

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА

ЗАХАРЧУК ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ

**САМОВІЛЬНЕ ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ
ДІЛЯНКИ ТА САМОВІЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО
ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ**

Монографія

Хмельницький
2015

*Затверджено та рекомендовано до друку вченою радою
Хмельницького університету управління та права
(протокол №1 від 26.10.2015 р.)*

Рецензенти:

В.К. Гришук – доктор юридичних наук, професор, академік АН вищої освіти України, член-кореспондент НАПрН України, Заслужений юрист України, декан юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ;

В.В. Кухар – кандидат юридичних наук, доцент, начальник (декан) факультету правоохоронної діяльності та правознавства Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького;

Захарчук В.М.

3 38 Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України: монографія / В.М.Захарчук— Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2015. — 214 с.

ISBN 978-617-7169-46-7

У монографії здійснено кримінально-правову характеристику самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. Проаналізовано стан дослідження питань кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво в доктрині кримінального права, досліджено соціальну зумовленість кримінальної відповідальності за такі дії. Здійснено характеристику об'єктивних і суб'єктивних ознак самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, а також їх кваліфікуючих ознак. Розмежовано досліджувані склади злочинів із суміжними складами злочинів і здійснено їх відмежування від подібних адміністративних деліктів. Сформульовано теоретичні висновки та практичні рекомендації щодо вдосконалення чинного законодавства у сфері кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, аспірантів (ад'юнктів), студентів (курсантів) вищих навчальних закладів, суддів та працівників правоохоронних органів, а також на всіх тих, хто цікавиться проблемними питаннями кримінального права України.

УДК 343.3/7(477)
ББК 67.9 (4УКР)308

ISBN 978-617-7169-46-7

© Захарчук В.М., 2015
© Хмельницький університет
управління та права, 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	6
<u>Розділ 1</u>	
ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА САМОВІЛЬНЕ ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ТА САМОВІЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО.....	10
1.1. Стан дослідження питань кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво в доктрині кримінального права	10
1.2. Соціальна зумовленість кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво	23
Висновки до розділу	45
<u>Розділ 2</u>	
ЮРИДИЧНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ «САМОВІЛЬНЕ ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ТА САМОВІЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО»	48
2.1. Об'єкт складів злочинів «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво»	48
2.2. Об'єктивна сторона складів злочинів «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво».....	79
2.3. Суб'єкт складів злочинів «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво»	113
2.4. Суб'єктивна сторона складів злочинів «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво».....	124
Висновки до розділу	141

Розділ 3

КВАЛІФІКУЮЧІ ОЗНАКИ САМОВІЛЬНОГО ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ТА САМОВІЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА І СПІВВІДНОШЕННЯ ЦИХ ЗЛОЧИНІВ ІЗ СУМІЖНИМИ ПРАВОПОРУШЕННЯМИ	144
3.1. Кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва	144
3.2. Розмежування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва із суміжними складами злочинів та відмежування їх від подібних адміністративних деліктів	163
Висновки до розділу	184
ВИСНОВКИ.....	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	192

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГК України – Господарський кодекс України

ДБН – Державні будівельні норми

Держгеокадастр – Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру

Держкомзем – Державний комітет України із земельних ресурсів

Держземагенство – Державне агентство земельних ресурсів України

Держсільгоспінспекція – Державна інспекція сільського господарства України

ЗК України – Земельний кодекс України

КК – Кримінальний кодекс

КК України – Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року

КНР – Китайська Народна Республіка

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

МАФ – мала архітектурна форма

МВС – Міністерство внутрішніх справ України

НМДГ – неоподатковуваний мінімум доходів громадян

ПК України – Податковий кодекс України

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦК України – Цивільний кодекс України

ВСТУП

Відповідно до ст. 14 Конституції України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Запорукою виконання цих конституційних положень є встановлення державою ефективного механізму забезпечення права на землю, важливою складовою якого повинні бути і кримінально-правові засоби, що передбачають відповідальність за порушення права на землю.

Саме одним із таких засобів стало встановлення 2007 року, з доповненням ст. 197¹ КК України, кримінальної відповідальності за два пов'язані між собою злочини – самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці. Це було необхідним кроком законодавця, спрямованим на забезпечення неухильного дотримання конституційних положень щодо гарантування права на землю, забезпечення належного порядку передання земельних ділянок у власність і надання у користування, дотримання належного порядку в сфері будівництва будівель і споруд. Запровадження такої відповідальності було зумовлено недосконалістю законодавчого регулювання земельних відносин, що призвело до значного поширення самовільного зайняття земельних ділянок. Крім того, фактична безкарність призвела до того, що земельну ділянку стало простіше і вигідніше самовільно зайняти і тривалий час безоплатно використовувати, ніж оформляти права на неї. Тому кримінально-правова охорона прав власників і законних володільців земельних ділянок є необхідною і логічною в умовах завершення земельної реформи.

Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво є проявом свавілля, умисного нехтування норм законодавства, що регулюють порядок набуття земельних ділянок у власність та користування (оренду). Особа при цьому самовільно, тобто без жодних правових підстав, займає земельну ділянку і протиправно її використовує, чим грубо порушує гарантоване Конституцією та закріплене в Цивільному і Земельному кодексах України право власності, право користування (оренди) та порядок набуття таких прав. В результаті вчинення таких дій порушується установлений порядок щодо передачі земельних ділянок у власність або надання у користування з установами меж та оформлення права на них, адже в разі самовільного зайняття земельної ділянки особа, яка здійснює такі дії, не звертається ні до органів державної влади чи органів місцевого самоврядування (в разі зайняття земель державної чи комунальної власності), ні до фізичних чи юридичних осіб (які

є приватними власниками чи користувачами земельних ділянок) з проханням про передачу земельної ділянки у власність чи надання у користування. Певною мірою це також сприяє поширенню правового нігілізму.

Крім того, значні зміни в порядку ведення сільськогосподарської діяльності, що зумовлені використанням імпоротної сільськогосподарської техніки, використанням нових методів ведення сільськогосподарської діяльності, надмірним використанням пестицидів та агрохімікатів, створюють необхідні умови для отримання прибутку від такої діяльності на самовільно зайнятій земельній ділянці.

Здійснюючи самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці (ч.ч. 3, 4 ст. 197¹ КК України), особа не лише порушує право власності на земельну ділянку, яку вона без будь-яких правових підстав займає для подальшої забудови, але й посягає на встановлений порядок управління у сфері будівельних відносин, оскільки здійснює будівництво без відповідних документів, які дають право виконувати будівельні роботи, що, своєю чергою, порушує вимоги планування, забудови і розвитку території.

Можливість збудувати будівлі або споруди на самовільно зайнятій земельній ділянці, а потім узаконити таке будівництво для багатьох осіб є способом незаконного вирішення житлової проблеми, можливістю отримання незаконного прибутку від продажу або використання таких будівель або споруд. Також самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво можуть бути передумовами до вчинення інших злочинних діянь (зокрема шахрайства, підробки документів), спричиняти конфлікти при звільненні земельної ділянки, знесенні самовільно збудованої будівлі чи споруди, відшкодуванні заподіяної шкоди. Тому отримання незаконним шляхом можливості здійснювати сільськогосподарську діяльність, будувати будівлі та споруди і при цьому не нести витрат на отримання земельних ділянок у власність або користування та не сплачувати орендну плату робить земельні ділянки для злочинців ще більш привабливими.

При вчиненні самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва відбувається розрив соціальних зв'язків між суб'єктом та предметом цих відносин, оскільки власник (законний володільець) земельної ділянки втрачає можливість використовувати належне йому майно, або реалізація цієї можливості ускладнюється. Така можливість неправомірно і безпідставно присвоюється іншою особою. Тобто сутність злочинного впливу в першу чергу полягає в зміні суб'єкта, який може здійснювати фактичне володіння та

користування земельною ділянкою. Водночас юридично правомочності володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою залишаються у її власника і на нього посягання не здійснюється.

Також є чимало проблем, пов'язаних із застосуванням ст. 197¹ КК України у практичній діяльності. Так, відсутній єдиний підхід до кваліфікації самовільного будівництва за сукупністю із самовільним зайняттям земельної ділянки. По-різному здійснюється кваліфікація дій особи, яка користується земельною ділянкою після закінчення строку користування нею. Досі невирішені питання криміналізації самовільного заволодіння земельною ділянкою без її подальшого використання, про віднесення самовільного зайняття земельної ділянки до триваючих злочинів. Виникають труднощі у розмежуванні самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва із суміжними складами злочинів і відмежуванні від подібних адміністративних деліктів.

Це свідчить про необхідність визначення чітких критеріїв застосування кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво і зумовлює необхідність удосконалення законодавства у цій сфері. Усе наведене зумовлює актуальність теми монографічного дослідження.

На монографічному рівні кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво досліджена такими науковцями, як О.О.Дудоров та Р.О.Мовчан. Окремі аспекти цього питання також досліджені у монографічному дослідженні М.Ю.Марченка. Дослідження цього питання також здійснено у працях таких учених, як Н.О.Антонюк, Е.А.Бавбекова, В.А.Бублейник, І.Б.Габаїдзе, О.О.Дудоров, Е.М.Ефендієв, Б.В.Єрофєєв, Т.І.Карпов, П.Ф.Кулинич, О.В.Лутина, М.Ю.Марченко, В.В.Носік, М.І.Панов, Г.Ф.Поленов, О.О.Рябов, В.В.Сидоренко, А.А.Стрижевська, А.І.Терещенко, І.К.Тупіко, В.М.Федоров, М.В.Шульга, А.М.Шульга, О.В.Чепка та ін.

Однак деякі з них досліджували цю проблематику на основі зарубіжного кримінального законодавства, інші – на основі КК УРСР 1960 року. Попри наявність сучасних досліджень на основі КК України 2001 року, дискусійними залишаються питання щодо вдосконалення понять «самовільне зайняття земельної ділянки» та «самовільне будівництво», визначення родового та безпосереднього об'єктів самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, визначення розміру шкоди, яка завдана законному володільцю або власнику земельної ділянки самовільним її зайняттям, співвідношення самовільного зайняття земельної ділянки із набуттям права власності на земельну ділянку за набувальною давністю, окремі питання щодо уточнення ознак земельної ділянки і

будівель та споруд як предметів самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, кваліфікації випадків самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці, кваліфікації самовільного зайняття земельної ділянки за сукупністю з іншими злочинами, визначення особливостей самовільного зайняття земельної ділянки в контексті відносин оренди земель, визнання потерпілими від аналізованих злочинів власників (орендарів) земельних часток (паїв), відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, що вчинене за попередньою змовою групою осіб.

Здійснене у монографії дослідження, сформульовані теоретичні висновки та практичні рекомендації ґрунтуються на працях таких учених, як М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, П.С. Берзін, О.І. Бойцов, В.І. Борисов, В.М. Бурдін, В.М. Винокуров, Л.Д. Гаухман, В.К. Гришук, М.Й. Коржанський, О.К. Марін, П.С. Матишевський, В.М. Кудрявцев, С.Я. Лихова, А.М. Мірошніченко, О.І. Парог, В.Я. Тацій, А.А. Музика, В.О. Навроцький, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк та ін.

Метою монографічного дослідження є здійснення кримінально-правової характеристики самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, а також розроблення науково обґрунтованих положень і рекомендацій щодо подальшого вдосконалення положень теорії кримінального права та чинного кримінального законодавства з цього питання.

Для досягнення цієї мети автором визначено такі основні задачі: проаналізувати стан наукового розроблення проблем кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво; дослідити соціальну зумовленість кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво; здійснити аналіз об'єктивних і суб'єктивних ознак складів злочинів самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва; охарактеризувати кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, що передбачені в ч. 2 та в ч. 4 ст. 197¹ КК України; розмежувати склади самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва із суміжними складами злочинів, відмежувати їх від подібних адміністративних деліктів; розробити пропозиції щодо удосконалення чинного кримінального законодавства у сфері відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Розділ 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА САМОВІЛЬНЕ ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ТА САМОВІЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО

1.1. Стан дослідження питань кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво в доктрині кримінального права

Дослідження кримінальної відповідальності за порушення прав на землю, як одного з найбільш важливих об'єктів права власності традиційно є об'єктом уваги науковців. Наукове дослідження питань самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва розпочалося в другій половині ХХ ст., оскільки радянське кримінальне законодавство першої половини минулого століття не містило спеціальних норм, які б встановлювали відповідальність за такі дії, попри те, що в 20-х роках ХХ ст. в УРСР двічі була проведена кодифікація кримінального законодавства.

Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво була передбачена в ст. 199 КК РРФСР 1960 року, а згодом і в кримінальних кодексах союзних республік, що були прийняті на початку 60-х років ХХ ст., зокрема в ст. 199 КК УРСР 1960 року. Щоправда, тогочасне законодавство використовувало термін «самовільний захват землі», і лише з 1993 року в КК УРСР 1960 року він був замінений на «самовільне зайняття земельної ділянки». 13 грудня 1968 року в СРСР було кодифіковане земельне законодавство – прийняті Основи земельного законодавства СРСР і союзних республік. А 1970 року у всіх союзних республіках, у тому числі і в УРСР, були прийняті Земельні кодекси. Кодекси й Основи земельного законодавства передбачали, що земля перебуває у виключній власності держави і може надаватись лише в користування¹.

Проведення зазначеної кодифікації сприяло зростанню науково-методологічних і теоретичних досліджень проблем правового регулювання земельних ресурсів, в тому числі і питання відповідаль-

¹ Коментарий к Основам земельного законодательства Союза ССР и союзных республик / под ред. Г.А. Аксенова, Н.А. Сыродоева. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 31.

ності за самовільний захват землі. Так, питання кримінальної відповідальності за самовільний захват землі та самовільне будівництво в радянський період були предметом наукових досліджень Ф.Х. Адіханова, А.Л. Боннера, І.Б. Габаїдзе, Є.В. Каплунова, Т.І. Карпова, Г.М. Кострова, О.О. Лаптева, Ю.І. Ляпунова, І.К. Тупіко, В.М. Федорова. Кримінально-правова характеристика самовільного захвату землі та самовільного будівництва також була здійснена такими науковцями, як В.А. Владіміров, П.Ф. Грішанін та М.П. Журавльов, В.Д. Іванов, Г.Ф. Поленов, В.В. Сташис, М.І. Федоров, О.Ф. Шишов у підручниках з кримінального права. Окремі аспекти самовільного захвату землі розглядались у статтях та підручниках із земельного права Г.О. Аксененком, Б.В. Єрофєєвим, Ю.Г. Жаріковим, О.М. Листковим, О.А. Рябовим. На монографічному рівні дослідження самовільного захвату землі та самовільного будівництва в радянський період не проводилось.

В цей період характерною ознакою дослідження самовільного захвату землі було те, що серед науковців не було єдиної позиції щодо визначення поняття «самовільний захват землі». Запропоновані науковцями визначення можна об'єднати в дві групи. До першої належать ті, відповідно до яких самовільний захват землі вважався однією із форм незаконного користування земельною ділянкою. Так, на думку Г.Ф. Поленова, самовільний захват землі передбачався в тому випадку, коли особа самовільно, тобто без належного письмового дозволу, розпочинала користуватися земельною ділянкою². О.Ф. Шишов під самовільним захватом землі розумів самовільну, без оформленого належним чином дозволу або взагалі без нього обробку земельної ділянки чи встановлення загородження з метою зведення в подальшому на цій ділянці будівлі³. Б.В. Єрофєєв також вказував, що самовільним захватом землі слід вважати користування нею без належно оформленого відводу⁴. Подібна позиція була висловлена і Г.О. Аксененком⁵.

До другої групи можна віднести тих науковців, які при самовільному захваті основну увагу зосереджували не на користуванні земельною ділянкою, а на моменті незаконного заволодіння нею.

² Поленов Г.Ф. Ответственность за преступления против порядка управления / Г.Ф. Поленов. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 105.

³ Курс советского уголовного права. Часть особенная: в 6-ти томах / [А.Н. Игнатов, В.Ф. Кириченко, Ш.С. Рашковская, Н.А. Стручков и др.]; под ред. А.А. Пионтковского, П.С. Ромашкина, В.М. Чхиквадзе. – М.: Наука, 1971. – Т. 6: Преступления против государственного аппарата и общественного порядка. Воинские преступления. – С. 527.

⁴ Ерофеев Б.В. Основы земельного права (теоретические вопросы) / Б.В. Ерофеев – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 300.

⁵ Земельное право: учебник [для студентов юридических вузов и факультетов] / [Г.А. Аксененок, Г.С. Башмаков, В.А. Кикоть и др.]; под ред. Г.А. Аксененка. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 237.

Так, В.Д. Іванов визначав самовільний захват землі як зайняття без дозволу належних органів земельної ділянки незалежно від того, була чи не була вона кому-небудь відведена і чи використовувалась взагалі¹. На думку І.К. Тупіко, самовільним захватом землі слід вважати заволодіння земельною ділянкою без дозволу державних органів або землекористувачів, відповідних посадових осіб і при відсутності інших встановлених в законі підстав для заволодіння земельною ділянкою². М.І. Федоров вказував, що самовільний захват землі – це встановлення фактичного володіння земельною ділянкою з метою розпоряджатися нею на власний розсуд без належного на те рішення компетентних органів і без оформлення його угодою³. В.М. Федоров також вказував на можливість заволодіння земельною ділянкою на основі незаконного рішення державного органу⁴.

Дискусійним у теорії радянського кримінального права було питання щодо об'єкта самовільного захвату землі. Щодо родового об'єкта дискусії були викликані тим, що статті КК Російської РСФР, КК Української РСР, КК Вірменської РСР, КК Грузинської РСР, КК Молдавської РСР, які передбачали відповідальність за самовільний захват землі були віднесені до злочинів проти порядку управління. Водночас в КК Естонської РСР, КК Азербайджанської РСР, КК Казахської РСР, КК Латвійської РСР, КК Узбекської РСР такі ж склади злочинів були віднесені до злочинів у сфері господарської діяльності.

На думку Е.М. Ефендієва, родовим об'єктом самовільного захвату землі були суспільні відносини в сфері землекористування, зокрема сільськогосподарського виробництва. Тому цей злочин мав належати до групи господарських злочинів⁵. О.М. Листков та Ю.І. Ляпунов самовільний захват землі відносили до злочинів у сфері охорони природи⁶. Але зважаючи на те, що відповідно до радянського законодавства будь-яка земельна ділянка на території

¹ Преступления против порядка управления: учебное пособие / [Л.И. Блинова, В.А. Владимиров, П.Ф. Гришанин, Ю.И. Ляпунов]; под ред. В.Ф. Кириченко. – М.: Изд-во ВШ МВД СССР, 1970. – С. 55.

² Тупико И. Уголовная ответственность граждан за самовольный захват земель / И. Тупико // Советская юстиция. – М.: Юрид. лит., 1973. – № 8. – С. 4.

³ Курс советского уголовного права. Часть особенная: в 6-ти томах / [Н.А. Беляев, В.К. Глистин, Н.С. Лейкина, Н.В. Лясс и др.]; отв. ред. Н.А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. – Т. 4: Государственные преступления и преступления против социалистической собственности. – С. 528.

⁴ Федоров В.Н. Уголовная ответственность за самовольный захват земли: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В.Н. Федоров. – Киев, 1986. – С. 11.

⁵ Эфендиев Э.М. Уголовно-правовая ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Э.М. Эфендиев. – Москва, 1993. – С. 12.

⁶ Листков А.Н. Уголовно-правовое законодательство об охране окружающей среды и практика его применения: учебное пособие / А.Н. Листков. – Горький: Изд-во ГВШ МВД СССР, 1989. – С. 57; Ляпунов Ю.И. Уголовно-правовая охрана природы в СССР / Ю.И. Ляпунов // Советская юстиция. – 1973. – № 27. – С. 8.

СРСР належала на праві виключної власності державі і без її відома не могла використовуватись⁷, а у зв'язку з цим була виключена з цивільного обороту, родовим об'єктом самовільного захвату землі науковцями цілком обґрунтовано визнавався порядок управління⁸. Також дискусійним було питання про безпосередній об'єкт самовільного захвату землі. Так, на думку П.Ф. Гришанина та Т.І. Карпова, самовільний захват землі порушував порядок користування землею⁹. Водночас В.А. Владіміров вказував, що безпосередній об'єкт самовільного захвату землі – це нормальна діяльність органів державної влади, які здійснювали управління державним земельним фондом¹⁰. На думку В.В. Сташиса, цей злочин посягав на суспільні відносини, які встановлені у зв'язку з націоналізацією землі та правом виключної державної власності на землі¹¹. Г.Ф. Поленов наголошував, що самовільний захват землі посягав на право виключної державної власності на землю та заподіював шкоду органам державного управління, на які покладено обов'язки управління державним земельним фондом, колгоспам¹². В.М. Федоров зробив висновок, що самовільний захват землі має два безпосередні об'єкти: основний (врегульовані земельним законодавством суспільні відносини, спрямовані на дотримання встановленого порядку надання землі) і факультативний (права землекористувачів, інтереси яких порушуються в результаті позбавлення фактичної можливості використовувати земельну ділянку)¹³.

Стосовно поняття самовільного будівництва визнавалося, що кримінальна відповідальність за такі дії могла наставати лише за самовільне будівництво житлового будинку, а не будь-якої іншої будівлі, навіть якщо така будівля використовувалась для прожи-

⁷ Аксененок Г.А. Земельные правоотношения в СССР / Г.А. Аксененок. – М.: «Юридическая литература», 1958. – С. 83.

⁸ Курс советского уголовного права. Часть особенная: в 6-ти томах / [Н.А. Беляев, В.К. Глистин, Н.С. Лейкина, Н.В. Лясс и др.]; отв. ред. Н.А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. – Т. 4: Государственные преступления и преступления против социалистической собственности. – С. 526.

⁹ Гришанин П.Ф. Преступления против порядка управления: лекция / П.Ф. Гришанин, М.П. Журавлев. – М.: НИ и РИО, 1963. – С.19; Карпов Т.И. Ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство по советскому уголовному праву: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12715 «Уголовное право и уголовный процесс» / Т.И. Карпов. – Москва, 1972. – С. 7.

¹⁰ Советское уголовное право. Особенная часть: Преступления против порядка управления: учебно-практическое пособие / [И.М. Васильев, В.А. Владимиров, Ю.И. Ляпунов, Д.О. Хан-Магомедов]; под ред. В.А. Владимиров. – М., 1965. – С. 87.

¹¹ Сташис В.В. Преступления против порядка управления: учебн. пособ. [для студ. юрид. вузов и фак.] / В.В. Сташис, М.И. Бажанов. – Х.: Издательство Харьковского юридического института, 1971. – С. 62.

¹² Поленов Г.Ф. Ответственность за преступления против порядка управления / Г.Ф. Поленов. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 105-106.

¹³ Федоров В.Н. Уголовная ответственность за самовольный захват земли: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В.Н. Федоров. – Киев, 1986. – С. 7.

вання¹. Т.І. Карпов також аргументував необхідність кримінальної відповідальності за здійснення самовільної прибудови до житлового будинку². Г.Ф. Поленов самовільним будівництвом вважав випадки зведення житлової будівлі без дозволу відповідних органів, а також випадки, коли особа, маючи відповідний дозвіл, будує житлове приміщення не на тій земельній ділянці, яка їй була виділена, а також будівництво з відступами від вимог проекту³. В.Д. Іванов давав ще більш повний перелік самовільних дій: будівництво житлового будинку, дачі на самовільно захоплених ділянках або з дозволу, але з істотними відхиленнями від затвердженого проекту, розширення площі житлового будинку шляхом прибудови додаткової кімнати, перевищення норм житлової площі, кількості поверхів, самовільна перебудова нежитлового приміщення в житлове⁴. І.Б. Габаїдзе розглядав самовільне будівництво як зведення індивідуальних капітальних або інших житлових будівель, що призначені для постійного або тимчасового в них проживання, здійснене без належного дозволу відповідних органів, самовільне переобладнання нежитлових будівель в житлові, а також будівництво будинку (дачі) без належно затвердженого проекту або зі значними відступами від проекту⁵.

Певні дискусії викликало і поняття суб'єкта самовільного захвату землі та самовільного будівництва. Е.М. Ефендієв обґрунтовував, що суб'єктом цих злочинів може бути як приватна, так і службова особа⁶. І.К. Тупіко пропонував зробити у диспозиції статті 199 КК РРФСР вказівку на можливість вчинення самовільного захвату землі службовою особою та передбачити за такі дії більш сувору санкцію, ніж за самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене приватною особою⁷.

¹ Курс советского уголовного права. Часть особенная: в 6-ти томах / [Н.А. Беляев, В.К. Глистин, Н.С. Лейкина, Н.В. Лясс и др.]; отв. ред. Н.А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. – Т. 4: Государственные преступления и преступления против социалистической собственности. – С. 530.

² Карпов Т.И. Ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство по советскому уголовному праву: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12715 «Уголовное право и уголовный процесс» / Т.И. Карпов. – Москва, 1972. – С. 7.

³ Поленов Г.Ф. Ответственность за преступления против порядка управления / Г.Ф. Поленов. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 110.

⁴ Преступления против порядка управления: учебное пособие / [Л.И. Блинова, В.А. Владимиров, П.Ф. Гришанин, Ю.И. Япуннов]; под ред. В.Ф. Кириченко. – М.: Изд-во ВШ МВД СССР, 1970. – С. 56.

⁵ Габаїдзе І.Б. Ответственность за самовольное строительство по советскому уголовному праву: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / И.Б. Габаїдзе. – Харьков, 1980. – С. 8.

⁶ Эфендиев Э.М. Уголовно-правовая ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство: автореф. дис. на соиск уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Э.М. Эфендиев. – Москва, 1993. – С. 13.

⁷ Тупіко І.К. Незаконное занятие земли и меры по борьбе с ним по советскому праву: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Колхозное, земельное, водное, лесное и горное право; правовая охрана природы» / И.К. Тупіко. – Свердловск, 1974. – С. 16.

Щодо суб'єктивної сторони самовільного захвату землі та самовільного будівництва в теорії радянського кримінального права дискусій не виникало. Майже всі дослідники вказували на те, що для таких дій характерний прямий умисел⁸. І.К. Тупіко пропонував передбачити відповідальність за самовільний захват землі лише за наявності корисливої мети, а також аргументував необхідність встановлення кримінальної відповідальності за вчинення самовільного захвату землі з метою подальшого продажу земельної ділянки без будь-якого використання⁹. В.М. Федоров також вказував, що самовільний захват землі мав прихований характер і був спрямований на незаконне збагачення винних¹⁰.

Більш детально проблеми кримінальної відповідальності за самовільний захват землі в радянський період були досліджені у дисертаціях Т.І. Карпова, І.К. Тупіко та В.М. Федорова, а за самовільне будівництво – І.Б. Габаїдзе.

Перша кандидатська дисертація з даної проблематики на тему «Відповідальність за самовільне захоплення землі і самовільне будівництво за радянським кримінальним правом» була захищена Т.І.Карповим у 1972 році. В ній було розкрито специфічні риси суспільної небезпеки самовільного захвату землі та самовільного будівництва. Особлива увага була приділена дослідженню відповідальності не лише за самовільний захват, але і за самовільний обмін, купівлю-продаж земельної ділянки та інші дії, які порушувати закони про націоналізацію землі. Також автором вперше на науковому рівні в загальних рисах було досліджено відповідальність за самовільне будівництво житлового приміщення чи самовільну прибудову¹¹.

⁸ Курс советского уголовного права. Часть особенная: в 6-ти томах / [Н.А. Беляев, В.К. Глистин, Н.С. Лейкина, Н.В. Лясс и др.]; отв. ред. Н.А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. – Т. 4: Государственные преступления и преступления против социалистической собственности. – С. 529; Поленов Г.Ф. Ответственность за преступления против порядка управления / Г.Ф. Поленов. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 110; Рябов А.А. Охрана права государственной собственности на землю и права землепользования в СССР / А.А. Рябов. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1976. – С. 90; Тупико И. Уголовная ответственность граждан за самовольный захват земель / И. Тупико // Советская юстиция. – М.: Юрид. лит., 1973. – № 8. – С. 5; Федоров В.Н. Уголовная ответственность за самовольный захват земли: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В.Н. Федоров. – Киев, 1986. – С. 12.

⁹ Тупико И.К. Незаконное занятие земли и меры по борьбе с ним по советскому праву: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Колхозное, земельное, водное, лесное и горное право; правовая охрана природы» / И.К. Тупико. – Свердловск, 1974. – С. 12.

¹⁰ Федоров В.Н. Уголовная ответственность за самовольный захват земли: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В.Н. Федоров. – Киев, 1986. – С. 10.

¹¹ Карпов Т.И. Ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство по советскому уголовному праву: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.01.15 «Уголовное право и уголовный процесс» / Т.И. Карпов. – Москва, 1972. – С. 7-16.

І.К.Тупіко в дисертації «Незаконне зайняття землі і заходи по боротьбі з ним за радянським правом» (1974 р.) виділяв самовільне зайняття земельної ділянки, як самостійний вид земельної відповідальності. Ним було здійснено розмежування самовільного захвату землі із самовільним обміном або самовільною купівлею-продажем землі та іншими діями, що порушували закони про націоналізацію землі. На особливу увагу заслуговують пропозиції автора щодо кваліфікації самовільного будівництва на самовільно захопленій землі, обов'язкової наявності корисливої мети при вчиненні таких дій, можливості вчинення самовільного захвату землі з метою подальшого продажу земельної ділянки без будь-якого використання. Також І.К. Тупіко вперше було запропоновано передбачити у диспозиції статті пряму вказівку на можливість вчинення самовільного захвату землі службовою особою, а також звільняти від кримінальної відповідальності осіб, які зайняли земельну ділянку з дозволу державного органу, землекористувача чи відповідних посадових осіб, але без належного оформлення¹.

Більш детально кримінальна відповідальність за самовільний захват землі була досліджена В.М. Федоровим у дисертації на тему «Кримінальна відповідальність за самовільний захват землі» (1987р.). Зокрема, ним було здійснено теоретичний аналіз ч. 1 ст. 199 КК УРСР, досліджено практику її застосування, розроблено наукові рекомендації, спрямовані на посилення боротьби із самовільним захватом землі, проаналізовано практику застосування конкретних видів покарання за цей злочин. Заслужують на увагу також його пропозиції щодо виділення самовільного захвату землі в самостійний склад злочину, деталізації бланкетної частини диспозиції ч. 1 ст. 199 КК УРСР та охоплення нею таких порушень, як оренда, дарування, а також заволодіння земельною ділянкою на основі незаконного рішення державного органу².

Важливе значення для вивчення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки має дисертація Е.М. Ефендієва на тему «Кримінально-правова відповідальність за самовільний захват землі та самовільне будівництво», яка хоч і була захищена в 1993 році, однак ґрунтується на нормах законодавства, прийнятого ще за часів СРСР. В цій роботі автором здійснено дослідження розвитку кримінального законодавства щодо відповідальності за порушення законів про землю, проаналізовано кримінальну відпо-

¹ Тупіко І.К. Незаконное занятие земли и меры по борьбе с ним по советскому праву: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Колхозное, земельное, водное, лесное и горное право; правовая охрана природы» / И.К. Тупико. – Свердловск, 1974. – С. 3-16.

² Федоров В.Н. Уголовная ответственность за самовольный захват земли: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В.Н. Федоров. – Киев, 1986. – С. 7-16.

відальність за самовільний захват землі та самовільне будівництво за кримінальними кодексами колишніх союзних республік. На основі аналізу складів злочинів та узагальнення судової практики були внесені і обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства у сфері самовільного захвату земель та самовільного будівництва³.

Комплексне дослідження кримінальної відповідальності за самовільне будівництво в теорії радянського кримінального права було здійснено І.Б. Габаїдзе в дисертації на тему «Відповідальність за самовільне будівництво за радянським кримінальним правом» (1981 р.). В даній науковій праці автор на основі аналізу ст. 221 КК Грузинської РСР, яка передбачала відповідальність за будівництво індивідуального житлового будинку без належного дозволу, а також за самовільну прибудову, визначив безпосередній об'єкт самовільного будівництва та розкрив «механізм» спричинення йому шкоди. На основі порівняльного аналізу кримінальних кодексів союзних республік було здійснено класифікацію дій, що утворювали об'єктивну сторону самовільного будівництва, внесено і обґрунтовано пропозицію щодо включення до кримінальних кодексів вказівки на адміністративну преюдицію самовільного будівництва⁴.

Велике значення дослідження проблем кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво в теорії кримінального права в радянський період беззаперечне. Але попри те, що в радянській науці кримінального права питання самовільного захвату землі та самовільного будівництва були розроблені досить детально, все ж таки певні питання були майже не досліджені. Не було чіткого розмежування між поняттями «земля» і «земельна ділянка». У зв'язку з відсутністю законодавчого визначення поняття «самовільний захват землі» різними науковцями воно наділялось різним змістом. Не було єдиного підходу до розуміння об'єкта самовільного захвату землі. Була відсутня єдина позиція щодо того, чи слід визнавати мету отримання матеріальної вигоди від вчинення самовільного захвату землі як обов'язкову чи факультативну ознаку цього складу злочину.

Зважаючи на те, що після розпаду СРСР і скасування виключного права державної власності на землю земельно-правові відносини набули нового змісту, захищені в радянський період дисертації на даний час мають переважно історичне значення. Хоча, без-

³ Эфендиев Э.М. Уголовно-правовая ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство: автореф. дис. на соиск уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Э.М. Эфендиев. – Москва, 1993. – С. 5-18.

⁴ Габаидзе И.Б. Ответственность за самовольное строительство по советскому уголовному праву: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / И.Б. Габаидзе. – Харьков, 1980. – С. 3-12.

умовно, врахування цих напрацювань є надзвичайно корисним при дослідженні та вдосконаленні сучасного кримінального законодавства в сфері боротьби із самовільним зайняттям земельної ділянки та самовільним будівництвом.

З набуттям Україною незалежності і започаткуванням ринкових трансформацій виникла об'єктивна необхідність у здійсненні земельної реформи. Початком проведення в Україні такої реформи вважається 15 березня 1991 року, коли набули чинності прийняті Верховною Радою УРСР 18 грудня 1990 року Земельний кодекс та постанова «Про земельну реформу». Саме з цієї дати всі землі України було оголошено об'єктом земельної реформи. 30 січня 1992 року було прийнято Закон України «Про форми власності на землю», а 13 березня 1992 року було прийнято нову редакцію Земельного кодексу України. Поряд з державною власністю на землю передбачалося запровадження колективної та приватної власності.

Проведення земельної реформи, а також зміни в соціально-економічному житті призвели до змін у кримінальному законодавстві. Так, відповідно до Закону України від 3 лютого 1993 року № 2977-XII «Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення» ст. 199 КК УРСР була викладена в новій редакції, відповідно до якої було декриміналізовано самовільний обмін та купівлю-продаж земельної ділянки, а також інші дії, що порушували закони про націоналізацію землі, і була встановлена адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки шляхом доповнення КУпАП ст. 53¹ «Самовільне зайняття земельної ділянки»¹.

Однак потрібно зазначити, що після розпаду СРСР самовільне зайняття земельної ділянки, попри значні зміни у законодавстві, практично не досліджувалось. Окрема увага цьому злочину приділялась лише у коментарях до чинного на той час КК УРСР 1960 року, у підручниках з кримінального права в межах розділу «Злочини проти порядку управління».

В 2001 році з прийняттям нового КК України самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво були декриміналізовані і відповідно до законодавства України розглядались як адміністративні правопорушення. У зв'язку з цим, у 2001–2006 роках в наукових колах обговоренню проблеми самовільного зайняття земельної ділянки не було приділено достатньої уваги і вона розглядалась переважно з позицій земельно-правової науки як порушення земельного законодавства. Окремі питання самовільного

¹ Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення: Закон України від 03 лютого 1993 року № 2977-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 15. – Ст. 131.

зайняття земельної ділянки були досліджені у працях В.І. Андрейцева, П.Ф. Кулинич, В.В. Носіка, В.В. Сидоренка, А.М. Шульги, М.В. Шульги². В працях зазначених науковців основна увага зосереджена на визначенні самовільного зайняття земельної ділянки та його сутності, акцентована увага на його поширеності, відсутності належної протидії цьому негативному явищу. Запропоновані способи боротьби із самовільним зайняттям земельної ділянки, в тому числі шляхом криміналізації таких діянь, а також кваліфікації самовільного зайняття земельної ділянки за окремими статтями КК України.

Так, Д.Л. Ковальський вказував на необґрунтованість декриміналізації самовільного зайняття земельної ділянки, адже на його думку, із введенням приватної власності на земельні ділянки кожен землевласник повинен бути впевнений, що його право буде захищено державою аж до застосування найжорсткіших заходів³. На думку А.М. Шульги, попри відсутність в КК України 2001 року статті, яка б безпосередньо передбачала відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, все-одно за такі дії, залежно від характеру суспільно небезпечного діяння, наслідків, від суб'єктивного ставлення до такого діяння винних осіб можна було притягувати до кримінальної відповідальності. Зокрема, якщо самовільне зайняття земель здійснюється юридичною особою, то такі дії керівника або інших відповідних службових осіб юридичної особи, у разі, якщо ними заподіяна значна шкода, необхідно кваліфікувати за ст. 364 КК України «Зловживання владою або службовим становищем». У випадку, коли службова особа явно виходить за межі своєї компетенції, вчинюючи самовільне зайняття земельної ділянки та при цьому в її поведінці відсутні корисливі або інші особисті мотиви, такі дії можна було б кваліфікувати за ст. 365 КК України «Перевищення влади або службових повноважень». У випадку вчинення фізичною особою самовільного зайняття та використання чужої земельної

² Андрейцев В.І. Об'єкти земельних правовідносин за новим Земельним кодексом України / В.І. Андрейцев // Законодавство України. Науково-практичні коментарі. – 2002. – № 2. – С. 3–19; Кулинич П. Протидія самовільному зайняттю землі – дійсна й надумана / П. Кулинич // Юридичний вісник України. – 2006. – № 37. – С. 6–7; Носік В.В. Самовільне зайняття земельних ділянок: теорія та практика / В.В. Носік // Земельне право України. – 2006. – № 5. – С. 47–58; Сидоренко В.В. До питання про відповідальність за самовільне зайняття земельних ділянок / В.В. Сидоренко // Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – Харків: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2005. – Вип. 75. – С. 88–94; Шульга А.М. Некоторые аспекты уголовной ответственности за самовольный захват земли / А.М. Шульга // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 1999. – Спец. вип. у 4-х ч. – Ч. 3. – С. 70–74; Шульга А.М. Проблеми відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок / А.М. Шульга // Земельне право України. – 2006. – № 1. – С. 65–70; Шульга М. Самовільне зайняття земельної ділянки / М. Шульга // Юридичний вісник України. – 2004. – № 32. – С. 9.

³ Ковальський Д. Кримінальна відповідальність за порушення земельного законодавства // Юридичний вісник України. – 2001. – 20–26 жовт. – С. 5.

ділянки такі дія, за наявності до того підстав, можуть бути кваліфіковані за ст. 356 КК України «Самоправство»¹.

Різке збільшення в результаті декриміналізації кількості випадків самовільного зайняття земельних ділянок зумовило пропозиції щодо доповнення КК України нормою, яка б передбачала відповідальність за такі дії. Тому протягом 2003–2005 років було розроблено 5 законопроектів щодо встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, які неодноразово направлялись на розгляд до Верховної Ради України. Проте усі вони були відхилені. Та все ж таки 11 січня 2007 року законопроект № 1028 був прийнятий Верховною Радою України як Закон України № 578-V «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки», яким КК України було доповнено ст. 197¹ «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво»².

З цього часу кримінально-правова охорона земель в Україні від самовільного їх зайняття набула нових рис і розпочалося її детальне наукове дослідження як на рівні підручників з Особливої частини кримінального права та науково-практичних коментарів КК України, так і на рівні наукових статей, дисертацій і монографій. Зокрема дослідження кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво відповідно до чинної редакції ст. 197¹ КК України здійснено у працях Н.О. Антонюк, О.І. Бородкіна, О.О. Бредіхіна, О.А. Вівчаренка, Д.В. Дударця, О.О. Дудорова, Т.М. Коташевської, О.В. Лугиної, М.Ю. Марченка, О.С. Олійника, С.І. Сахацького, О.П. Світличного, В.В. Сидоренка, Т.І. Созанського, Р.Л. Степанюка, В.А. Бублейника та А.І. Терещенка, О.В. Чепки, А.Ю. Швець, Н.М. Шуддяк та ін. У працях вказаних науковців звертається увага на поширеність самовільного зайняття земельної ділянки, що стало наслідком недосконалості земельного законодавства, аналізується чинне законодавство, що регулює порядок набуття права власності (користування) на земельну ділянку. Вказується на труднощі застосування норм ст. 197¹ КК України у практичній діяльності. Висловлюються різні позиції стосовно родового та безпосереднього об'єкта досліджуваного складу злочину, звертається увага на земельну ділянку, як предмет злочинного посягання. Здійснюється характеристика об'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки, вказується на

¹ Шульга А.М. Проблеми відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок / А.М. Шульга // Земельне право України. – 2006. – № 1. – С. 68–69.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки: Закон України від 11 січня 2007 року № 578-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 13. – Ст. 1.

особливості дій, які свідчать про її фактичне використання. При характеристиці суб'єкта самовільного зайняття земельної ділянки окремими науковцями вказується на необхідність вказівки у ст. 197¹ КК України на службову особу, як спеціального суб'єкта цього злочину. Висловлюються пропозиції щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. Детальніше вказані позиції науковців будуть розглянуті в наступних розділах роботи.

На монографічному рівні кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво досліджена О.О. Дудоровим та Р.О. Мовчаном³.

Водночас у межах цього підрозділу потрібно звернути увагу на те, що чимало дискусій і критики викликало законодавче визначення поняття самовільного зайняття земельної ділянки, яке було у Законі України від 19 червня 2003 року № 963-IV «Про державний контроль за використанням та охороною земель». Відповідно до початкової редакції – це будь-які дії особи, які свідчать про фактичне використання не наданої їй земельної ділянки чи намір використовувати земельну ділянку до встановлення її меж у натурі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї, та до його державної реєстрації⁴.

На думку М.В. Шульги, недоліком цього визначення було те, що фактично при здійсненні безпосередньої експлуатації земельної ділянки до одержання документа, що посвідчує право на неї та його державної реєстрації, має місце не самовільне зайняття земельної ділянки, а самостійне земельне правопорушення, яке полягає у використанні земельної ділянки без правовстановлюючого документа і не пов'язане ні з привласненням правомочностей компетентного органа чи самого власника щодо розпорядження конкретною земельною ділянкою, ні з самовільним заволодінням нею⁵. О.О. Дудоров також вказував на необхідність законодавчого відмежування самовільного зайняття земельної ділянки від використання земельної ділянки без правовстановлюючого документа⁶.

П.Ф.Кулинич, аналізуючи законодавче визначення, не погоджувався з віднесенням до самовільного зайняття земельної ділянки

³ Дудоров О.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – 400 с.

⁴ Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19 червня 2003 року № 963-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 350.

⁵ Шульга М. Самовільне зайняття земельної ділянки / М. Шульга // Юридичний вісник України. – 2004. – № 32. – С. 9.

⁶ Дудоров О.О. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / О.О. Дудоров, М.І. Мельник // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12. – С. 33.

наміру використовувати земельну ділянку до встановлення її меж у натурі (на місцевості)¹. О.В. Лугина зауважувала, що в такому разі незрозумілим є те, які саме дії можуть свідчити про намір використання земельної ділянки та як цей намір виявити². В.В. Носік також вказував, що самовільним зайняттям земельної ділянки є не намір її використовувати, а саме протиправне користування нею в натурі (на місцевості) всупереч вимогам чинного земельного законодавства³. О.І. Бородкін також обґрунтовував, що один лише намір особи використовувати земельну ділянку є оціночним поняттям і в разі, якщо він не матеріалізований у певних діях, не може бути караним⁴. Н.О. Антонюк наголошувала, що із законодавчого визначення доцільно виключити вказівку на віднесення до самовільного зайняття земельної ділянки «будь-яких дій, які свідчать про намір використовувати земельну ділянку до встановлення її меж у натурі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї та до його державної реєстрації», адже сам намір використовувати не надану особі земельну ділянку не можна вважати злочином, оскільки він ніяк не проявляється в дійсності, і тому повинен розглядатися як «голий умисел», який не є караним⁵.

Вказані суперечності щодо застосування поняття «самовільне зайняття земельної ділянки» між положеннями законодавства і теоретичним підходом, що був підкріпленим усталеною практикою, не могли довго бути, і 15 квітня 2008 року в Законі України від 19 червня 2003 року № 963-IV «Про державний контроль за використанням та охороною земель» поняття самовільного зайняття земельної ділянки було викладене в новій редакції, у якій в цілому, були враховані вказані зауваження науковців.

Однак проведені науковцями дослідження не вичерпали усіх проблем самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, а лише підкреслили їх актуальність та визначили шляхи для їх подальшого вивчення. Тому в цій роботі здійснена спроба вирішити деякі з них шляхом здійснення кримінально-пра-

¹ Кулинич П. Протидія самовільному зайняттю землі – дійсна й надумана / П. Кулинич // Юридичний вісник України. – 2006. – № 37. – С. 7.

² Лугина О. Проблеми нормативного визначення терміна «самовільне зайняття земельних ділянок» / О. Лугина // Право України. – 2008. – № 2. – С. 111.

³ Носік В.В. Самовільне зайняття земельних ділянок: теорія та практика / В.В. Носік // Земельне право України. – 2006. – № 5. – С. 53.

⁴ Бородкин А. «Самовольное занятие земельных участков»: вопросы квалификации и отграничения / А. Бородкин, О. Качмар // Юридическая практика. – 2008. – № 23. – С. 7.

⁵ Антонюк Н. Самовільне зайняття земельної ділянки: зміст суспільно-небезпечного діяння / Н. Антонюк // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIV регіональної науково-практичної конференції (Львів, 6 лютого 2008 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка, 2008. – С. 236.

вової характеристики самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва на основі чинного законодавства України та практики його застосування.

1.2. Соціальна зумовленість кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво

Як зазначає В.К.Гришук, соціальна зумовленість кримінально-правової норми – це наявність внутрішніх і зовнішніх чинників (факторів), які створюють можливість і потребу розробки та прийняття конкретної кримінально-правової норми⁶. Тобто саме соціальна зумовленість виступає тією об'єктивною передумовою, що приводить в рух процес криміналізації суспільно небезпечного діяння. Нині основним і найбільш проблемним питанням соціальної зумовленості кримінально-правової заборони певного діяння є визначення її складових частин (чинників, факторів тощо), які визначають її сутність та мають визначальний вплив на процес криміналізації того чи іншого діяння. Як вказує В.І. Борисов, визначення чинників, які зумовлюють встановлення кримінально-правової заборони, становить певні труднощі не тільки для законодавця, але й для представників науки кримінального права, оскільки, по-перше, різні автори неоднаково іменують ці чинники, називаючи їх факторами, принципами, умовами, завданнями, критеріями, властивостями, підставами; по-друге, можлива різна кількість таких чинників для констатації соціальної зумовленості певної кримінально-правової норми⁷.

Так, П.С.Тоболкін до числа факторів соціальної зумовленості кримінально-правових норм відносить економічні, політичні, політичні, психологічні⁸. На думку М.І.Коржанського соціальна зумовленість кримінально-правової заборони визначається в основному соціальною цінністю суспільних відносин, економічними факторами та ефективністю правової охорони. На його думку, під час вибору об'єктів кримінально-правової охорони законодавець, врахо-

⁶ Гришук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології / В.К. Гришук. – Л.: Світ, 1992. – С. 100.

⁷ Борисов В.І. Державна політика у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки / В.І. Борисов // Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 305.

⁸ Тоболкин П.С. Социальная обусловленность уголовно-правовых норм / П.С. Тоболкин. – Свердловск: Средне-Урал. кн. изд-во, 1983. – С. 7.

вує в першу чергу об'єктивні та суб'єктивні фактори. До об'єктивних він відносив: 1) місце, роль і соціальна цінність певних суспільних відносин; 2) поширеність суспільно небезпечних порушень останніх; 3) розміри й характер соціально небезпечної шкоди; 4) ефективність тих чи інших заходів охорони. До суб'єктивних він відносив усвідомлення законодавцем: 1) закономірностей суспільного розвитку; б) економічних наслідків видання й застосування конкретних кримінально-правових норм; в) можливості, необхідності й доцільності використання в конкретних випадках кримінально-правових заходів¹. Л.П. Брич та В.О. Навроцький зазначають, що до соціальної зумовленості належать соціальні та соціально-психологічні фактори, які виражають суспільну необхідність і політичну доцільність встановлення кримінальної відповідальності за те чи інше діяння. До таких факторів вони відносять суспільну небезпечність діяння, його відносну поширеність, співрозмірність позитивних та негативних наслідків криміналізації, кримінально-політичну адекватність криміналізації². Д.О. Балобанова до підстав кримінально-правової заборони відносить: суспільну небезпеку; типовість і достатню поширеність антигромадської поведінки; необхідність впливу кримінально-правовими заходами; врахування можливостей системи кримінальної юстиції в протидії тим або іншим формам антигромадської поведінки, і як їхня складова – наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони; співвідношення позитивних і негативних наслідків криміналізації. Крім того, вона виділяє групу соціально-психологічних підстав криміналізації, куди відносять рівень суспільної правосвідомості й психології та історичні традиції³.

П.А. Фефелов для криміналізації діяння виділяє два критерії: підвищена суспільна небезпечність діяння і наявність необхідних умов для реалізації принципу невідворотності покарання⁴. О.І. Коробеев виділив три групи підстав криміналізації діянь. До першої він відніс юридико-кримінологічні підстави, що включають: а) достатній ступінь суспільної небезпечності діянь; б) їх відносну поширеність та типовість; в) динаміку збільшення діянь з урахуван-

¹ Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М. Адемия МВД СССР, 1980. – С. 171.

² Брич Л.П. Кримінально-правова кваліфікація ухилення від оподаткування в Україні: Монографія / Л.П. Брич, В.О. Навроцький; вступ.ст. М.Я. Азарова; Державна податкова адміністрація України. – К.: Атіка, 2000. – С. 14.

³ Балобанова Д.О. Теорія криміналізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Д.О. Балобанова. – Одеса, 2007. – С. 11.

⁴ Фефелов П.А. Критерии установления уголовной наказуемости деяний / П.А. Фефелов // Советское государство и право. – 1970. – № 11. – С. 101.

ням причин та умов, що їх породжують; г) можливість впливу на них кримінально-правовими заходами при недостатній ефективності інших засобів боротьби; д) відповідні можливості системи кримінальної юстиції. До другої групи підстав включені соціально-економічні: а) збиток, що завдається діяннями; б) відсутність негативних наслідків кримінально-правової заборони; в) наявність матеріальних ресурсів для його реалізації. До третьої групи соціально-психологічних підстав віднесені: а) рівень суспільної правосвідомості і психології; б) історичні підстави⁵. М.О. Беляєв виокремлює такі фактори криміналізації: а) підвищення суспільної небезпеки певних діянь; б) необхідність усунення прогалин законодавства; в) поява нових суспільних відносин, що потребують охорони за допомогою норм кримінального права⁶.

Видається найбільш доцільним дослідження соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво здійснювати враховуючи запропоновані П.С. Дагелем та Г.О. Злобіним соціальні та соціально-психологічні принципи криміналізації: 1) суспільної небезпеки; 2) відносної поширеності діяння; 3) доцільності протидії кримінально-правовими засобами; 4) кримінально-політичної адекватності криміналізації⁷. Оскільки саме ці принципи визначають суспільну необхідність і доцільність встановлення кримінальної відповідальності за певне діяння, тобто визначають потребу в розробці та прийнятті відповідної кримінально-правової норми і, як вказує Д.О. Балобанова, слугують об'єктивними передумовами її встановлення⁸. Саме у них відображаються процеси, що відбуваються в житті суспільства, розвиток яких породжує об'єктивну необхідність кримінально-правової охорони тих чи інших цінностей.

Вказані принципи потрібно відрізнити від системно-правових принципів криміналізації, що належать до законодавчої техніки і які підлягають врахуванню при конструюванні кримінально-правової норми після позитивного вирішення питання про запровадження кримінальної заборони. Тому в межах цього підрозділу будуть досліджені саме ті чинники (фактори), які створюють потребу в наявності кримінально-правової норми і включаються в поняття

⁵ Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации: монография / Коробеев А.И. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. – С. 67.

⁶ Беляев Н.А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н.А. Беляев. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1986. – С. 81.

⁷ Кудрявцев В.Н. Основания уголовного запрета. Криминализация и декриминализация / В.Н. Кудрявцев, П.С. Дагель, Г.А. Злобин и др.; под ред. В.Н. Кудрявцева, А.М. Яковлева. – М.: Наука, 1982. – С. 210.

⁸ Балобанова Д.О. Теорія криміналізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Д.О. Балобанова. – Одеса, 2007. – С. 11.

соціальних та соціально-психологічних принципів криміналізації та в яких, власне, полягає соціальна зумовленість кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Видається, що для з'ясування сутності соціальної зумовленості кримінально-правових норм найбільш доцільно використовувати поняття «чинник», яке означає умову, рушійну силу, причину будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис¹. Також видається, що для дослідження соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво доцільно дослідити такі чинники, як традиції вітчизняної законодавчої практики боротьби зі злочином та зарубіжний досвід застосування кримінально-правових засобів протидії злочину. Це дозволить більш повно проаналізувати історичну важливість для нашої держави охоронюваних нормами ст. 197¹ КК України суспільних відносин та запозичити певні заходи протидії самовільному зайняттю земельної ділянки та самовільному будівництву, що використовуються в кримінальному законодавстві зарубіжних держав.

Суспільна небезпека самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. Першим чинником соціальної зумовленості кримінальної відповідальності є суспільна небезпека діяння, тобто його об'єктивна здатність заподіяти істотну шкоду об'єктові кримінально-правової охорони або створити реальну загрозу заподіяння такої шкоди. Т.А. Леснієвські-Костарева вказує, що саме суспільна небезпека є підставою криміналізації, декриміналізації, пеналізації, депеналізації, диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності². М.Й. Коржанський вказував, що суспільна небезпека має два виміри: характер і ступінь. Характер суспільної небезпеки визначається суспільною цінністю об'єкта посягання, а також злочинними наслідками, способом вчинення злочину, мотивом і формою вини. Ступінь суспільної небезпеки діяння визначається, головним чином, способом вчинення злочину та розміром заподіяної шкоди³.

Визначаючи характер суспільної небезпеки самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва необхідно, в першу чергу, звернути увагу на важливість та цінність предмета злочинного посягання, а також на особливості суспільних відносин, що порушуються внаслідок вчинення цих злочинів.

¹ Словник української мови: в 11-ти томах / [редкол.: І.К. Білодід (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 11: Х–Я. – С. 326.

² Леснієвські-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т.А. Леснієвські-Костарева. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Издательство НОРМА, 2000. – С. 62.

³ Коржанський М.Й. Об'єкт і предмет злочину: монографія / М.Й. Коржанський. – Дніпропетровськ: Юрид. акад. МВС, Ліра ЛТД, 2005. – С. 81.

Відповідно до ст. 14 Конституції України та ч. 1 ст. 1 ЗК України земля є основним національним багатством, що перебуває під охороною держави. В.В.Носік вказує, що порівняно з іншими державами для України земля дійсно є основою національного багатства, оскільки створення валового внутрішнього продукту держави базується, перш за все, на використанні природного ресурсного потенціалу землі, її сільськогосподарських угідь тощо⁴. Володіючи земельною ділянкою її власник має можливість задовольняти свої власні потреби (в першу чергу матеріальні та соціальні).

Для визначення ступеня суспільної небезпеки самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва також потрібно враховувати об'єктивні форми прояву цих діянь, які полягають у протиправному зайнятті земельної ділянки та її фактичному використанні. Внаслідок таких дій власники та землекористувачі, чий земельні ділянки самовільно зайняті, не втрачаючи з ними юридичного зв'язку (вони і надалі залишаються їхніми власниками або законними володільцями), фактично втрачають можливість самостійно господарювати на земельній ділянці, отримувати від неї прибуток, використовувати її для будівництва, здавати в оренду або відчужити, тобто вони втрачають можливість використовувати належне їм майно. Усе це, в свою чергу, призводить до заподіяння їм істотної шкоди, матеріальним вираженням якої є шкода у значному розмірі (ч. 1 ст. 197¹ КК України).

Крім того, вчинення таких дій додатково може заподіювати шкоду навколишньому природному середовищу, оскільки досить часто на самовільно зайнятих земельних ділянках знімається або забруднюється верхній шар ґрунту, незаконно добуваються корисні копалини, складається сміття тощо. Саме у заподіяній істотній шкоді, в першу чергу, проявляється суспільна небезпека самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. Підвищену суспільну небезпеку становить самовільне зайняття земельних ділянок особливо цінних земель, земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель, самовільне будівництво на цих землях.

До суб'єктивних ознак, що впливають на ступінь суспільної небезпеки самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва слід віднести те, що досить часто такі дії вчиняються службовими особами юридичних осіб, що призводить за зайняття значних площ земель та порушення нормальних господарських відносин⁵. Ознакою суб'єкта самовільного зайняття земельної ділянки

⁴ Носік В.В. Право власності на землю Українського народу: монографія / В.В. Носік. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 47–48.

⁵ Протидія злочинам у сфері земельних відносин: навч. посібн. / [С.В. Андрусенко, О.М. Бандурка, М.С. Рябенко та ін.]; за заг. наук. ред. С.М. Гусарова. – Харків: ХНУВС, 2013. – С. 39.

та самовільного будівництва, що вказана законодавцем у ст. 197¹ КК України і впливає на ступінь суспільної небезпеки є судимість за вчинення цих злочинів.

Самовільне зайняття земельної ділянки також спричиняє конфлікти при звільненні самовільно зайнятих земельних ділянок, відшкодуванні завданої шкоди тощо. Крім того, як слушно вказує В.В.Сидоренко, земельна ділянка має бути не просто звільнена, також мають бути і відновлені порушені земельні права її власника – а це процес складний та багатогранний, який включає не тільки відновлення майнових прав власника, а й відновлення стану земельної ділянки як об'єкта права власності чи права користування¹.

Таким чином самовільне зайняття земельних ділянок призводить до деформації суспільних відносин щодо водіння, користування та розпорядження земельними ділянками, порушує суспільні відносини, що регулюють порядок набуття права власності (користування) на земельну ділянку, її раціонального використання та охорони земель. Вчиняючи злочин, передбачений ч. 3 або 4 ст. 197¹ КК України, особа також посягає на встановлений порядок управління у сфері будівельних відносин, адже порушує вимоги планування, забудови і розвитку територій. Це в свою чергу сприяє створенню передумов для функціонування тіньового ринку нерухомості, може призвести до втрати історичної та культурної спадщини, нецільового використання земельних ділянок, порушення прав та законних інтересів власників або користувачів земельних ділянок та будівель, що оточують місце самовільного будівництва тощо.

В теорії кримінального права вказується, що чим вище ступінь суспільної небезпеки злочину, тим більш суворе покарання передбачене санкцією статті². Тобто саме вид покарання (його вид та розмір) чітко характеризує законодавчу оцінку ступеня тяжкості вчиненого злочину. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво на ній будівель та споруд (ч. 1, ч. 2 та ч. 3 ст. 197¹ КК України), зважаючи на вид та розмір покаранням, законодавцем віднесені до злочинів невеликої тяжкості. І тільки самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці, що має особливий правовий режим віднесене до злочинів середньої тяжкості. Аналіз судової практики, пов'язаної із самовільним зайняттям земельної ділянки (ч. 1 ст. 197¹ КК України) свідчить про те, що до винних осіб переважно застосовується покарання у виді штрафу

¹ Сидоренко В.В. Проблеми повернення самовільно зайнятих земельних ділянок / В.В. Сидоренко // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2014. – № 10/2. – С. 41.

² Уголовное право. Общая часть: Учебник. Издание второе переработанное и дополненное / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, доктора юридических наук, профессора А.И. Рарога, доктора юридических наук, профессора А.И. Чучаева. – М.: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2008. – С. 59.

в мінімальному розмірі (3400 грн.) і це при тому, що розмір завданої шкоди може бути в десятки разів більшим, а цивільний позов про її відшкодування не завжди заявляється. Водночас за вчинення злочинів, що передбачені ч.ч. 2-4 ст. 197¹ КК України переважно застосовується покарання у виді обмеження або позбавлення волі, від реального відбування якого винні особи судом звільняються на підставі ст. 75 КК України. Потрібно погодитись з Д.В. Дударцем, що ступінь суспільної небезпечності злочину, передбаченого ст. 197¹ КК, є доволі високим, а санкції в свою чергу є досить слабкими, неадекватними і неадекватними порівняно із вчинюваним злочином, а отже, неефективними³. Тому видається, що потрібного погодитися з тими науковцями та практиками, які вказують на необхідність посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки, а також на доцільність встановлення спеціальної заохочувальної норми, що передбачала б можливість звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які добровільно повернули самовільно земельну ділянку її власнику або законному власнику та відшкодували завдану шкоду⁴.

Отож, самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво є негативними явищами, які мають значний характер та ступінь суспільної небезпеки. Характер такої небезпеки проявляється в особливій цінності об'єкта кримінально-правової охорони. Ступінь небезпеки в основному полягає в самовільності дій, що призводять до порушення відносин власності (користування) земельною ділянкою, завдають матеріальну шкоду в значному розмірі власникам та законним володільцям земельних ділянок, призводять до нецільового використання земель, дестабілізації суспільних відносин в сфері управління земельними ресурсами.

Тому саме суспільна небезпека є одним із визначальних чинників, що зумовлює кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. Детальніше критерії суспільної небезпеки цих злочинів, якими є їх об'єктивні та суб'єктивні ознаки, будуть розглянуті в наступному розділі цієї роботи.

Відносна поширеність самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. Суть цього чинника полягає в тому, що

³ Дударець Д.В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення / Д.В. Дударець // Судова апеляція. – 2009. – № 3(16). – С. 45.

⁴ Проценко І. Проблемні питання прокурорського нагляду у сфері земельних правовідносин (на прикладі роботи органів прокуратури одеської області) / І. Проценко // Вісник національної академії прокуратури України. – 2010. – № 4. – С. 109; Дудоров О.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – С. 364-365; Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво // Вісник прокуратури. – 2008. – № 1. – С. 87.

кримінальне право регулює форму реакції суспільства і держави на такі суспільно небезпечні вчинки індивідів, які принаймні є реально можливими, тобто становлять собою прояви деяких загальних тенденцій та закономірностей і не є випадковими явищами. Можлива повторюваність – необхідна властивість діяння, віднесеного законом до числа злочинів¹.

Щодо поширеності самовільного зайняття земельної ділянки до запровадження кримінальної відповідальності за вчинення таких дій потрібно враховувати наступне. За період з 2001 до 2006 року кількість виявлених правопорушень щодо самовільного зайняття земельних ділянок зросла більше ніж у 2 рази (з 20680 порушень у 2001 році до 41225 у 2006 році), а площа самовільно зайнятих земельних ділянок збільшилась відповідно з 138 тис. га до 1 млн. 173 тис. га². До запровадження кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки в Україні фізичними та юридичними особами щорічно самовільно використовувалось, за різними оцінками, від 1 до 3 млн. га земель³. Внаслідок таких дій державний та місцеві бюджети недоотримували близько 2 млрд. грн. щорічно від несплати земельного податку та орендної плати за користування земельними ділянками⁴.

Однак і після криміналізації самовільне зайняття земельних ділянок залишається досить поширеним явищем. Так, у 2007 році зареєстровано 43097 випадків самовільного зайняття земельних ділянок, в 2008 році – 33361. У зв'язку з ліквідацією в 2009 році Держземінспекції в 2009 та 2010 роках офіційна статистика щодо кількості випадків самовільного зайняття земельних ділянок не велась. Тільки з 2011 року у зв'язку зі створенням Держсільгоспінспекції знову відновилось ведення офіційної статистики кількості випадків самовільного зайняття земельних ділянок. Так, у 2011 році було виявлено 6327 випадків, а в 2012 році – 2831 випадок⁵. У зв'язку з ліквідацією у 2014 році Держсільгоспінспекції офіційної статистики за 2013-2015 роки отримати не вдалось, хоча й функції з державного контролю в частині дотримання земельного законодавства, використання й охорони земель всіх категорій і форм власності, родючості ґрунту було покладено на Державну екологічну інспекцію.

¹ Кудрявцев В.Н. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация / [В.Н. Кудрявцев, П.С. Дагель, Г.А. Злобин и др.]; под ред. В.Н. Кудрявцева, А.М. Яковлева. – М.: Наука, 1982. – С. 218.

² Вишнівський І. Методика виявлення та розслідування злочинів у сфері земельних відносин / І. Вишнівський // Вісник прокуратури. – 2008. – № 11. – С. 70.

³ Дудоров О.О. Поняття самовільного зайняття земельної ділянки як злочину / О.О. Дудоров // Юридичний вісник України. – 2009. – № 17. – С. 6.

⁴ Бредіхін О.О. Проблеми відшкодування шкоди за самовільне зайняття земельних ділянок / О.О. Бредіхін // Земельне право України. – 2007. – № 2. – С. 55.

⁵ Інформаційний лист Державної інспекції сільського господарства України № 1211/6-3/2-13 від 20 лютого 2013 року.

Але говорячи про поширеність самовільного зайняття земельних ділянок та про загальні площі таких ділянок, які фіксувались тривалий час, потрібно зважати на те, що до квітня 2008 року в українському законодавстві самовільне зайняття земельної ділянки не відмежовувалось від використання земельної ділянки без правовстановлюючого документа. У зв'язку з цим тривалий як самовільно зайняті обліковувались земельні ділянки, які фактично до самовільного зайняття не мали відношення⁶. Так, наприклад, досить часто громадяни та юридичні особи, яким земельні ділянки передані у власність чи надані в користування рішеннями органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, приступали до їх використання до виникнення права власності чи права користування ними (до оформлення правовстановлюючих документів). Ці дії часто трактувалися як самовільне зайняття земельної ділянки, хоча у таких випадках мало місце використання земельних ділянок без правовстановлюючих документів, а не їх самовільне зайняття⁷.

За інформацією тодішнього начальника Держземінспекції О.М. Нечипоренка, площа самовільно зайнятих земель станом на 2007 рік складала не 3 млн. га, а всього понад 200 тис. га, і саме до осіб, які захопили такі ділянки, мала б, на його переконання, застосовуватися кримінальна відповідальність, передбачена ст. 197¹ КК України⁸. Поділяє вказану думку і О.О. Бредіхін, на думку якого, з усієї чисельності виявлених випадків самовільного зайняття земель лише 20–25 % можна віднести до категорії захоплення землі як власності. У решті випадків це фактичне використання земель без правовстановлюючих документів⁹.

Наведене свідчить, що самовільне зайняття земельних ділянок, яке тривалий час було фактично безкарне, попри неоднозначність підходів до його кількісного визначення набуло загрозливих масштабів, що, на думку Е.А. Бавбекової, в умовах завершення земельної реформи створило реальну загрозу для національної безпеки України¹⁰. Тому видається слушною думка про те, що саме

⁶ Дудоров О.О. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / О.О. Дудоров, М.І. Мельник // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12. – С. 31.

⁷ Шудляк Н. Самовільне зайняття земельної ділянки: останні зміни відповідальності / Н. Шудляк // Земельне право. – 2008. – № 2. – С. 36–37.

⁸ Нечипоренко А. Инициировать привлечение к уголовной ответственности всех подряд неправильно // Бизнес. – 2007. – № 16. – С. 57.

⁹ Бредіхін О.О. Проблеми відшкодування шкоди за самовільне зайняття земельних ділянок / О.О. Бредіхін // Земельне право України. – 2007. – № 2. – С. 53.

¹⁰ Бавбекова Е.А. Щодо питання про необхідність встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок / Е.А. Бавбекова // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми: матеріали міжнародної наукової конференції (Донецьк, 17–18 листопада 2006 р.). – Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. – С. 158.

поширеність випадків самовільного зайняття земельних ділянок стала визначальним чинником криміналізації таких діянь¹.

У зв'язку з неоднозначністю підходів до кваліфікації самовільного зайняття земельних ділянок, а також зі значною поширеністю цього суспільно небезпечного діяння, для дієвості кримінально-правової норми законодавцеві необхідно було визначити чіткі критерії її застосування. Такими критеріями було визнання кримінально караним лише такого самовільного зайняття земельної ділянки, яким завдано значну шкоду її законному володільцю або власнику, або самовільне зайняття земельних ділянок з особливим правовим режимом.

Після того, як у 2007 році самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво були криміналізовані, певну уяву про поширеність цих злочинів можна сформулювати на підставі статистичних даних. У таблицях 1 та 2 наведені кількісні відомості про зареєстровані злочини за ст. 197¹ КК України та відомості стосовно кількості осіб, засуджених за статтею 197¹ КК України за виироками, що набрали законної сили.

Таблиця 1

**Відомості про зареєстровані злочини
за ст. 197¹ КК України²**

Роки	Зареєстровано злочинів у звітному періоді
станом на 30.09.2015	1136
2014	771
2013	764
2012	144
2011	281
2010	238
2009	279
2008	357
2007	статистика не велась

¹ Дударець Д.В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення / Д.В. Дударець // Судова апеляція. – 2009. – № 3. – С. 38.

² Лист Департаменту інформаційного забезпечення МВС України № 16/2-184зі від 25 липня 2013 року; Статистична інформація [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт «Генеральна прокуратура України». – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

Таблиця 2

**Відомості про кількість осіб, засуджених
за ст. 197¹ КК України³**

Рік	Кількість засуджених за:			
	ч. 1 ст. 197 ¹ КК України	ч. 2 ст. 197 ¹ КК України	ч. 3 ст. 197 ¹ КК України	ч. 4 ст. 197 ¹ КК України
перше півріччя 2015	6	5	-	1
2014	9	3	1	4
2013	11	8	2	6
2012	5	8	1	5
2011	6	6	6	2
2010	13	4	5	1
2009	5	4	1	1
2008	12	2	1	-
2007	статистика не велась			
Разом	67	35	17	19

Отже, навіть попри тривалу недосконалість законодавчого розмежування самовільного зайняття земельної ділянки і її використання без правовстановлюючого документа, самовільне зайняття земельних ділянок і зараз є достатньо поширеним явищем, що свідчить на користь соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки.

В межах даного чинника видається доцільним проаналізувати причини, які призвели до настільки масового поширення випадків самовільного зайняття земельних ділянок. До таких причин відносять:

- випадковість, хаотичність і непослідовність у розробці законодавчих та інших нормативних актів земельного законодавства, нечіткість деяких положень чинного законодавства України з питань боротьби з земельними правопорушеннями;

- відсутність належного контролю з боку органів державної влади та місцевого самоврядування за додержанням вимог земельного законодавства;

³ Форма 6. Звіт про кількість осіб, засуджених, виправданих, справи щодо яких закрито, неосудних, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру та види кримінального покарання [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт «Судова влада України». – Режим доступу: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/lkflghkjlh/.

- відсутність скоординованої роботи правоохоронних та контролюючих органів, а інколи і внаслідок скоєння злочинів особами, які повинні виявляти та усувати порушення;
- недостатня ефективність існуючих юридичних заходів впливу на порушників чинного законодавства у сфері охорони та раціонального використання земель;
- необізнаність і некомпетентність у вирішенні земельних питань як серед чиновників на місцях, так і серед самих селян-власників земельних паїв, земельних ділянок;
- відсутність державної програми розвитку земельних відносин в Україні на відповідний термін;
- корупція у сфері земельних відносин;
- висока вартість проектної документації, не завершеність розмежування земель державної і комунальної власності, невизначення меж ділянок на місцевості, незавершеність їх інвентаризації та грошової оцінки;
- наявність векторно-протилежних тенденцій у розвитку земельного та аграрного законодавства;
- незадоволення заяв громадян щодо надання землі, заборона на відчуження земель сільськогосподарського призначення, складний і тривалий механізм оформлення правовстановлюючих документів на землю чи об'єкт нерухомого майна;
- складний і тривалий у часі механізм примусового звільнення земельної ділянки за рішенням суду¹.

Комплексно підстави злочинів пов'язаних із самовільним зайняття земельної ділянки та самовільним будівництвом виділені О.В.Чепкою: 1) економічні – відсутність в осіб житла, звільнення з роботи, важке матеріальне становище; 2) соціальні – збільшення кількості національних меншин, які іммігрують в Україну; 3) політичні – зрощення інтересів чиновників з інтересами окремих груп, політичний перерозподіл «ласих» земельних ділянок при зміні керівників органів державної влади; 4) ідеологічні – відсутність у суб'єктів земельних правовідносин та третіх осіб поваги до права власності на земельну ділянку, усвідомлення необхідності раціонального використання земельних ділянок в інтересах всього суспільства; 5) пра-

¹ Марченко М.Ю. Запобігання самовільному зайняттю земельної ділянки та самовільному будівництву: монографія / М.Ю. Марченко; за ред. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. Нац. акад. прав. наук України В.В. Голіної; Нац. акад. прав. наук України, НДІ вивч. проблем злочинності ім. В.В. Сташиса. – Харків: Кроссрод, 2014. – С. 150; Проценко І. Проблемні питання прокурорського нагляду у сфері земельних правовідносин (на прикладі роботи органів прокуратури одеської області) // Вісник національної академії прокуратури України. – 2010. – № 4. – С. 104; Чиж Ю.В. Самовільне зайняття земельних ділянок як наслідок недосконалості адміністративного та земельного законодавства України / Ю.В. Чиж // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності – № 4. – 2009. – С. 120; Носік В.В. Самовільне зайняття земельних ділянок: теорія та практика / В.В. Носік // Земельне право України. – 2006. – № 5. – С. 47–58.

вові – недосконалість чинного законодавства, що передбачає відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, неврегульованість співвідношення норм земельного та цивільного законодавства при вирішенні господарських спорів з питань земельних відносин самовільне зайняття земельної ділянки; 6) організаційно-правові – низькі темпи інвентаризації та нормативно-грошової оцінки землі, обмеженість доступу громадян до інформації щодо наявності вільних земельних ділянок, наявність у посадових осіб занадто широких можливостей для прийняття рішень на свій розсуд; 7) психологічні – усвідомлення громадянами «несправедливості» розподілу земельних ділянок органами влади, зорієнтованість значної частини населення на протиправне вирішення життєвих питань тощо².

Доцільність протидії самовільному зайняттю земельної ділянки та самовільному будівництву кримінально-правовими засобами. На думку Г.А. Злобіна, криміналізація діяння доцільна тоді, коли немає норми, яка достатньо ефективно регулює відповідні відносини методами інших галузей права³. Д.О. Балобанова також зазначає, що кримінальна репресія є крайньою формою протидії найнебезпечнішим формам девіантної поведінки⁴.

Загалом, про доцільність певної норми можна вести мову тоді, коли вона буде здатна позитивно впливати на стан та динаміку певних діянь, а також тоді, коли позитивні наслідки криміналізації переважатимуть негативні.

Запровадження кримінально-правової заборони самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва, в першу чергу, було покликане підвищити ефективність протидії вказаним діям, які в 2001–2006 роках набули загрозливого характеру. Наявна на той час адміністративна відповідальність за вчинення таких дій не могла зупинити порушників і щорічно займала «лідуюче місце» в порівнянні з іншими адміністративними правопорушеннями⁵. Недосконалість законодавчого регулювання земельних відносин фактично виключала можливість врегулювання масових випадків самовільного зайняття земельних ділянок правовими методами. Тому, як слушно вказує Р.О. Мовчан, у суспільстві виникла необхід-

² Чепка О.В. Детермінанти злочинів, пов'язаних із самовільним зайняттям земельної ділянки та самовільним будівництвом в Україні / О.В.Чепка // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2012. – № 2. – С. 320–324.

³ Кудрявцев В.Н. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация / [В.Н. Кудрявцев, П.С. Дагель, Г.А. Злобин и др.]; под ред. В.Н. Кудрявцева, А.М. Яковлева. – М.: Наука, 1982. – С. 105.

⁴ Балобанова Д.О. Теорія криміналізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Д.О. Балобанова. – Одеса, 2007. – С. 11.

⁵ Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки: монографія / О.Ю. Дрозд, О.В. Копан, С.М. Рогозін, С.А. Шепетько, О.М. Юрченко. – К.: «МП Леся», 2013. – С. 110.

ність в інших, більш суворих заходах реагування на дії порушників, які змогли б їх зупинити; у застосуванні специфічних методів впливу, притаманних саме кримінальному праву¹.

Певні протиріччя щодо доцільності криміналізації самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва були пов'язані з тим, що велика поширеність випадків самовільного зайняття земельних ділянок зробить нереальним притягнення до кримінальної відповідальності більшості осіб, які здійснюють самозахоплення земель, у результаті чого кримінальний закон застосовуватиметься вибірково. Крім того, неврегульованість відносин, пов'язаних із самовільним зайняттям земельних ділянок у законодавстві могла призвести до неоднакового трактування терміна «самовільне зайняття земельної ділянки», що мало б наслідком порушення прав землекористувачів та призвело б до притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які не здійснювали самозахоплення земель.

Але потрібно враховувати, що запровадження будь-якої норми створює труднощі у її практичному застосуванні. Не є виключенням і норми ст. 197¹ КК України. Однак потрібно мати на увазі, що завдяки врегулюванню проблемних положень земельного законодавства, аналізу та узагальненню правозастосовчої практики, пов'язаної із самовільним зайняттям земельної ділянки та самовільним будівництвом, внесенню змін до чинного законодавства, розробленню методик, роз'ясненню компетентними органами проблемних питань, пов'язаних із самовільним зайняттям земельної ділянки, створюються всі передумови до дієвості та ефективності норм ст. 197¹ КК України.

Тому доцільність запровадження кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво можна пояснити відсутністю ефективних засобів протидії масовим випадкам самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва; необхідністю посилення охорони права власності на землю як основи стабільності економічної та соціальної сфер суспільства; потребою в забезпеченні ефективного захисту законних прав власників земельних ділянок та землекористувачів; необхідністю вдосконалення системи державного управління земельними ресурсами, контролю за їх використанням та охороною, дотримання встановленого законодавством порядку передавання земельних ділянок у власність та надання їх у користування, в тому числі для здійснення будівництва; потребою у зменшенні кількості випадків самовільного

¹ Мовчан Р.О. Підстави криміналізації «самовільного зайняття земельної ділянки» / Р.О. Мовчан // Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез Міжнародної наукової конференції [«Шості осінні юридичні читання»] (Хмельницький, 26–27 жовтня 2007 р.). – У 3-х ч. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. – Ч. 3. – С. 241.

зайняття земельних ділянок та розміру площ самовільно зайнятих земельних ділянок; необхідністю забезпечення більш ефективного і раціонального використання земель, поваги до власності і власника, забезпечення належного порядку у сфері будівельних відносин.

Про доцільність кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки свідчить значне зменшення в останні роки кількості випадків самовільного зайняття земельних ділянок порівняно з 2007 роком та зменшення в рази площ таких земель. Також потрібно враховувати, що до особи, яка вчинила самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво практично не застосовується покарання у виді позбавлення волі, що виключає можливість її «кримінального зараження» та негативного впливу на неї, не призводить до виключення з числа учасників господарської діяльності.

Говорячи про доцільність протидії самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву кримінально-правовими засобами потрібно враховувати, що вона буде більш ефективною за умови поєднання з іншими заходами – економічного, політичного та організаційного характеру, які необхідно поєднувати. Оскільки диспозиції норм ст.197¹ КК України мають чітко виражений бланкетний характер, для успішного та ефективного їх функціонування потрібно, в першу чергу, забезпечити достатню повноту і чіткість регулятивного законодавства в сфері земельних відносин.

Принцип кримінально-політичної адекватності криміналізації самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. Він полягає в тому, що будь-які зміни в законодавстві про кримінальну відповідальність, які передбачають досягнення певної мети, повинні в більшій або меншій мірі виражати загальні напрями та тенденції державної кримінальної політики, основи правопорядку в країні².

Видається, що встановлення в КК України кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво є хоч і запізнлим, але вкрай необхідним кроком, що цілком відповідає кримінальній політиці нашої держави. Адже встановлення такої відповідальності спрямоване на виконання положень Конституції України щодо гарантування права власності на землю (ч. 2 ст. 14), непорушності права приватної власності (ст.41), обов'язку не заподіювати шкоду природі (ст.66), визначення засад використання землі як природного ресурсу виключно законами України (ст.92). Крім того, кримінально-правова охорона прав власників та законних володітиців земельних ділянок є необхід-

² Кудрявцев В.Н. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация / [В.Н. Кудрявцев, П.С. Дагель, Г.А. Злобин и др.]; под ред. В.Н. Кудрявцева, А.М. Яковлева. – М.: Наука, 1982. – С. 224.

ною і логічною в умовах завершення земельної реформи, яка нині з реформування відносин власності перетворилась на землевпорядну та кадастрову.

Потрібно враховувати і положення ЗК України, відповідно до ст. 152 якого держава забезпечує громадянам та юридичним особам рівні умови захисту права власності на землю, а відповідно до ст. 153 власник не може бути позбавлений права власності на земельну ділянку, крім випадків, передбачених цим Кодексом та законами України.

Також норми ст. 197¹ КК України спрямовані на охорону суспільних відносин, що пов'язані з порядком набуття права власності (користування) на землю, забезпечення її цільового використання тощо. Такі відносини регулюються Законами України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-ХІІ, «Про плату за землю» від 3 липня 1992 року № 2535-ХІІ, «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 року № 161-ХІV, «Про землеустрій» від 22 травня 2003 року № 858-ІV, «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» від 5 червня 2003 року № 899-ІV, «Про охорону земель» від 19 липня 2003 року № 962-ІV, «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19 червня 2003 року № 963-ІV, «Про державний земельний кадастр» від 7 липня 2011 року № 3613-VI, «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17 лютого 2011 року № 3038-VI, указами Президента України: «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 року № 1529, «Про деякі питання організаційно-правового забезпечення формування та регулювання ринку землі та захисту прав власників земельних ділянок» від 25 липня 2006 року № 644/2006 та іншими нормативними актами.

Отже, кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво є гарантією вільної реалізації права власності на землю всіма суб'єктами, зазначеними в Конституції та законах України, умовою забезпечення правового та раціонального використання земель, здійснення управління земельними ресурсами, що цілком відповідає політиці держави та усталеним суспільним відносинам щодо використання та охорони землі як природного ресурсу, об'єкта права власності і користування, що є основним національним багатством нашої держави

Традиції вітчизняної законодавчої практики охорони прав на землю. Право є продуктом історичного розвитку суспільства. Через право, зокрема, відображаються загальні закономірності його розвитку, позитивний і негативний досвід регулювання суспільних відносин. Звернення до цього досвіду допомагає краще зрозуміти природу соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за те чи інше діяння.

Період законодавчого становлення права власності на землю на території нашої держави пов'язують із першим збірником норм права Київської Русі – Руською Правдою, у якій зустрічаються норми про кримінально-правову охорону прав землевласників і землекористувачів, охорону меж. Зокрема у ст. 34 Короткої редакції Руської Правди за переорювання межі і знищення перетесу (знака межі, що зроблений сокирою на дереві) передбачалась відповідальність у розмірі дванадцяти гривень. У статтях 71–73 Розширеної (Просторової) редакції Руської Правди була здійснена диференціація можливих випадків порушення межі, зокрема передбачалась відповідальність у розмірі дванадцяти гривень за зруб чи знищення боротної межі (знака на дереві), розорювання ролейної межі (межі, що розділяла орні поля), зрубування межевого дуба¹.

Починаючи з другої половини XIV століття правове становище українських земель, у тому числі і їх правова охорона, визначалось польсько-литовським законодавством. Зокрема у ст. 21 Судебника короля Казимира 1468 року передбачалась відповідальність за вчинення самовільних «наїздів» на чужі землі. Чітко визначеного покарання за такі дії не було, оскільки воно у кожному випадку визначалось королем².

У XVI–I-й пол. XIX ст. на території України діяли кодекси правових норм Великого князівства Литовського – Литовські статuti. В статуті 1 розділу 8 Литовського статуту 1529 року була встановлена заборона власникам земель переходити кордон або межу і відбирати чужі землі. Відповідно до статуту 8 цього ж розділу, якщо шляхтич зіпсував межу володінь іншого шляхтича або спалив її, насильно вирубав чи як-небудь інакше зіпсував і це було доведено, тоді він мав заплатити потерпілому дванадцять рублів грошей, а якщо б переорав межу – то три рублі і стільки ж штрафу. А якщо б селянин селянину таке зробив – то селянину рубель грошей і стільки ж штрафу³. Аналогічні норми містилися в Литовському статуті 1566 року в розділі 9. Окрім цього, на відміну від попереднього, Литовський статут 1566 року також забороняв закупівлю землі без дозволу пана (статут 18 розділу 9)⁴. Подібні положення також містилися і в третьому Литовському статуті 1588 року.

¹ Российское законодательство X – XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова. – М.: Юридическая литература, 1984. – Т. I: Законодательство Древней Руси. – С. 48.

² Гончаренко В.Д. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посібник [для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / В.Д. Гончаренко, О.Д. Святоцький. – [3-тє вид., перероб.]. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – С. 53.

³ Статuti Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – С. 264.

⁴ Статuti Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – С. 362.

Гарантії прав на землю містилися в «Уставі на волоки» 1557 року, артикул 21 якого забороняв панським підданим зорювати чужі земельні ділянки. Покаранням за такі дії було вилучення на користь пана отриманого збіжжя та стягнення з винного до казни штрафу в розмірі один грош¹.

У часи розквіту козацтва землю переважно захищали не за допомогою норм права, а за допомогою зброї. Писаних законів у козаків практично не було. Як правило, майже всі землі були спільною власністю козаків, за винятком невеликих городів та садиб біля будинків. Але поступово писане право закріплює такий важливий інститут звичаєвого права, як «займанщину». Наприклад, у привілеї Варшавського двору 1646 року козакам дозволялося займати землі і будувати садиби де завгодно, лиш би це було на пустих землях. Поступово склалася практика офіційного підтвердження факту «займанщини» (окупації) так званими «дозвільними листами», що видавалися козацькими полковниками². Таким чином, так звана «займанщина» визнавалась достатньою підставою для юридичного володіння. При цьому вже в той час зустрічались спроби узаконення зайнятих земель. Так, козацькі старшини, бажаючи залишити за собою захоплені шляхом «займанщини» землі, беручи участь в описі стану землеволодіння (Генеральний опис Лівобережної України (Малоросії) 1765–1769 рр.), прагнули до того, щоб захоплені ними землі ввійшли до цього опису як «власні», а не як отримані шляхом «займанщини»³.

Починаючи з другої половини XVII століття значна частина українських земель опинилася під владою Московського царства, що призвело до поширення на них тогочасного московського законодавства. Одним із перших нормативно-правових актів, що встановлював відповідальність за посягання на землю в цей період, був Судебник 1497 року, стаття 62 якого подібно до норм Руської Правди передбачала покарання у вигляді биття батогом і сплати одного рубля штрафу за переорювання межі земель князя, монастиря чи боярина⁴.

Важливим нормативним актом, що встановлював відповідальність за посягання на землю, було Соборне уложення 1649 року.

¹ Уланов В.Я. Волочная помера и устава: и ее назначение в истории литовско-русского государства / В.Я. Уланов. – Минск: Издатель В. Хурсик, 2005. – С. 93.

² Івановська О.П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: навчальний посібник / О.П. Івановська. – К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. – С. 58-59.

³ Багалей Д.И. Генеральная опись Малороссии / Д. И. Багалей. – М.: Книга по Требованию, 2011. – С. 11-12.

⁴ Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М.: Юридическая литература, 1985. – Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – С. 61.

Так, у ст. 211 глави Х «Про суд» передбачалася відповідальність за насильницьке заволодіння чужою землею шляхом посіву на ній хліба. Покаранням за такі дії була конфіскація вирощеного на користь власника землі. У ст. 231 передбачалась відповідальність за псування межі та оранку землі царя і поміщиків. Покаранням за такі дії було биття винних батогами, тримання тижднів у в'язниці, штраф у розмірі п'ять рублів. Відповідно до ст. 233 уложення заборонялось насильницьке захоплення землі або зміна меж. Покарання за такі дії визначалось царем⁵.

У Російській імперії норми щодо охорони прав на землю містилися в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року. Так, відповідно до статті 11 глави 14 «Про справи земські» було заборонено особам від вищого до нижчого чину, як духовним, так і світським, переходити за межу чужої земельної ділянки та захоплювати чужі землі з метою отримання прибутку. Статтею 14 цієї ж глави заборонялось випалювання чужої межі вогнем, насильницьке її вирубування або будь-яке інше руйнування. Покарання за такі дії диференціювалось від трьох до дванадцяти рублів залежно від станової належності відповідача. Стаття 17 також забороняла оранку і засівання чужої межі, покаранням за що було відновлення межі, відшкодування збитків⁶.

У 1845 році в Російській імперії імператором був затверджений кримінальний кодекс – Уложення про покарання кримінальних і виправних, в якому вперше зустрічаються норми, подібні тим, що містяться в ст. 197¹ КК України 2001 року. Так, відповідно до ч. 1 ст. 2094 Уложення дії організаторів всякого насильницького нападу на чужі землі, будинки або будь-яке інше нерухоме майно з наміром заволодіти ними каралися позбавленням волі на строк від двох до трьох років. Подібна норма містилася також у ст. 2098 Уложення, де вказано, що той, хто завідомо чужу землю забудує, виоре або іншим способом захопить, зверне на що-небудь для свого використання або своєї вигоди без згоди і дозволу власника землі, підлягає грошовому стягненню, рівному десяти відсоткам тієї суми, в яку обраховані заподіяні такими діями збитки⁷.

У цьому ж Уложенні у відділі 5 глави 9 містились статті, в яких передбачалась відповідальність за самовільне будівництво. Так, відповідно до ст. 1361 у разі будь-якого будівництва чи перебудови вже

⁵ Российское законодательство X – XX века: в 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова. – М.: Юридическая литература, 1987. – Т. 3: Акты Земских соборов. – С. 138–141.

⁶ Права по которым судится малороссийский народ, из трех книг / под редакцією профессора А.О. Кистяковского. – Киев: Въ университетской типографии (И.И. Завадзкого), 1879. – С. 510, 514, 520.

⁷ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – Санкт-Петербург: Въ Типографии Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1845. – С. 822–825.

наявної будівлі без дозволу належного керівництва винний притягувався до відповідальності у виді штрафу від п'яти до двадцяти п'яти рублів. Відповідно до ст. 1362, якщо у випадках, вказаних у ст. 1361, самовільне будівництво здійснено на чужій землі, то винний, понад покладені на нього статтею 1361 стягнення, додатково підлягав стягненню, яке було передбачене за протизаконне заволодіння чужою власністю в ст. 2098, а побудована ним на чужій землі будівля передавалася власнику землі¹.

У новій редакції Уложення про покарання кримінальні й виправні 1885 року вказані норми також були збережені, хоча і з певними змінами. Так, відповідно до ст. 1058 кримінальна відповідальність архітекторів, техніків, будівельників або підрядників за порушення приписів будівельних уставів наставляла лише за умови, що такі порушення були вчинені втретє². Цією нормою фактично була запроваджена преюдиція кримінальної відповідальності за самовільне будівництво.

Відповідальність за порушення приписів будівельних норм, які були вчинені вперше і вдруге наставляла відповідно до Статуту про покарання, які накладаються мировими суддями 1864 року, в ст. 65 якого за побудову або зовнішню перебудову будівлі без належного дозволу, коли його вимагав закон, передбачалось покарання у виді штрафу не більше п'ятдесяти рублів. В ст. 66 передбачалась відповідальність за порушення технічних та інших будівельних правил, у тому числі правил щодо планування та забудови міст. Крім покарання у виді штрафу від п'ятдесяти до ста рублів, передбачався також обов'язок винних виправити або знести усе неправильно та незаконно збудоване³.

Після скасування в Російській імперії кріпосного права на багатьох українських землях з метою впорядкування земельних відносин в 60-х роках XIX ст. видавались «Місцеві положення про поземельний устрій», відповідно до яких селянам заборонялося без згоди поміщика заорювати, засаджувати або розкопувати вигони, заборонялось без згоди громади забудовувати або використовувати під господарський обробіток частини громадського наділу, які були у спільному користуванні всіх селян⁴.

Кримінальне уложення 1903 року також містило норми, які передбачали відповідальність за пошкодження межових знаків та

¹ Там же, С. 850.

² Таганцев Н.С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. / Н.С. Таганцев. – [изд. седьмое, пересм. и доп.]. – Санкт-Петербург: Государственная Типография, 1908. – С. 467.

³ Российское законодательство X – XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова. – М.: Юридическая литература, 1991. – Т. 8: Судебная реформа. – С. 403–404.

⁴ Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / упоряд. А.С. Чайковський. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 254.

за певні види використання чужої землі. Зокрема відповідно до ч. 2 ст. 549 за умисне пошкодження чи переміщення межового або граничного знака передбачалось покарання у виді арешту або грошової пені на більше п'ятисот рублів. У ст. 378 була передбачена відповідальність за будівництво або перебудову будівлі чи споруди без дозволу, коли того вимагав закон. Покаранням за такі дії була грошова пеня не вище п'ятдесяти рублів⁵.

У кримінальних кодексах УРСР 1922 та 1927 років кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво не передбачалось. Однак, за наявності підстав, такі дії могли кваліфікуватися по-різному, найчастіше як порушення порядку управління, яким на той час визнавались будь-які дії, які, не будучи прямо направлені на повалення радянської влади, призводили до порушення діяльності органів управління або народного господарства: самоправство (ст. 103 КК УРСР 1922 року і ст. 90 КК УРСР 1927 року), незаконна розробка надр землі (ст. 99 КК УРСР 1922 року і ст. 87 КК УРСР 1927 року), порушення законів про націоналізацію землі (ст. 125¹ КК УРСР 1927 року) тощо.

Лише у ст. 199 КК УРСР 1960 року була передбачена відповідальність за самовільний захват або самовільний обмін чи купівлю-продаж земельної ділянки або за інші дії, що порушували закони про націоналізацію землі (вказані дії каралися виправними роботами на строк від шести місяців до одного року або штрафом у розмірі до трьохсот карбованців) та за самовільне будівництво житлового будинку (каралися виправними роботами на строк від шести місяців до одного року з конфіскацією незаконно спорудженої будівлі).

Отже, відповідальність за порушення прав на землю, в тому числі за її самовільне зайняття, має глибоке історичне коріння і веде свій початок з перших етапів розвитку нашої держави. Тому історичний досвід також є свідченням соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Зарубіжний досвід застосування кримінально-правових засобів проти дії порушенням прав на землю. Кримінальна відповідальність за порушення прав на землю, одним з яких є самовільне зайняття земельної ділянки, передбачена в законодавстві багатьох держав світу. При цьому є відмінності у конструюванні об'єктивної сторони, ступені суспільної небезпеки, визначенні суспільних відносин, на які посягає самовільне зайняття земельної ділянки, що зумовлено специфікою правової системи тієї чи іншої країни.

Переважаю в законодавстві зарубіжних держав не вживається термін «самовільне зайняття земельної ділянки», а говориться про

⁵ Уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. – С.-Петербург: Сенатская типография, 1903. – С. 78, 108.

«крадіжку землі» (ст. 131.4 КК Австралії)¹, «незаконне заволодіння нерухомою власністю» (ст. 292 КК Болгарії)², «вторгнення в землю» (ст. 633 КК Італії)³, «захоплення нерухомої власності з метою заволодіння нею» (ст. 225 КК Македонії)⁴, «неправомірне заволодіння землею іншого» (ст. 218 КК Сербії)⁵, «незаконне проникнення на чужу земельну ділянку» (ст. 186 КК Казахстану)⁶, «порушення чужого володіння щодо нерухомого майна» (ст. 11 КК Швеції)⁷.

Також у кримінальних кодексах деяких зарубіжних держав цей склад злочину є формальним (Азербайджан, Албанія, Бельгія, Боснія і Герцоговина, Естонія, Італія, Іспанія, Литва, Молдова, Нідерланди, Норвегія, Румунія, Японія), в інших – матеріальним (В'єтнам, Казахстан, Киргистан, КНР, Таджикистан, Швейцарія).

Досліджені кримінальні кодекси зарубіжних держав, що містять норми, які передбачають відповідальність за самовільне зайняття земель, умовно можна поділити на групи. Зокрема за об'єктом посягання самовільне зайняття земельних ділянок належить до злочинів:

- проти власності: КК Австралії (ст. 131.4), КК Азербайджану (ст. 188), КК Албанії (ст. 200), КК Боснії і Герцоговини (ст. 292), КК В'єтнаму (ст. 173), КК Іспанії (ст. 245, ст. 246), КК Казахстану (ст. 186), КК Киргистану (ст. 172-1), КК Молдови (ст. 193), КК Нідерландів (ст. 333, ст. 461), КК Норвегії (ст. 395), КК Південної Кореї (ст. 370), КК Румунії (ст. 266), КК Сан-Марино (ст. 200), КК Сербії (ст. 218), КК Таїланду (ст. 362), КК Швеції (ст. 11), КК Швейцарії (ст. 256), КК Японії (ст. 235-II);

- проти порядку управління: КК Білорусі (ст. 386), КК Литви (ст. 298), КК Таджикистану (ст. 338), КК Узбекистану (ст. 229.1);

- проти довкілля та природних ресурсів: КК КНР (ст. 342), КК Македонії (ст. 225);

- проти громадського порядку: КК Бельгії (ст. 545), КК Болгарії (ст. 272), КК Ізраїлю (ст. 189).

За конструюванням об'єктивної сторони самовільне зайняття земельної ділянки можна розглядати як:

¹ Уголовный кодекс Австралии / науч. ред. и предисл. канд. юрид. наук, проф. И.Д. Козочкина, Е.Н. Трикоз; [перевод с англ. Е.Н. Трикоз]. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 173.

² Уголовный кодекс Республики Болгария / науч. ред. канд. юрид. наук, проф. А.И. Лукашова; [перевод с болгарского Д.В. Милушева, А.И. Лукашова]. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 193.

³ Уголовный кодекс Италии. Общая часть и преступления против государства / вступ. ст. и пер. с итал. А.Г. Ципия. – М., 1991. – 111.

⁴ Criminal Code of the Republic of Macedonia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/untc/unpan016120.pdf>.

⁵ Criminal Code of the Republic of Serbia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legislationline.org/documents/action/popup/id/8038/preview>.

⁶ Уголовный кодекс Республики Казахстан: Закон Республики Казахстан от 16 июня 1997 года № 167. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 209.

⁷ Уголовный кодекс Швеции / науч. ред. проф. Н.Ф. Кузнецова и канд. юрид. наук С.С. Беляева; [перевод с шведск. С.С. Беляева]. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 71.

– незаконне заволодіння чужою нерухомою власністю: так, ч. 1 ст. 245 КК Іспанії передбачає відповідальність за зайняття із застосуванням насильства нерухомого майна або захоплення речового права на чужу нерухомість шляхом застосування насильства або залякування у вигляді штрафу на суму від шести до вісімнадцяти місячних заробітних плат⁸. Ст. 235-II КК Японії передбачає відповідальність за незаконне захоплення в іншої особи її нерухомої власності. Покаранням за такі дії передбачено позбавлення волі з примусовою фізичною працею на строк до десяти років⁹;

– незаконне заволодіння землею шляхом її захоплення, захвату: так, відповідно до ст. 186 КК Казахстану незаконний захват чужої земельної ділянки карається обмеженням або позбавленням волі на строк до двох років¹⁰. Ст. 342 КК КНР забороняє незаконне зайняття орних земель відносно великої площі для використання з іншою метою, що спричинило орним землям шкоду в значному розмірі. Покаранням за такі дії передбачено штраф або позбавлення волі на строк до п'яти років¹¹;

– переміщення чи знищення межових знаків, порушення меж земельної ділянки: відповідно до ст. 333 КК Нідерландів особа, яка з метою отримання незаконного прибутку для себе або для іншої особи руйнує, переміщує, знімає або виводить з ладу що-небудь, що слугує для позначення меж приватного володіння, підлягає тюремному ув'язненню на строк не більше двох років або штрафу п'ятої категорії¹². Відповідно до ст. 546 КК Бельгії знищення або пошкодження межових стовпів, кутових позначень або дерев, посаджених або призначених для встановлення меж між різними спадковими ділянками, карається позбавленням волі на строк від одного тижня до місяця, а також штрафом від двадцяти п'яти до двохсот євро¹³.

В окрему групу слід віднести ті держави, в кримінальних кодексах яких передбачено, що необхідною підставою притягнення особи до кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки є наявність адміністративної преюдиції за такі ж дії – Білорусь, Таджикистан, Узбекистан, В'єтнам.

⁸ Уголовный кодекс Испании / под ред. и с предисл. Н.Ф. Кузнецовой, Ф.М. Решетникова; [пер. с испанского В.П. Зырянова, Л.Г. Шнайдер]. – М.: Зерцало, 1998. – С. 109.

⁹ Уголовный кодекс Японии / науч. ред. докт. юрид. наук, проф. А.И. Коробеев. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 143.

¹⁰ Уголовный кодекс Республики Казахстан: Закон Республики Казахстан от 16 июня 1997 года № 167. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 209.

¹¹ Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / под ред. А.И. Коробеева; [пер. с китайского Д.В. Вичикова]. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 228.

¹² Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. Б.В. Волженкин; [пер. с англ. И.В. Мироновой]. – [2-е изд.]. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 409.

¹³ Уголовный кодекс Бельгии / науч. ред. и предисл. Н.И. Мацнев; [пер. с франц. Г.И. Мачковский]. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 540.

Отже, аналіз кримінального законодавства деяких зарубіжних держав, що передбачає відповідальність за порушення прав на землю, свідчить про криміналізацію різноманітних форм самовільного зайняття земельної ділянки (захоплення земельної ділянки, в тому числі шляхом застосування насильства, порушення меж тощо). За об'єктом посягання такі дії переважно належать до злочинів проти власності, як це має місце і в КК України, що також вказує на соціальну зумовленість кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Висновки до розділу

Починаючи з 60-х років ХХ ст. питання кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво набули значної актуальності та стали предметом наукового дослідження. В радянський період такі дослідження переважно були зосереджені на здійсненні кримінально-правової характеристики самовільного захвату землі, що порушувало виключне право державної власності на землю і проводились як на рівні наукових статей, підручників та навчальних посібників, так і на рівні дисертацій. Але після розпаду СРСР, попри проведення земельної реформи та встановлення багатосуб'єктності права власності на землю, дослідження кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки мало фрагментарний характер, а після декриміналізації таких дій у 2001 році переважно розглядалось лише з позицій земельно-правової науки як адміністративний делікт. Лише після доповнення 11 січня 2007 року КК України ст. 197¹ «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво» відновилось наукове дослідження питань кримінально-правової охорони земель від самовільного їх зайняття, в тому числі на монографічному рівні.

Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво зумовлена, передусім, суспільною небезпекою таких діянь. Характер такої небезпеки проявляється в особливій цінності об'єкта кримінально-правової охорони – земельній ділянці, яка є об'єктом права власності (права користування). Ступінь суспільної небезпеки полягає в самовільності дій, що спричиняє порушення права власності на земельну ділянку, заподіює істотну шкоду власникам та законним володільцям земельних ділянок, призводить до нецільового використання земель, дестабілізації суспільних відносин в сфері управління земельними ресурсами і суспільних відносин у сфері будівництва будівель та споруд.

Поширеність самовільного зайняття земельних ділянок, попри неоднозначність підходів до визначення його реальних масштабів, вказує на доцільність кримінально-правової заборони таких дій, а також на необхідність подальшого пошуку ефективних засобів боротьби з самовільним зайняттям земельних ділянок, які відігравали б також профілактичну роль.

Необхідність здійснення ефективної протидії масовим випадкам самовільного зайняття земельних ділянок, потреба в охороні права власності на землю, забезпечення неухильного дотримання встановленого чинним законодавством порядку будівництва будівель та споруд свідчить про те, що кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво є доцільною і цілком відповідає кримінальній політиці нашої держави.

Починаючи з часів Київської Русі, у багатьох нормативних актах, які регулювали суспільні відносини на території нашої держави, охороні прав на землю від злочинних посягань була приділена особлива увага, що пояснюється її надзвичайною важливістю та цінністю для нашого народу.

Аналіз норм кримінальних кодексів деяких зарубіжних держав, що стосуються відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки, свідчить про те, що у значній кількості держав кримінально-правовому захисту прав на землю приділена достатня увага, що, в свою чергу, підтверджує доцільність криміналізації нашим законодавцем самовільного зайняття земельної ділянки.

Розділ 2

ЮРИДИЧНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ «САМОВІЛЬНЕ ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ТА САМОВІЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО»

2.1. Об'єкт складів злочинів «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво»

Об'єкт злочину є обов'язковим елементом кожного складу злочину. В юридичній літературі він в найбільш загальній формі визначається як те, чому злочин заподіює шкоду або створює загрозу заподіяння такої шкоди. Загальна теорія об'єкта злочину детально розроблена в науці кримінального права, однак нині питання, що пов'язані з його визначенням та встановленням його змісту є одними з дискусійних. Так, в теорії кримінального права висловлені різні позиції щодо поняття об'єкта злочину. Не розглядаючи їх змістовних елементів, слід зазначити, що вони цінні, перш за все, самою постановкою питання, привертаючи увагу до досліджуваної проблеми та змушуючи ще раз критично її осмислити.

На даний час в найбільш поширених наукових концепціях об'єкт злочину визначається як: охоронювані нормами кримінального права суспільні відносини¹, соціальні та правові блага(цінності)²,

¹ Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник [для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл.] / В.К. Гришук. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – С. 166; Коржанський М.Й. Об'єкт і предмет злочину: монографія / М.Й. Коржанський. – Дніпропетровськ: Юрид. акад. МВС, Ліра ЛТД, 2005. – С. 24; Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.]; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – [4-те вид., переробл. і допов.]. – Х.: Право, 2010. – С. 96; Музика А.А. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія / А.А. Музика, Є.В. Лашук. – К.: Вид. Паливода А.В., 2011. – С. 56; Тацій В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В.Я. Тацкий. – Х.: Выща школа, 1988. – С. 88.

² Агаев И.Б. Состав преступления: понятие, элементы, значение: учебное пособие / И.Б. Агаев. – М.: Юрист, 2004. – С. 39; Винокуров В.Н. Объект преступления: аспекты понимания, способы установления и применение уголовного закона: монография / В.Н. Винокуров. – М.: Юрлитинформ, 2012. – С. 20; Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студентів юрид. вузів і фак. / [Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.В. Беняківський та ін.]; за ред. П.С. Матишевського та ін. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 127; Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций: в 2-х томах / А.В. Наумов. – М.: Юридическая литература, 2004. – Т. 1. – С. 180; Фесенко Є.В. Цінності як об'єкт злочину / Є.В. Фесенко // Право України. – 1999. – № 6. – С. 75.

правові відносини³, норма права⁴, порядок суспільних відносин⁵, правопорядок⁶, права, свободи та законні інтереси людини і громадянина⁷, суспільні інтереси⁸, людина незалежно від віку, розумового розвитку, соціального статусу⁹, особистість і відносини, що забезпечують її розвиток¹⁰.

На думку В.М. Винокурова, об'єкт злочину потрібно розглядати як складне багаторівневе явище, яке проявляється в кількох аспектах: аксіологічному – як об'єкт кримінально-правової охорони (суспільні відносини); правовому – як елемент складу злочину (правовідносини, які виступають об'єктом кримінально-правової охорони); предметному – як частина дійсності, яка має певні матеріальні та нематеріальні форми¹¹. Оскільки найбільш практичне значення має аналіз об'єкта злочину саме в правовому аспекті як елемента його складу, то саме в такому аспекті об'єкт злочину і буде розглянуто в цьому підрозділі.

У сучасній кримінально-правовій доктрині домінує позиція, згідно з якою об'єктом злочину визнаються суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом, і яким злочином заподіюється істотна шкода або створюється загроза її заподіяння. Така позиція була істотно розвинута Б.С. Нікіфоровим, Є.А. Фроловим, В.Я. Тацієм, М.Й. Коржанським.

Однак С.Я. Лихова, уточнюючи цю позицію, наголошує на тому, що об'єктом злочинного посягання, тобто тим, що деформується,

³ Готін О.М. Випуск або реалізація недоброякісної продукції в умовах ринкової економіки: проблеми кримінальної відповідальності: монографія / О.М. Готін. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. – С. 62; Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія / С.Я. Лихова. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. – С. 79; Мягков М.О. Щодо проблеми об'єкта злочину в науці кримінального права / М.О. Мягков // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС України ім. 10-річчя незалежності України. – 2005. – № 2. – С. 142.

⁴ Белогриц-Котляревский Л.С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части / Л.С. Белогриц-Котляревский. – Киев – Петербург – Харьков: Южно-Русское кн-во Ф. А. Иогансона, 1903. – С. 161.

⁵ Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу: монографія / О.М. Костенко. – К.: Атіка, 2008. – С. 239.

⁶ Чеботарьова Г.В. Правопорядок як об'єкт кримінально-правової охорони / Г.В. Чеботарьова // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2008. – № 2. – С. 228.

⁷ Трубников В.М. Поняття об'єкта злочину з нових позицій / В.М. Трубников // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Право. – 2009. – Вип. 1. – С. 17.

⁸ Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву: монография / Б.С. Никифоров. – М., 1960. – С. 4.

⁹ Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Г.П. Новоселов. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – С. 135.

¹⁰ Тер-Акопов А.А. Защита личности – принцип уголовного закона / А.А. Тер-Акопов // Современные тенденции развития уголовной политики и уголовное законодательство. – М., 1994. – С. 52.

¹¹ Винокуров В.Н. Объект преступления: аспекты понимания, способы установления и применение уголовного закона: монография / В.Н. Винокуров. – М.: Юрлитинформ, 2012. – С. 215.

змінюється або навіть знищується внаслідок вчинення злочину, є не суспільні відносини в цілому, а такий їх різновид, як правові відносини¹. На думку О.М. Готіна, кримінально-правові заборони в системі елементів механізму правового регулювання встановлюються для підсилення або підтримки не усіх без винятку суспільних відносин, а лише тієї їх частини, яка врегульована нормами права. Тобто, на його думку, в разі вчинення будь-якого злочину посягання відбувається не просто на суспільні відносини, а лише на ті з них, які утворюють правопорядок, тобто правовідносини².

При обґрунтуванні положення про те, що об'єктом кримінально-правової охорони в цілому, і родовими об'єктами злочинів, юридичні склади яких містяться в розділах Особливої частини КК України, є окремі види правовідносин, важливим є дослідження питання суспільних і правових відносин, моменту, коли суспільні відносини перетворюються в правові, а також взаємозв'язку між суспільними відносинами і правовими.

Суспільні відносини – це зв'язки між людьми, які встановлюються в процесі їх спільної життєдіяльності. Також суспільні відносини розуміються як будь-яка практична діяльність людини, пов'язана з встановленням певних відносин з іншими людьми. Навіть в тих випадках, коли людина взаємодіє не з людьми, а з якими-небудь матеріальними або нематеріальними цінностями, вона вступає у відносини з їх володільцями.

Всі суспільні відносини можна поділити на 3 групи: 1) ті, що регулюються нормами права і, отже, є правовими відносинами; 2) ті, що не регулюються нормами права і не мають юридичної форми; 3) ті, що регулюються частково.

О.Ф. Скакун дає наступне визначення правових відносин – це врегульовані нормами права вольові суспільні відносини, що виражаються в конкретному зв'язку між правомочними і зобов'язаними суб'єктами – носіями суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності – і забезпечуються державою³.

Правові відносини юридично закріплюють взаємну поведінку їх учасників. В будь-яких правових відносинах, якщо навіть одного із його учасників неможливо визначити до настання певного

¹ Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія / С.Я. Лихова. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. – С. 27.

² Готін О.М. Кримінальна відповідальність за випуск або реалізацію недоброякісної продукції в умовах ринкової економіки (проблеми теорії та практики): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.М. Готін. – Київ, 2003. – С. 9.

³ Скакун О.Ф. Теорія дежаві і права: підручник. / О.Ф. Скакун; пер. з рос. – Харків: Консум. – 2009. – С. 345.

моменту, суб'єкти цих правовідносин завжди виступають як особи, поведінка яких не тільки взаємопов'язана, але і юридично закріплена. Специфіка правових відносин полягає в тому, що існуючи між конкретними особами (юридичними, фізичними, державою), взаємна поведінка яких юридично закріплена, вони регулюються правовими нормами, які виходять від держави, а їх здійснення забезпечується державним примусом.

Трансформація суспільних відносин в правові відбувається шляхом дії механізму правового регулювання в якому є наступні стадії: формування і дія юридичних норм, стадія виникнення прав і обов'язків (правовідносини) і стадія реалізації права. О.С. Йоффе вказував, що будь-які суспільні відносини, приймаючи юридичну форму, конкретизуються в своєму змісті і закріплюються нормами права, якими вони регулюються⁴.

Важливо також враховувати і те, що правовідносини, які охороняються кримінальним законом, є однією з найважливіших цінностей, які утворюють середовище життя сучасної людини. Тому в сучасному цивілізованому суспільстві вони посідають центральне місце серед інших суспільних відносин.

Однак наведене не означає відмову від розуміння об'єкта злочину як суспільних відносин, що охороняються нормами кримінального закону. Можна говорити не про відмову, а про переосмислення змісту об'єкта злочину і про трансформацію суспільних відносин як об'єкта злочину в правові відносини⁵. У зв'язку з цим видається, що при здійсненні кримінально-правового аналізу самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва як об'єкт злочину найбільш доцільно розглядати саме правовідносини, які є одним із видів суспільних відносин, на які посягнув (посягає) злочин та яким заподіяна, заподіюється або може бути заподіяна істотна шкода і які охороняються нормами кримінального права.

Це пов'язано з тим, що кримінальне право не тільки охороняє суспільні відносини. Встановлюючи відповідальність за порушення певних суспільних відносин воно одночасно здійснює їх правове регулювання. За таких умов будь-які суспільні відносини, які врегульовані нормами кримінального права, стають правовими суспільними відносинами.

Об'єкти злочину в теорії кримінального права прийнято класифікувати за двома критеріями: 1) за ступенем узагальнення охо-

⁴ Йоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву. Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории хозяйственного права / О.С. Йоффе. – М.: Статут, 2000. – С. 512.

⁵ Гуторова Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: монографія / Н.О. Гуторова. – Х.: Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – С. 63.

ронюваних законом України про кримінальну відповідальність суспільних відносин (вертикальна класифікація); 2) за важливістю охоронюваних законом про кримінальну відповідальність суспільних відносин та характером і ступенем суспільної небезпеки злочинних посягань на ці відносини (горизонтальна класифікація)¹. При вертикальній класифікації розрізняють загальний, родовий та безпосередній об'єкти, що ґрунтується на співвідношенні філософських категорій «загального», «особливого» й «окремого»². Український законодавець є прихильником саме такої класифікації.

Хоча Л.Д. Гаухман серед об'єктів злочину додатково виділяє типовий об'єкт, або, за його термінологією – підзагальний та надродовий, під яким він розуміє групу однотипних суспільних відносин, на які посягають злочини, відповідальність за які передбачена статтями, вміщеними в один і той же розділ Особливої частини КК³. На думку М.Й. Коржанського, при вертикальній класифікації об'єктів злочину слід виокремлювати, крім загального, родового та безпосереднього, ще й видовий об'єкт – суспільні відносини одного виду⁴. Але видається, що трьохрівневий поділ об'єкта злочину на загальний, родовий та безпосередній є обґрунтованим і цілком достатнім.

Під загальним об'єктом злочину слід розуміти всю сукупність особливо цінних суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом і яким злочином заподіяна, заподіюється або може бути заподіяна істотна шкода⁵. Родовим об'єктом є частина загального об'єкта, що становить коло тотожних або однорідних за своєю суттю особливо цінних суспільних відносин, які охороняються єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм, і яким злочином заподіяна, заподіюється або може бути заподіяна істотна шкода⁶.

Відповідно до чинного кримінального законодавства самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 197¹ КК України) віднесені до розділу VI Особливої частини – «Злочини проти власності».

¹ Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник [для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл.] / В.К. Гришук. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – С. 192.

² Тацій В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В.Я. Тацій. – Х.: Выща школа, 1988. – С. 80.

³ Уголовное право: Часть Общая. Часть Особенная: Учебник / под общ. ред. проф. Л.Д. Гаухмана, проф. Л.М. Колодкина и проф. С.В. Максимова. – М.: Юриспруденция, 1999. – С. 93.

⁴ Коржанський М.Й. Об'єкт і предмет злочину: монографія / М.Й. Коржанський. – Дніпропетровськ: Юрид. акад. МВС, Ліра ЛТД, 2005. – С. 66.

⁵ Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник [для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл.] / В.К. Гришук. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – С. 194.

⁶ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.]; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – [4-те вид., переробл. і допов.]. – Х.: Право, 2010. – С. 190.

В юридичній літературі відсутній єдиний підхід до визначення родового об'єкта злочинів проти власності. Таким об'єктом визнають власність, як форму суспільних відносин з приводу майна⁷, право власності⁸, суспільні відносини власності⁹, власність окремої особи¹⁰, економічну систему¹¹.

Така різноманітність визначень може бути пов'язана з тим, що власність, як вказують О.П. Сергєєв та Ю.К. Толстой, належить до числа таких понять, навколо яких протягом багатьох століть схрещуються кращі розуми людства¹². На думку Є.О. Суханова, власність – це відносини між людьми з приводу речей, які полягають у привласненні або в приналежності матеріальних благ певним особам (їх колективам) і відповідно у відчуженні цих благ від інших осіб¹³. Відносини власності слід розглядати у двох аспектах: як економічну і правову форму. Відносини власності як економічна форма – це економічні відносини людей з приводу безпосереднього присвоєння матеріальних благ, перш за все засобів виробництва, а також результатів виробничої діяльності.

Як юридична форма відносини власності – це, по-перше, певні правила поведінки, які встановлюють саму можливість належності матеріальних благ певним особам, тим самим юридично закріплюючи фактичний (економічний) стан присвоєння цих благ; по-друге, це правила, які встановлюють характер і межі поведінки власників майна, які охороняються законом, тобто їх правомочності, які оформляють конкретні можливості господарського панування над майном; по-третє, це правові способи захисту власників матеріальних благ від посягань інших осіб. Юридична форма відносин власності регулюється різними галузями права і становить собою єдиний правовий інститут – право власності¹⁴.

⁷ Гаухман Л.Д. Ответственность за преступления против собственности / Л.Д. Гаухман, С.В. Максимов. – [2-е изд.]. – М.: АО «ЮрИнфоР», 2001. – С. 18; Матышевский П.С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления / П.С. Матышевский. – К.: Юринком, 1996. – С. 21.

⁸ Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – [4-те вид., переробл. і допов.]. – Х.: Право, 2010. – С. 288.

⁹ Газдайка-Василишин І.Б. Некорисливі злочини проти власності за кримінальним правом України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І.Б. Газдайка-Василишин. – Львів, 2011. – С. 9; Емельянов В.П. Защита права собственности уголовным законодательством / В.П. Емельянов. – Х.: Рубикон, 1996. – С. 22.

¹⁰ Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів проти особи та власності / М.Й. Коржанський. – К.: Юрінком, 1996. – С. 88.

¹¹ Бойцов А.И. Преступления против собственности / А.И. Бойцов. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 20.

¹² Гражданское право: в 3-х томах / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Проспект, 2005. – Т. 1. – 406.

¹³ Суханов Е.А. Лекции о праве собственности / Е.А. Суханов. – М.: Юридическая литература, 1991. – С. 7.

¹⁴ Суханов Е.А. Лекции о праве собственности / Е.А. Суханов. – М.: Юридическая литература, 1991. – С. 9-17.

Відповідно до ст. 316 ЦК України правом власності як найважливішим речовим правом є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Право власності, як і будь-яке право, має свій зміст, що полягає в єдності трьох правомочностей – володіння, користування і розпорядження, на зміст яких не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна (ст. 317 ЦК України). Цими правомочностями володіє власник, проте кілька з них можуть належати не власнику, а іншій особі (наприклад, при договорі оренди), хоча в будь-якому разі їх здійснення залежатиме від волі власника і буде обумовлене нею.

Розрізняють право власності в об'єктивному і суб'єктивному розумінні. Право власності в об'єктивному розумінні – це сукупність правових норм, які регулюють відносини власності і утворюють інститут права власності. Право власності в суб'єктивному розумінні – це закріплення певної міри юридичної влади за конкретною особою, яка є власником майна¹. Тобто, як вказує Я.М. Шевченко, якщо право власності в об'єктивному розумінні виражає об'єктивне становище з правом власності в законодавстві, то право власності в суб'єктивному розумінні означає міру можливої поведінки для суб'єкта-власника².

Суб'єктивне право власності є елементом абсолютного правовідношення, у якому власнику протистоять усі інші особи, які зобов'язані утримуватись від порушення цього права. На думку П.С. Матишевського, злочини проти власності посягають саме на право власності в суб'єктивному розумінні³. Л.Д. Гаухман також вказує, що у разі вчинення злочинів проти власності посягання в кінцевому рахунку відбувається не на право власності як правову форму суспільних відносин, а саме на фактичні суспільні відносини власності, тобто на право власності саме в його суб'єктивному розумінні⁴.

Таким чином, власність, суспільні відносини власності і право власності – взаємопов'язані категорії. Власність є економічною категорією, що полягає у відносинах між людьми з приводу майна (майнових благ), тобто у суспільних економічних відносинах власності. Вираженням, формою закріплення та реалізації цих відносин

¹ Гражданское право: в 3-х томах / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Проспект, 2005. – Т. 1. – С. 406–407.

² Цивільне право України: Академічний курс: у 2-х томах: підручник / за заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1: Загальна частина. – С. 274–275.

³ Матишевский П.С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления / П.С. Матишевский. – К.: Юринком, 1996. – С. 12.

⁴ Гаухман Л.Д. Ответственность за преступления против собственности / Л.Д. Гаухман, С.В. Максимов. – [2-е изд.]. – М.: АО «Юринфор», 2001. – С. 18.

як матеріальної основи будь-якого суспільства є право власності як сукупність певних фактичних правомочностей власника майна, які закріплені за ним нормами права. Потрібно враховувати, що відносини власності можуть опосередковуватись і отримувати юридичне вираження не тільки у праві власності, але й в інших речових правах – праві постійного користування, праві оренди тощо.

Отже, родовим об'єктом злочинів проти власності є правовідносини власності, які виражені у правомочностях володіння, користування та розпорядження майном, а також інші речові правовідносини, які виражені у правомочностях володіння та користування майном.

В науковій доктрині переважає позиція, що самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво цілком виправдано віднесені до злочинів проти власності, адже вони, в першу чергу, посягають на право власності на землю (земельну ділянку), що призводить до порушення правовідносин власності⁵. Хоча, як уже згадувалось, за радянських часів самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво були віднесені до злочинів проти порядку управління, оскільки в той час такі дії посягали не стільки на право виняткової державної власності на землю, скільки на встановлений порядок надання землі⁶. Також є точка зору, згідно з якою самовільне зайняття земельної ділянки належить до злочинів проти довкілля, які посягають на встановлений порядок використання та охорони землі⁷. Необхідно наголосити, що КУпАП самовільне зайняття земельної ділянки (ст. 53¹) відносить до правопорушень в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури.

Критично ставлячись до наведених позицій видається правильною позиція законодавця щодо визнання родовим об'єктом самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва відносин власності. Адже відповідно до ст. 181 ЦК України земельні ділянки віднесено до нерухомих речей і на них розповсюджується

⁵ Вівчаренко О.А. Юридична відповідальність за порушення гарантій права власності на землю в Україні / О.А. Вівчаренко // Право України. – 2008. – № 8. – С. 83-84; Мовчан Р.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Р.О. Мовчан. – Київ, 2009. – С. 8; Носік В.В. Самовільне зайняття земельних ділянок: теорія та практика / В.В. Носік // Земельне право України. – 2006. – № 5. – С. 52; Чепка О.В. Заходи щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 197.1 КК України / О.В. Чепка // Право і суспільство. – 2010. – № 2. – С. 147.

⁶ Шульга А.М. Некоторые аспекты уголовной ответственности за самовольный захват земли / А.М. Шульга // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 1999. – Спец. вип. у 4-х ч. – Ч. 3. – С. 74.

⁷ Газдайка-Василишин І.Б. Некорисливі злочини проти власності за кримінальним правом України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І.Б. Газдайка-Василишин. – Львів, 2011. – С. 9.

загальний правовий режим охорони права власності. Крім того, внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва в першу чергу порушуються саме відносини власності на конкретно визначену земельну ділянку, адже її власник не може здійснювати належні йому правомочності. Ці правомочності (за винятком правомочності розпорядження) неправомірно присвоєні іншою особою, яка без жодних правових підстав отримує можливість володіти і користуватись земельною ділянкою для різноманітних потреб: вирощування сільськогосподарських культур, розміщення тимчасових будівель або споруд тощо (ч.ч. 1, 2 ст. 197¹ КК України), здійснення будівництва будівель або споруд (ч.ч. 3, 4 ст. 197¹ КК України).

Подальша конкретизація об'єкта злочину досягається за рахунок виділення безпосереднього об'єкта, під яким розуміють частину родового об'єкта, що є конкретним охоронюваним нормою кримінального закону суспільним відношенням, на яке прямо і безпосередньо посягає злочин і якому завжди заподіюється, заподіяна або може бути заподіяна істотна шкода¹.

А.М. Шульга вказує, що самовільне зайняття земельної ділянки посягає, насамперед, на суспільні відносини, пов'язані з реалізацією громадянами своїх конституційних прав у галузі володіння, користування та розпорядження землею. Іншими словами, об'єктом самовільного зайняття земельної ділянки є врегульовані законом відносини земельної власності². На думку О.А. Вівчаренка, самовільне зайняття земельної ділянки є земельним правопорушенням майнового характеру, що посягає на право власності на земельні ділянки³. В.В. Носік вказує, що самовільне зайняття земельних ділянок посягає на здійснення права власності на землю і використання землі в Україні⁴. Р.О. Мовчан безпосередній об'єкт самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва визначає як суспільні відносини власності на землю, які забезпечують власникові можливість володіти, користуватися та розпоряджатися земельною ділянкою, а землекористувачеві – можливість використовувати земельну ділянку на власний розсуд та у своїх інтересах⁵.

¹ Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник [для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл.] / В.К. Гришук. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – С. 200.

² Шульга А.М. Проблеми відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок / А.М. Шульга // Земельне право України. – 2006. – № 1. – С. 70.

³ Вівчаренко О.А. Юридична відповідальність за порушення гарантій права власності на землю в Україні / О.А. Вівчаренко // Право України. – 2008. – № 8. – С. 83-84.

⁴ Носік В.В. Самовільне зайняття земельних ділянок: теорія та практика / В.В. Носік // Земельне право України. – 2006. – № 5. – С. 52.

⁵ Мовчан Р.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Р.О. Мовчан. – Київ, 2009. – С. 9.

Критично ставлячись до наведених позицій щодо об'єкта самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, видається доцільним визнання безпосереднім об'єктом таких злочинних дій правовідносин власності на землю, які відповідно до ч. 1 ст. 2 ЗК України складають зміст земельних відносин.

Але обмеження земельних відносин лише відносинами власності на землю критикується у науці земельного права і вказується, що земельними відносинами слід визнавати, окрім відносин власності, ще й багато інших різновидів суспільних відносин: відносини з охорони та відтворення земель, здійснення управління у сфері земельних відносин, захист суб'єктивних земельних прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб, територіальних громад, держави. Тому правильною видається точка зору, відповідно до якої земельними слід вважати відносини, що пов'язані із використанням, охороною та відтворенням земель⁶.

Таким чином, правовідносини власності на землю слід розглядати як один із видів земельних відносин, які є серед них основоположними і в багатьох випадках визначають зміст інших видів правовідносин. Оскільки внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва порушення можуть зазнавати не лише відносини власності на землю, але і відносини користування землею (самовільно може бути зайнята або забудована земельна ділянка, яка надана в оренду), тому основним безпосереднім об'єктом самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва слід визнавати, окрім земельних відносин власності на землю, також земельні відносини з приводу прав на землю, що є похідними від права власності (правовідносини землекористування). Такі відносини отримують своє юридичне вираження в речових правах на чуже майно, що передбачені главами 15–16¹ ЗК України: 1) право постійного користування; 2) право оренди; 3) право обмеженого земельного користування (сервітут); 4) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); 5) право забудови земельної ділянки (суперфіцій); 6) право концесійного землекористування.

Усі вказані правовідносини як об'єкт злочину необхідно досліджувати шляхом аналізу їх структури, що дозволить більш конкретно визначити безпосередній об'єкт самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. Крім того, розкриття змісту і внутрішньої структури правовідносин шляхом дослідження їх складових елементів є важливою передумовою для того, щоб виявити механізм їх порушення в процесі вчинення зло-

⁶ Мірошніченко А.М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні / А.М. Мірошніченко. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К.: Алерта, 2010. – С. 14.

чинного діяння, встановити зв'язок об'єкта злочину з іншими елементами складу злочину.

Структурними елементами охоронюваних законом України про кримінальну відповідальність суспільних відносин можна виділяти такі елементи, як: 1) суб'єкти; 2) предмет; 3) соціальний зв'язок (зміст правовідносин); 4) нормативна основа¹. При злочинному впливі на будь-який із вказаних структурних елементів відбувається порушення нормального функціонування правовідносин, адже їх суб'єкт позбавляється певних можливостей, або реалізація цих можливостей ускладнюється. Тобто йде мова про механізм порушення правовідносин як об'єкта злочину.

Відповідно до ч. 2 ст. 2 ЗК України суб'єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади. Відповідно до ст. 80 ЗК України суб'єктами права власності на землю є громадяни та юридичні особи – на землі приватної власності; територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, – на землі комунальної власності; держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, – на землі державної власності. Відповідно до статей 81–82 ЗК України суб'єктами права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення можуть бути іноземні особи та особи без громадянства, іноземні юридичні особи. Суб'єктами права власності на землю, за певних умов, передбачених у ст. 85 ЗК України, можуть бути іноземні держави. Потрібно погодитись з В.В. Носіком, що в суб'єктному складі відносин права власності на землю головне місце посідають громадяни України².

Відповідно до розділів 15–16¹ ЗК України суб'єктами права землекористування можуть бути громадяни України, іноземні особи та особи без громадянства, юридичні особи (в тому числі іноземні), міжнародні об'єднання і організації, а також іноземні держави. Конкретний перелік суб'єктів землекористування залежить від виду такого користування – постійного користування, оренди тощо.

Наступним елементом суспільних відносин є їх предмет, під яким розуміють все те, з приводу чого наявні ці відносини: матеріальні та нематеріальні блага (цінності). Від предмета відносин слід відрізнити предмет складу злочину, який є видом предмета суспільних відносин, і становить собою визначені забороняючою нормою КК України речі матеріального світу, що піддаються безпосеред-

¹ Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник [для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл.] / В.К. Гришук. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – С. 168.

² Носік В.В. Право власності на землю Українського народу: монографія / В.В. Носік. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 207.

ньому злочинному впливу. Предмет злочину в окремих випадках може збігатися з предметом суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом. Такий збіг має місце тоді, коли ті чи інші предмети, які входять до структури об'єкта злочину, законодавець наділяє додатково ще й функціями предмета суспільних відносин, тобто додає йому ще й інше правове значення³. Саме така ситуація має місце у разі вчинення самовільного зайняття земельної ділянки, де предмет злочину і предмет охоронюваних законом суспільних відносин є єдиним – земельна ділянка.

Елементом суспільних відносин також є їх соціальний зв'язок, тобто об'єктивний, суспільно корисний взаємозв'язок суб'єктів відносин на ґрунті кореспондуючих їх прав і обов'язків, що проявляється у правомірній, соціально значимій позитивній поведінці суб'єктів цих відносин⁴. Соціально значима поведінка особи, яка є власником або законним володільцем земельної ділянки, полягає в тому, що така особа може здійснювати певні правомочності щодо неї: володіти, користуватися і розпоряджатися земельною ділянкою (власник) або лише володіти і користуватися (законний володільець), тоді як всі інші суб'єкти зобов'язані не порушувати ці права. Вказані правомочності власника відповідно до ст. 317 ЦК України становлять право власності, тоді як сукупність прав і обов'язків законних землекористувачів становлять право землекористування.

Ч. 1 ст. 78 ЗК України визначає право власності на землю як право володіти, користуватися та розпоряджатися земельними ділянками. Це право за своєю суттю є речовим правом на майно, тобто правом, яке забезпечує задоволення інтересів уповноваженої особи шляхом впливу на річ без участі інших осіб. Досліджуючи питання права власності на землю, слід враховувати, що в більшості випадків, коли йдеться про право власності на землю, мається на увазі не «земля», а «земельна ділянка», оскільки, як вказує В.І. Андрейцев, саме земельна ділянка як найбільш деталізована частина різних категорії земель є тим об'єктом, на який спрямовується інтерес відповідної фізичної або юридичної особи та стосовно якої встановлюється земельна правосуб'єктність і оформлюється відповідний титул – право власності чи право землекористування⁵. А.М. Мірошніченко слушно зазначає, що хоч на даний час терміни «земля» та «земельна ділянка» розглядаються як синоніми, їх слід розглядати як частина та ціле.

³ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.]; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – [4-те вид., переробл. і допов.]. – Х.: Право, 2010. – С. 100.

⁴ Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник [для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл.] / В.К. Гришук. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – С. 186.

⁵ Андрейцев В.І. Об'єкти земельних правовідносин за новим Земельним кодексом України / В.І. Андрейцев // Законодавство України. Науково-практичні коментарі. – 2002. – № 2. – С. 14.

Земельна ділянка, маючи всі родові ознаки землі, має додаткову видову ознаку – установлені межі¹. З метою уніфікації цих термінів у правовій доктрині вказується, що в законодавстві доцільно запровадити таке поняття, як земельна нерухомість, що включатиме в себе як земельну ділянку з визначеними межами і правами, так і все, що на ній розміщене й безпосередньо з нею пов'язане². Тому об'єктом права власності на практиці виступають саме земельні ділянки чи їх частини, що відмежовані одна від одної відповідною межею.

Таким чином, усталений термін «право власності на землю» фактично означає «право власності на земельну ділянку». А закріплене у ст. 14 Конституції України поняття «земля» необхідно тлумачити як поняття «земельна ділянка» у випадках набуття і реалізації права власності на землю.

На рівні правової доктрини право власності на землю, як і право власності загалом, традиційно розглядається в суб'єктивному та об'єктивному розумінні. В суб'єктивному розумінні право власності на землю – це сукупність повноважень різних суб'єктів (держави, юридичних та фізичних осіб) щодо володіння, користування і розпорядження належними їм на юридичному титулі права власності земельними ділянками, а в об'єктивному розумінні – це система правових норм, що регулюють відносини щодо набуття та здійснення суб'єктивного права власності на землю³.

Видається, що самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, в першу чергу, посягає на право власності на земельну ділянку саме в його суб'єктивному розумінні, зміст якого традиційно досліджується шляхом аналізу правомочностей володіння, користування та розпорядження.

Право володіння земельною ділянкою слід розглядати як юридично забезпечену можливість господарського панування власника над річчю, що містить у собі два критерії: фактичний (фактична можливість мати річ під своїм пануванням) та вольовий (усвідомлення можливості і бажання панування над річчю в своїх інтересах)⁴. Володіючи земельною ділянкою, особа здійснює її утримання, позначає її межі, може забороняти доступ будь-яких інших осіб.

Однак потрібно враховувати, що право володіння земельною ділянкою є досить умовним і має певні особливості. Це викликано

¹ Мірошніченко А.М. Земельне право України: підручник / А.М. Мірошніченко. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К.: Алерта, 2011. – С. 19-20.

² Бондар О.Г. Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / О.Г. Бондар. – Київ, 2005. – С. 13

³ Мірошніченко А.М. Земельне право України: підручник / А.М. Мірошніченко. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К.: Алерта, 2011. – С. 121-122.

⁴ Гражданское право: в 3-х томах / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Проспект, 2005. – Т. 1. – С. 407.

тим, що земельна ділянка є невід’ємною від навколишнього природного середовища, її неможливо, скажімо, вилучити та перенести в інше місце без втрати її характеристик. Тому В.В. Носік слушно вказує, що володіння земельною ділянкою не слід розглядати як її фізичне чи фактичне утримування власником⁵. А.М. Мірошніченко, аналізуючи чинне законодавство, робить висновок, що під фактичним володінням земельною ділянкою слід розуміти оформлення права власності (користування) на неї, а під вольовим володінням – усвідомлену, юридично гарантовану можливість панування над земельною ділянкою на підставі оформленого права⁶.

Виходячи з наведеного, щодо земельної ділянки фактичне позбавлення її власника права володіння неможливе, і будь-які фактичні порушення права власності на земельну ділянку (зокрема і самовільне її зайняття) не можуть бути поєднані із позбавленням права володіння, а є за своєю природою лише обмеженням такого права. Але самовільно займаючи земельну ділянку, порушник стає її недобросовісним володільцем, оскільки він знає, що здійснює володіння без жодних на це правових підстав. Тому хоча право володіння земельною ділянкою залишається за її власником або законним володільцем, але за таких умов він позбавляється реальної можливості володіти належним йому майном (вольове володіння) та здійснювати на нього фактичний вплив.

Найбільшого порушення у разі самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва зазнає право власника або законного володільця користуватись земельною ділянкою, яке слід розглядати як юридично гарантовану можливість власника чи землекористувача самостійно господарювати на земельній ділянці, використовуючи її корисні властивості для задоволення власних соціальних, економічних, духовних та інших потреб. Використання землі здебільшого пов’язане зі здійсненням фактичних дій: вирощуванням товарної сільськогосподарської продукції, будівництвом на ній будівель або споруд тощо. Також потрібно враховувати, що обсяг права користування земельною ділянкою є обмеженим і визначається її цільовим призначенням.

Користування земельною ділянкою нерозривно пов’язане з її утриманням – володінням, без якого її не можна використати для задоволення своїх потреб. Таким чином, особа, яка самовільно зайняла земельну ділянку, стає її незаконним володільцем і отримує можливість вилучати корисні властивості земельної ділянки,

⁵ Носік В.В. Право власності на землю Українського народу: монографія / В.В. Носік. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 252.

⁶ Мірошніченко А.М. Земельне право України: підручник / А.М. Мірошніченко. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К.: Алерта, 2011. – С. 97-98.

тобто отримує можливість користуватись нею. Відповідно власник чи законний володілець земельної ділянки такими протиправними діями позбавлений можливості належним чином користуватися земельною ділянкою та отримувати від такого користування певні прибутки, оскільки йому створені перешкоди у здійсненні свого права користування.

У разі самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва особа своїми діями створює також інші перешкоди власнику. Йдеться, зокрема, про порушення права розпорядження земельною ділянкою, яке належить лише її власнику і полягає в юридично забезпеченій можливості визначати долю речі шляхом вчинення щодо неї юридичних актів¹. Право розпорядження включає такі права, як відчуження земельної ділянки на підставі цивільно-правових угод, надання земельної ділянки в користування (оренду) та її вилучення, встановлення та зміну цільового призначення земельної ділянки тощо. Однак право розпорядження земельною ділянкою, як і право користування, певною мірою є обмеженим, оскільки є особливі правила відчуження земельних ділянок (нині чинний мораторій на відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення), щодо надання земельних ділянок у користування, щодо обмеження та обтяження права власності тощо.

Загалом, розпорядження, окрім визначення юридичної долі речі, також полягає у можливості визначення її фактичної долі, тобто у зміні фізичної сутності речі шляхом її знищення, залишення без належності, переробки тощо. Але повною мірою визначити фактичну долю земельної ділянки її власник не може. Наприклад, передбачена ЗК України добровільна відмова власника від права власності на земельну ділянку сама по собі ще не припиняє права власності на неї. Адже така відмова власником має здійснюватись на користь держави або територіальної громади та за умови одержання на це згоди від відповідного органу влади або органу місцевого самоврядування і вимагає належного юридичного оформлення у порядку, що передбачений ст. 142 ЗК України. Щодо знищення чи пошкодження земельної ділянки (родючого шару ґрунту), то такі дії взагалі заборонені і тягнуть за собою примусове припинення права власності на земельну ділянку відповідно до ст. 143 ЗК України, а також можуть тягнути цивільну, адміністративну чи кримінальну відповідальність.

М.В. Шульга вказує на те, що у разі самовільного зайняття земельної ділянки порушник присвоює собі правомочність щодо

¹ Гражданское право: в 3-х томах / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Проспект, 2005. – Т. 1. – С. 408.

розпорядження чужою земельною ділянкою². Така позиція викликає певні зауваження, оскільки право розпорядження земельною ділянкою, на відміну від права володіння і користування, належить лише її власникові та не може бути передане іншій особі без зміни самого суб'єкта права власності. Тому в разі самовільного зайняття земельної ділянки право власника щодо розпорядження нею не присвоюється іншою особою, а лише зазнає значних обмежень, оскільки на практиці майже неможливо відчужити земельну ділянку, яка самовільно зайнята до тих пір, поки вона не буде звільнена. Особа ж, яка самовільно зайняла земельну ділянку, не може на законних підставах її продати або здати в оренду, оскільки для укладення таких угод в неї відсутні будь-які правовстановлюючі документи.

Вказані правомочності (право володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою) в повному обсязі можуть належати лише власникові земельної ділянки. Законному володільцю можуть належати правомочності володіння та користування земельною ділянкою, а також право обмеженого нею розпорядження (наприклад, шляхом надання земельної ділянки в суборенду), які можуть виникнути шляхом укладення таких правочинів: договору постійного користування, договору оренди (суборенди) земельної ділянки, договору на право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) чи договору на право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіції). До них можна віднести концесію земельних ділянок, а також їх надання для проведення геологознімальних, пошукових, геодезичних чи інших розвідувальних робіт на підставі угоди з власником землі або за погодженням із землекористувачем. Загалом, правомочності законного володільця щодо володіння та користування земельною ділянкою збігаються з аналогічними правомочностями власника земельної ділянки.

Також обмежень можуть зазнавати права осіб, які мають право земельного сервітуту, тобто право платного або безоплатного користування чужою земельною ділянкою, яку самовільно зайнято. Зокрема їм можуть бути створені перешкоди у праві проїзду на свою земельну ділянку через самовільно зайняту, праві забору води із самовільно зайнятої земельної ділянки тощо.

Таким чином, зміст охоронюваних нормами ст. 197¹ КК України суспільних відносин, на які посягає самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, становить не лише право власності на земельну ділянку, але й відмінні від права власності види речових прав на чуже майно, на підставі яких особа отримує право

² Шульга М. Самовільне зайняття земельної ділянки / М. Шульга // Юридичний вісник України. – 2004. – № 32. – С. 9.

землекористування – право постійного користування земельною ділянкою, право оренди земельної ділянки тощо.

Останнім елементом суспільних відносин, які охороняються нормами ст. 197¹ КК України, є їх нормативна основа, тобто норми чинного законодавства, які визначають взаємні права та обов'язки суб'єктів цих відносин, які становлять їх зміст. Відповідно до ч. 1 ст. 3 ЗК України земельні відносини регулюються Конституцією України, ЗК України, а також прийнятими відповідно до них нормативно-правовими актами. Сукупність нормативно-правових актів, що призначені спеціально або переважно для регулювання саме земельних відносин, тобто тих джерел, основний зміст яких складають земельно-правові норми становить собою земельне законодавство¹.

Розкриваючи механізм злочинного впливу на охоронювані нормами ст. 197¹ КК України суспільні відносини та спричинення їм шкоди, можна керуватись запропонованим В.О. Владіміровим та Ю.І. Ляпуновим механізмом поетапного розвитку пов'язаних одна з одною ланок у ланцюгові причинно-наслідкової залежності, що породжена посяганням суб'єкта: злочинне посягання на предмет суспільних відносин і, як результат, порушення нормального функціонування відносин власності². Таким чином, суспільні відносини власності (володіння) земельною ділянкою порушуються опосередковано, тобто шляхом впливу на певні їх елементи. У цьому разі шляхом впливу на предмет цих відносин – земельну ділянку, що виражається в незаконній зміні його положення в структурі соціальних зв'язків.

Також злочинне діяння посягає на нормативну основу земельних відносин (як правило, в частині набуття права власності або користування земельною ділянкою). Крім того, злочинець порушує покладений на нього кримінальним законом обов'язок не посягати на чуже майно і не перешкоджати його власнику або володільцю у здійсненні належних їм прав.

Отже, аналіз елементів суспільних відносин і механізму злочинного впливу на кожен з них привів до висновку, що основний безпосередній об'єкт самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва можна визначити як **правовідносини власності на земельну ділянку, які полягають у праві її власника за своєю волею володіти, користуватися та розпоряджатися нею з урахуванням встановлених законодавством обмежень, а також**

¹ Мірошніченко А.М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні / А.М. Мірошніченко. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К.: Алерта, 2010. – С. 45.

² Владимиров В.А. Ответственность за корыстные посягательства на социалистическую собственность / В.А. Владимиров, Ю.И. Ляпунов. – М.: Юридическая литература, 1986. – С. 35.

правовідносини землекористування, які полягають у праві законного володільця земельної ділянки володіти та користуватися нею.

Відповідно до «горизонтальної» класифікації об'єктів злочину, безпосередній об'єкт злочину поділяється на основний та додатковий. Додатковий, у свою чергу, може бути обов'язковим або факультативним. Додатковим обов'язковим об'єктом самовільного зайняття земельної ділянки визнають управлінські земельні відносини³, правомірну управлінську діяльність державних і самоврядних органів у галузі земельних відносин⁴, встановлений порядок передавання земельних ділянок у власність⁵, суспільні відносини в сфері раціонального використання та охорони земель⁶.

Виділення такого об'єкта зумовлено тим, що передавання земельних ділянок у власність, надання їх у постійне користування чи оренду здійснюється із земель державної або комунальної власності на підставі рішення органів виконавчої влади чи місцевого самоврядування, прийнятого в межах їх повноважень, які визначені в ЗК України та інших нормативно-правових актах. Передача у власність або надання у користування земельних ділянок, що перебувають у приватній власності, здійснюється шляхом укладення відповідної угоди з власником. Тому в разі самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва порушується порядок отримання громадянами та юридичними особами земельних ділянок з метою їх використання. Не оформляються права та не здійснюється державна реєстрація прав на земельні ділянки.

У тих випадках, коли особа здійснює самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці, додатково порушується нормальна діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування в галузі будівництва і порядку зведення будівель та споруд, яка включає в себе надання відповідними органами дозволу на спорудження об'єктів містобудування, виділення або визначення земельної ділянки та конкретного місця під будівництво, надання дозволу на виконання будівельних робіт та контроль за дотриманням стандартів, норм і правил при будівництві. Тобто порушення зазнають ті правовідносини, які регулюють встановлений поряд-

³ Мовчан Р.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Р.О. Мовчан. – Київ, 2009. – С. 9.

⁴ Дудоров О.О. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / О.О. Дудоров, М.І. Мельник // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12. – С. 34.

⁵ Шульга А.М. Проблеми відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок / А.М. Шульга // Земельне право України. – 2006. – № 1. – С. 66.

⁶ Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки: монографія / О.Ю. Дрозд, О.В. Копан, С.М. Рогозін, С.А. Шепетько, О.М. Юрченко. – К.: «МП Леся», 2013. – С. 66.

док будівництва будівель та споруд і які виступають додатковим обов'язковим об'єктом злочинів, передбачених ч. 3 та ч. 4 ст. 197¹ КК України.

Із об'єктом злочину нерозривно пов'язаний предмет злочину, під яким у найбільш загальному вигляді розуміють будь-які речі матеріального світу, які піддаються безпосередньому злочинному впливові або у зв'язку з якими вчинюється злочин. Також необхідно враховувати, що у низці випадків предмет злочину є обов'язковою ознакою об'єкта злочину, а саме у разі, якщо він безпосередньо визначений у статті КК України.

Самовільне зайняття земельної ділянки, з огляду на конструювання диспозиції статті 197¹ КК України, належить до злочинів, характерною ознакою яких є обов'язкова наявність предмета, на який безпосередньо спрямовані злочинні дії і через який здійснюється посягання на суспільні відносини, що характеризують об'єкт цього злочину. Таким предметом є земельна ділянка, а у складах злочинів, що передбачені в ч.3 та ч.4 ст. 197¹ КК України, також додатково будівлі та споруди.

Законодавче визначення поняття «земельна ділянка» міститься в ст. 79 ЗК України, відповідно до якої це – частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами.

Аналізуючи законодавче визначення, можна вказати такі ознаки земельної ділянки: 1) частина земної поверхні, що вкрита ґрунтом, водою, камінням, льодом тощо; 2) відмежована від решти земної поверхні визначеними у встановленому порядку межами; 3) розташована в межах певної адміністративно-територіальної одиниці (в області, районі, в межах або поза межами населеного пункту); 4) щодо неї визначені певні права (право власності, право постійного користування, оренди тощо), які підлягають обов'язковій державній реєстрації.

Відповідно до ч. 2 та ч. 3 ст. 79 ЗК України право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на: 1) поверхневий (ґрунтовий) шар; 2) водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться; 3) простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і вглиб, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд.

Сьогодні практично не виникає дискусій лише щодо визнання складовою частиною земельної ділянки поверхневого (ґрунтового) шару, адже саме з ним пов'язане використання земельної ділянки, а також багаторічних насаджень, оскільки їх неможливо відділити від земельної ділянки без втрати ними своїх властивостей.

Аналізуючи норми ч. 2 та ч. 3 ст. 79 ЗК України, А.Ю. Швець вказує, що такі поняття, як «водний об'єкт», «ліс», «надра» також охо-

плюються поняттям «земельна ділянка»¹. Водночас А.М. Мірошніченко вважає, що води та ліси не охоплюються поняттям «земельна ділянка», оскільки вони є окремими природними ресурсами і мають відмінний від земельної ділянки правовий режим. Також, на його думку, не охоплюється поняттям «земельна ділянка» і поняття «надра», які відповідно до ст. 4 Кодексу України про надра можуть перебувати виключно у власності українського народу². П.Ф. Кулинич також вказує, що до складу земельної ділянки, за загальним правилом, не входять інші природні ресурси³.

У цілому слід погодитись, що поняття земельна ділянка не охоплює таких понять, як ліси, водні об'єкти, оскільки вони є окремими природними ресурсами. Однак у разі вчинення злочину, передбаченого ст. 197¹ КК України, самовільно може бути зайнята земельна ділянка разом із розташованими на ній лісовими та водними об'єктами (земельна ділянка лісового чи водного фонду). У такому разі її слід розглядати як єдиний об'єкт правових відносин, що об'єднує кілька природних ресурсів, які хоч і є відносно самостійними в правовому розумінні, але нерозривно пов'язані із земельною ділянкою. За таких умов земельну ділянку слід розглядати як складну річ. На підтвердження вказаної позиції слід зазначити, що відповідно до ПК України земельні ділянки поділяються на нелісові землі (земельні ділянки, зайняті чагарниками, комунікаціями, сільськогосподарськими угіддями, водами і болотами, малопродуктивними землями тощо) та лісові землі (земельні ділянки, на яких розташовані лісові ділянки).

Відповідно до п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 10 «Про судову практику у справах про злочини проти власності» предметом злочинів проти власності є майно, яке має певну вартість і є чужим для винної особи, в тому числі нерухомі речі⁴.

Л.М. Кривоченко зазначає, що майно як предмет переважної більшості злочинів проти власності має такі обов'язкові ознаки: 1) юридичну – право на майно належить певному власнику або особі, якій воно на законній підставі ввірено, знаходиться у її віданні чи під її охороною, водночас для винного таке майно є чужим; 2) економічну – майно має становити матеріальну цінність, мати

¹ Швець А.Ю. Предмет самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / А.Ю. Швець // Митна справа. – 2011. – № 1. – С. 309.

² Мірошніченко А.М. Земельне право України: підручник / А.М. Мірошніченко. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К.: Алерта, 2011. – С. 86.

³ Кулинич П.Ф. Земельна ділянка як об'єкт правових відносин: поняття, ознаки, види / П.Ф. Кулинич // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 3. – С. 216.

⁴ Про судову практику у справах про злочини проти власності: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 10 // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 12. – С. 9–16.

певну вартість; 3) фізичну – це предмети, речі, які можна вилучити, привласнити, спожити, пошкодити, знищити тощо¹.

Юридичними ознаками земельної ділянки як предмета злочину є: 1) площа; 2) законодавче віднесення до нерухомих речей (ст. 181 ЦК України); 3) державна реєстрація у Державному земельному кадастрі; 4) належність на правовому титулі конкретному власнику чи землеволодільцю; 5) така ділянка є «чужою» для винної особи, тобто вона належить на праві власності іншій особі; 6) віднесення до певної категорії за цільовим призначенням; 7) наявність кадастрового номеру; 8) розміщення на ній нерухомого майна; 9) наявність злочинного діяння, вчиненого з приводу неї тощо.

У разі самовільного зайняття земельної ділянки важливо визначити такі її ознаки як площа та межі. Площа земельної ділянки залежить переважно від точності визначення координат межових знаків, розміру та форми ділянки і може бути фізична та аналітична. Фізична площа земельної ділянки – це площа земельної поверхні в межах ділянки з урахуванням нерівностей фізичної поверхні землі: схилів, ярів, пагорбів, западин тощо. Аналітична площа земельної ділянки – це площа проекції межі ділянки на площину проекції, в якій встановлена геодезична система координат. Аналітична площа визначається за координатами кутів поворотів межі земельної ділянки². Саме аналітична площа зазначається у правовстановлюючих документах і розраховується при вчиненні самовільного зайняття земельної ділянки.

Межі земельної ділянки – це сукупність ліній, що утворюють замкнений контур і розмежовують земельні ділянки. Межі земельної ділянки в натурі (на місцевості) позначаються межовими знаками, якими закріплюється місцеположення поворотних точок меж земельної ділянки в натурі (на місцевості)³.

Економічною ознакою земельної ділянки є її вартість, яка відповідно до ст. 1 Закону України від 11 грудня 2003 року № 1378-IV «Про оцінку земель» є еквівалентом цінності земельної ділянки, що виражений у ймовірній сумі грошей, яку може отримати продавець⁴. Основою для визначення ціни землі є її оцінка, яка поділяється

¹ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.]; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – [4-те вид., переробл. і допов.]. – Х.: Право, 2010. – С. 147.

² Технічні вказівки щодо визначення меж земельних ділянок спільної та спільної часткової власності фізичних і юридичних осіб на забудованій території у населених пунктах: Наказ Державного комітету України по земельних ресурсах від 18 травня 1998 року // Землевпорядний вісник. – 1998. – № 3. – С. 21.

³ Про затвердження Інструкції про встановлення (відновлення) меж земельних ділянок в натурі (на місцевості) та їх закріплення межовими знаками: Наказ Державного комітету України із земельних ресурсів від 18 травня 2010 року № 376 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 46. – Ст. 1519.

⁴ Про оцінку земель: Закон України від 11 грудня 2003 року № 1378-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 15. – Ст. 229.

на нормативну та експертну грошову. Нормативна оцінка земель використовується для визначення розміру земельного податку, державного мита при міні, спадкуванні та даруванні земельних ділянок, орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності тощо. Експертна грошова оцінка застосовується для визначення ринкової (імовірної ціни продажу на ринку) або іншого виду вартості об'єкта оцінки (заставна, страхова, для бухгалтерського обліку тощо), за яку він може бути проданий (придбаний) або іншим чином відчужений на дату оцінки відповідно до умов угоди⁵.

До фізичних ознак земельної ділянки належать ті ознаки (характеристики), які відображають її природні властивості. До них можна віднести конфігурацію, геологічні параметри (експозиція та крутизна схилу, заболоченість, еродованість, режим ґрунтових вод та паводків), переважний напрямок повітряних потоків, фізико-хімічні характеристики, родючість та стан ґрунтів (бонітет) тощо.

Сукупність ознак земельної ділянки становлять відомості про земельні ділянки, які включаються до Державного земельного кадастру.

Чинне законодавство України передбачає, що земельна ділянка може бути подільною і неподільною (ст. 88 ЗК України, ст. 377 ЦК України). У зв'язку з цим, на думку О.О. Дудорова, у ст. 197¹ КК України необхідно здійснити вказівку на частину земельної ділянки як окремий предмет передбаченого цією статтею злочину, яка була б юридично коректним вирішенням проблеми кримінально-правової оцінки протиправного приєднання винною особою частини суміжних земель до своєї ділянки⁶. Необхідно також звернути увагу на те, що КК України передбачає відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, але не за самовільне зайняття її частини. Якщо буквально тлумачити вказаний нормативно-правовий акт, то в разі зайняття частини земельної ділянки відсутнім є предмет злочину, адже ним має бути земельна ділянка з визначеними на місцевості межами, а не частина земельної ділянки без визначених меж.

Щодо цього Д.В. Дударець наголошує на тому, що в більшості випадків під час самовільного зайняття земельної ділянки винна особа не з'ясовує її довжину, ширину, межі і захоплює не конкретну земельну ділянку, а земельну площу. Причому така площа може складатися із частин земельних ділянок, окремих невеликих земельних ділянок⁷. В.А. Бублейник та А.І. Терещенко вказують, що більш

⁵ Про експертну грошову оцінку земельних ділянок: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 року № 1531 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 42. – Ст. 1941.

⁶ Дудоров О.О. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / О.О. Дудоров, М. І. Мельник // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12. – С. 33.

⁷ Дударець Д.В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення / Д.В. Дударець // Судова апеляція. – 2009. – № 3. – С. 44.

логічним було б у диспозиції ст. 197¹ КК України визначити як предмет злочину не земельну ділянку, а землю, а в примітці до цієї статті визначити, що під землею необхідно розуміти частину поверхні землі з урахуванням фактичного місця розташування незаконного захоплення¹. Аналіз судових рішень також підтверджує те, що суди при розгляді справ про самовільне зайняття земельної ділянки розглядають предмет цього злочину як частину земної поверхні в межах її фактично використання. При цьому не має значення, чи є така ділянка цілісною, чи тільки частиною іншої земельної ділянки, або складається з кількох земельних ділянок. Тобто предметом досліджуваного злочину слід розуміти конкретну земельну ділянку (або кілька земельних ділянок) у тих межах, в яких вона самовільно зайнята і фактично використовується.

Також може бути самовільно зайнята земельна ділянка, яка не має визначеного власника. Це так звані нерозподілені (невитребовані) земельні ділянки. Такі земельні ділянки не визначені в натурі і розташовуються як-правило в контурах певного поля. При цьому відповідно до ст. 13 Закону України від 05 червня 2003 року № 899-IV «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток» «нерозподілені (невитребовані) земельні ділянки за рішенням відповідної сільської, селищної, міської ради чи районної державної адміністрації можуть передаватися в оренду для використання за цільовим призначенням на строк до моменту отримання їх власниками державних актів на право власності на земельну ділянку, про що зазначається у договорі оренди земельної ділянки, а власники земельних часток (паїв) чи їх спадкоємці, які не взяли участь у розподілі земельних ділянок, повідомляються про результати проведеного розподілу земельних ділянок у письмовій формі, у разі якщо відоме їх місцезнаходження².

Слід зауважити, що самовільно зайнятою може бути будь-яка земельна ділянка незалежно від її цільового призначення та наявності певного правового режиму. Але самовільне зайняття земельної ділянки, що має спеціальний правовий режим (земельна ділянка особливо цінних земель, земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель), визнається кваліфікуючою ознакою складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197¹ КК України.

¹ Терещенко А.І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки / А.І. Терещенко, В.А. Бублейник // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 230.

² Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв): Закон України від 5 червня 2003 року № 899-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 38. – Ст. 314.

У науковій літературі вказується, що предмету злочину, тобто речам або іншим предметам зовнішнього світу заподіюється шкода при злочинному посягання щодо них³. Щодо цього потрібно зауважити, що земельній ділянці, як предмету складу злочину, що передбачений ст.197¹ КК України шкода може і не заподіюватись. Так, трапляються випадки, коли особи самовільно займають і починають використовувати земельні ділянки, які тривалий час ніким не оброблялись, заросли бур'янами і не приносили жодної користі (прибутку) їх власникам. При цьому у разі самовільного зайняття проводиться їх поверхнева обробка, вносяться органічні та мінеральні добрива, що призводить до підвищення родючості самовільного зайнятих земельних ділянок. Тобто за таких умов шкода предмету злочину може і не заподіюватись – навпаки, він поліпшується.

Аналіз чинного законодавства та висловлених науковцями думок дозволяє концептуально визначити найбільш істотні ознаки земельної ділянки як предмета самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва: 1) є нерухомим майном, виникнення, зміна та припинення прав щодо якого здійснюється у встановленому законодавством порядку та потребує державної реєстрації; 2) є об'єктом права власності чи об'єктом інших речових прав на майно; 3) належить на відповідному юридичному титулі конкретній юридичній чи фізичній особі, державі чи територіальній громаді; 4) має певну вартість; 5) має площу та конкретні межі, які визначаються з урахуванням фактичного місця її використання (самовільного зайняття); 6) має встановлене відповідно до законодавства цільове призначення; 7) є складною річчю, що включає частину земної поверхні (грунт), водні об'єкти, ліси і чагарники, багаторічні насадження, які на ній знаходяться (може об'єднувати кілька природних ресурсів); 8) виступає єдиним об'єктом правових відносин, що можуть регулюватися за допомогою кількох взаємопов'язаних природоресурсних галузей права; 9) має якісні, геологічні, фізико-хімічні характеристики, від яких залежить її вартість та цільове призначення; 10) може складатися з кількох земельних ділянок, які мають одного власника; 11) використовується особою, яка не має жодних прав на таке використання (є для неї чужою).

Предметом самовільного будівництва, про що вказано в ч.3 ст. 197¹ КК України, є будівлі та споруди. Відповідно до підпункту 14.1.15. пункту 14.1 статті 14 ПК України будівлі – це земельні поліпшення, що складаються з несучих та огорожувальних або сполучених (несуче-огорожувальних) конструкцій, які утворюють наземні

³ Агаев И.Б. Состав преступления: понятие, элементы, значение: учебное пособие / И.Б. Агаев. – М.: Юрист, 2004. – С. 39.

або підземні приміщення, призначені для проживання або перебування людей, розміщення майна, тварин, рослин, збереження інших матеріальних цінностей, провадження економічної діяльності. Відповідно до підпункту 14.1.238. пункту 14.1 статті 14 ПК України споруди – це земельні поліпшення, що не належать до будівель і призначені для виконання спеціальних технічних функцій¹.

Детальна класифікація будівель та споруд здійснена в Номенклатурі продукції будівництва, що затверджена наказом Державного комітету статистики України від 30 серпня 2002 року № 321. Відповідно до вказаної Номенклатури будівельна продукція поділена на два розділи: будівлі та інженерні споруди.

Будівлі за своїм функціональним призначенням поділяються на підрозділи: житлові будівлі (будинки житлові, гуртожитки тощо) та нежитлові будівлі (готелі, ресторани, будівлі офісні, торговельні, будівлі транспорту та засобів зв'язку, будівлі промислові та склади, будівлі для публічних виступів, закладів освітнього, медичного та оздоровчого призначення та інші нежитлові будівлі, до яких включені будівлі для тваринництва, птахівництва, зберігання зернових, будівлі для культової діяльності тощо).

Інженерні споруди поділяються на підрозділи: транспортні споруди (автостради, вулиці та дороги, залізниці, злітно-посадкові смуги, мости, естакади, тунелі та метро, порти, канали, греблі та інші водні споруди, трубопроводи), комунікації та лінії електропередач (магістральні трубопроводи, комунікації та лінії електропередачі, місцеві трубопроводи та комунікації), комплексні промислові споруди, інші інженерні споруди (споруди спортивного та розважального призначення, інші інженерні споруди, не класифіковані раніше)².

Відмінними ознаками будівель від споруд слід назвати такі: 1) різне цільове призначення: будівлі переважно призначені для проживання або перебування людей, для виконання виробничих процесів різних видів, розміщення устаткування, матеріалів та виробів тощо (житлові будинки, школи, театри, гаражі, цехи заводів), тоді як споруди призначені для певних суто технічних функцій (мости, греблі); 2) будівлі складаються з несучих та огороджувальних або сполучених (несуче-огороджувальних) конструкцій, тоді як споруди можуть складатись лише із несучих конструкцій; 3) як правило, внутрішній простір будівель поділяється на окремі приміщення, які

¹ Податковий кодекс України від 02 грудня 2010 року № 2755-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 92. – Ст. 3248.

² Про затвердження Номенклатури продукції будівництва: Наказ Державного комітету статистики України від 30 серпня 2002 року № 321 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN20316.html.

мають перекриття, споруди ж можуть не бути поділеними на окремі приміщення та не мати перекриття тощо.

Будівлі та споруди, як і земельні ділянки, також визнаються чинним законодавством нерухомим майном. Зокрема ч. 2 ст. 331 ЦК України безпосередньо відносять будівлі та споруди до нерухомого майна. Основним критерієм такого віднесення є те, що будівлі та споруди неможливо перенести в інше місце без втрати їх якісних і функціональних характеристик, а також їх нерозривний зв'язок із землею (ч. 1 ст. 181 ЦК України).

До предметів складу злочину, що передбачений ч. 3 (4) ст. 197¹ КК України також слід відносити самовільні прибудови до будівель чи споруд (до житлових будівель, магазинів, складів тощо). Такі прибудови є нерухомим майном, на яке може бути зареєстроване право власності і які підлягають технічній інвентаризації з включенням їх у планові та інші матеріали, хоч вони і не є самостійними об'єктами будівництва, а лише складовою частиною вже побудованих нерухомих об'єктів, навіть якщо і мають самостійне господарське значення (склади, гаражі тощо). Так, відповідно до абзацу «в» підпункту 14.1.129 пункту 14.1. статті 14 ПК України прибудова до житлового будинку – це частина будинку, розташована поза контуром його капітальних зовнішніх стін, і яка має з основною частиною будинку одну (або більше) спільну капітальну стіну³. Відповідно до абзацу 5 пункту 2.2. Інструкції про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна до таких прибудов відносяться: прибудовані житлові кімнати та допоміжні приміщення (тамбури, веранди, кухні, комори, ванні кімнати, вбиральні тощо)⁴.

На підтвердження можна навести такий приклад. *Особа_1, вироком Садгирського районного суду м. Чернівці був визнаний винним у вчиненні самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці в санітарно-захисній зоні за те, що проживаючи у одноповерховому службово-технічному приміщенні, в період часу з 2009-2012 років, не маючи жодних дозволів та рішень органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, здійснив самовільне будівництво бетонної прибудови правильної П-подібної форми розмірами 3,4х5,5х3,4 м до вказаного одноповерхового службово-технічного приміщення⁵.*

Однак потрібно враховувати, що є будівлі та споруди, які не є нерухомістю, не мають фундаменту і їх можна переміщувати в просторі без втрати їх характеристик. Зокрема це стосується так

³ Податковий кодекс України від 02 грудня 2010 р. № 2755-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 92. – Ст. 3248.

⁴ Про затвердження Інструкції про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна: Наказ Держбуду України від 24 травня 2001 року № 127 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 28. – Ст. 1290.

⁵ Вирок Садгирського районного суду м. Чернівці у справі № 726/1162/13-к за 2015 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31412923>.

званих МАФів (малих архітектурних форм) та тимчасових споруд. Так, відповідно до ч. 2 ст. 21 Закону України від 6 вересня 2005 року № 2807-IV «Про благоустрій населених пунктів» до МАФів належать: альтанки, павільйони, навіси; паркові арки (аркади) і колони (колонади); вуличні вази, вазони і амфори; декоративна та ігрова скульптура; вуличні меблі (лавки, лави, столи); сходи, балюстради; паркові містки; огорожі, ворота, ґрати; інформаційні стенди, дошки, вивіски; інші елементи благоустрою, визначені законодавством¹.

В ч. 2 ст. 28 Закону України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI «Про регулювання містобудівної діяльності» йдеться про тимчасові споруди торговельного, побутового, соціально-культурного чи іншого призначення для здійснення підприємницької діяльності – одноповерхові споруди, що виготовляються з полегшених конструкцій з урахуванням основних вимог до споруд, визначених технічним регламентом будівельних виробів, будівель і споруд, і встановлюються тимчасово, без улаштування фундаменту та можуть мати закриті приміщення для тимчасового перебування людей (павільйон площею не більше 30 м² по зовнішньому контуру) або не мати такого приміщення². Видається, що вказані в ч. 2 ст. 28 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» споруди також належать до МАФів, хоча відповідно до вказаного Закону для об'єктів, що використовуються у підприємницькій діяльності, замість терміна «МАФ» (мала архітектурна форма) застосовується термін «тимчасова споруда», тоді як МАФами вважаються декоративні споруди, що використовуються для поліпшення естетичного вигляду громадських місць.

Під цю категорію також підпадають інші тимчасові об'єкти, які встановлюються на присадибній земельній ділянці: накриття, літні душові, теплиці, свердловини, криниці, клозети, паркани тощо, а також тимчасові будівлі та споруди, які необхідні для виконання будівельно-монтажних робіт і обслуговування працівників будівництва, які спеціально будуються або пристосовуються на період будівництва (виробничі, складські, допоміжні, житлові та громадські).

Відповідно до Настанови щодо визначення розміру коштів на титульні тимчасові будівлі та споруди і інші витрати (ДСТУ-Н Б Д.1.1-5:2013) тимчасові будівлі та споруди поділяються на дві групи: 1) титульні тимчасові будівлі та споруди (тимчасові виробничі майстерні і кузні, електростанції, котельні, насосні, компресорні, калориферні, вентиляторні тощо тимчасового призначення; тимчасові цементобетонні й асфальтобетонні заводи для

1 Про благоустрій населених пунктів: Закон України від 06 вересня 2005 року № 2807-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 49. – Ст. 517.

2 Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 34. – Ст. 343.

приготування бетонних і асфальтобетонних сумішей з бітумосховищами тощо³. 2) нетитульні тимчасові будівлі та споруди (приоб'єктні контори і комори виконробів і майстрів, складські приміщення і навіси при об'єкті будівництва, душові, неканалізовані вбиральні і приміщення для обігрівання робітників)⁴.

Головною ознакою усіх вказаних споруд є їх тимчасовість, а також те, що вони є збірно-розбірними, без фундаменту, з недовговічного матеріалу, як правило, сезонного використання (без утеплення основних огорожувальних конструкцій) тощо, що не є характерним для нерухомого майна. Відповідно до абзацу 7 ст. 4 Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 року № 868, не підлягають державній реєстрації речові права та їх обтяження на малі архітектурні форми, тимчасові, некапітальні споруди, що розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є можливим без їх знецінення та зміни призначення⁵.

Таким чином, МАФи, а також тимчасові будівлі та споруди (в тому числі для здійснення підприємницької діяльності) не можуть бути предметом складу злочину, що передбачений ч. 3 (4) ст. 197¹ КК України, оскільки вони не є нерухомим майном, встановлюються тимчасово, конструктивно не розраховані на тривалий строк експлуатації (не мають капітального характеру), не пов'язані фундаментом із землею, а права на них не підлягають державній реєстрації. Тому за їх будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці винна особа не може підлягати відповідальності за ч. 3 ст. 197¹ КК України.

У разі, якщо тимчасова будівля або споруда буде розміщена на земельній ділянці в охоронній зоні, їй дії необхідно кваліфікувати за ч. 2 ст. 197¹ КК України. *Саме так Бабушкінський районний суд м. Дніпропетровськ кваліфікував дії Особа_1, який відповідно договору купівлі-продажу від придбав торговельний кіоск для використання у комерційних цілях. Після чого, приблизно наприкінці березня 2013 року за допомогою вантажного транспортного засобу, привіз даний кіоск та встановив його на самовільно зайнятій земельній ділянці площею 0,0011 га в охоронній*

³ ДСТУ-Н Б Д.1.1-5: 2013 Настанова щодо визначення розміру коштів на титульні тимчасові будівлі та споруди і інші витрати у вартості будівництва: Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 27 серпня 2013 року № 405 / Національний стандарт України – 2013. – С. 26-27.

⁴ ДСТУ-Н Б Д.1.1-3: 2013 Настанова щодо визначення розміру коштів на титульні тимчасові будівлі та споруди і інші витрати у вартості будівництва: Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 27 серпня 2013 року № 405 / Національний стандарт України. – 2013. – С. 15.

⁵ Про затвердження Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 року № 868 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP130868.html.

зоні підземного газопроводу середнього тиску¹. За таких умов тимчасові будівлі та споруди, МАФи, можна розглядати як знаряддя вчинення самовільного зайняття земельної ділянки.

Зважаючи на те, що процес будівництва, як правило, є досить тривалим, то предметом самовільного будівництва можуть бути будівлі або споруди незалежно від стану їх готовності, тобто незалежно від того, чи будівництво тільки розпочате, чи вже закінчене. У таких випадках можна вести мову про так звані об'єкти незавершеного будівництва, під якими відповідно до ст. 1 Закону України від 5 червня 2003 року № 898-IV «Про іпотеку» розуміється об'єкт будівництва, на який видано дозвіл на будівництво, понесені витрати на його спорудження та який не прийнято в експлуатацію відповідно до законодавства². А.С. Савченко вказує, що за змістом цієї норми недобудована будівля або споруда вважається об'єктом незавершеного будівництва незалежно від стану її готовності, головним є те, що на розпочате спорудження об'єкта особою були понесені витрати. Тому навіть закладений фундамент може бути віднесений до незавершеного будівництва³.

Також потрібно враховувати, що будь-яка будівля чи споруда, яка будується на самовільно зайнятій земельній ділянці, не може бути здана в експлуатацію, оскільки в особи, яка здійснює таке будівництво відсутній дозвіл на виконання будівельних робіт та документи, що посвідчують право на земельну ділянку, Все це відповідно до чинного законодавства унеможливило прийняття об'єкта в експлуатацію. А будь-який об'єкт, який не зданий в експлуатацію, є об'єктом незавершеного будівництва.

Також виникає запитання – чи є такий об'єкт нерухомим майном, оскільки ч. 3 ст. 331 ЦК України закріплює положення, згідно з яким до завершення будівництва особа вважається власником матеріалів, обладнання, які були використані у процесі цього будівництва. А обладнання та матеріали, як відомо, не є нерухомим майном. В даному разі слід виходити із загальних ознак нерухомого майна, які закріплені в ст. 181 ЦК України – розміщення їх на земельній ділянці та неможливість їх переміщення без знецінення та зміни призначення. Коли об'єкт незавершеного будівництва будується, то завдяки фундаменту він вже є безпосередньо пов'язаний із земель-

¹ Вирок Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровськ у справі № 200/21041/14-к за 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41930027>.

² Про іпотеку: Закон України від 05 червня 2003 року № 898-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 38. – Ст. 313.

³ Савченко А.С. Поняття та ознаки об'єкта незавершеного будівництва / А.С. Савченко // Актуальні питання цивільного та господарського права. – 2010. – № 4. – С. 23.

ною ділянкою і не може бути від неї відділений без втрати своїх характеристик. В такому разі цемент, щебінь, арматуру, бетон, цеглу, блоки, плити перекриття тощо, які використанні для закладення фундаменту, зведення стін фактично створюють нову річ – так звану «коробку» будинку. І хоч фундамент, стіни об'єкта незавершеного будівництва не можуть бути використані за кінцевим призначенням готового об'єкта будівництва, але використані на їх будівництво будівельні матеріали (рухоме майно) фактично поєднуються завдяки фундаменту, який заглиблений в землю, із об'єктом нерухомості (земельною ділянкою) набуваючи при цьому фактичних якостей та юридичного статусу нерухомості. Тому, в контексті ст. 181 ЦК України, об'єкт, будівництво якого вже розпочате, в результаті чого є хоча б якийсь матеріальний результат цього будівництва (фундамент тощо), є нерухомим майном. Ще однією ознакою, що дозволяє відносити об'єкт незавершеного будівництва до нерухомого майна є те, що на нього може бути зареєстроване право власності, що є характерним саме для нерухомості.

Отже, об'єкт незавершеного будівництва – це нерухомість, оскільки, по-перше, він має нерозривний зв'язок із землею і його неможливо перемістити без знецінення і зміни призначення, а по-друге, він включений до переліку об'єктів нерухомого майна, що підлягають державній реєстрації, по-третє він має капітальний характер, оскільки розрахований на тривалий період експлуатації. Остання ознака дозволяє відмежовувати об'єкт незавершеного будівництва від тимчасових споруд (підсобних будівель, кіосків тощо).

Таким чином, об'єкт незавершеного будівництва слід відносити до предмета складу злочину, передбаченого ч. 3 (4) ст. 197¹ КК України.

Слід зауважити, що право власності на об'єкт незавершеного будівництва можна визнати за умови наявності державної реєстрації речового права на земельну ділянку, на якій розташований такий об'єкт. Відповідно до ст. 376 ЦК України право власності на самочинно збудоване нерухоме майно може бути за рішенням суду визнане за особою, яка здійснила самочинне будівництво на земельній ділянці, що не була їй відведена для цієї мети, за умови надання земельної ділянки у встановленому порядку особі під уже збудоване нерухоме майно. Отже, умовою визнання власності у такий спосіб є рішення суду. Водночас для того, щоб суд міг прийняти рішення на користь особи, яка здійснила самовільне будівництво на чужій земельній ділянці, їй потрібно не лише набути право на земельну ділянку (це може бути і право оренди), але також слід здійснювати будівництво не відхиляючись від встановлених будівельних норм

і правил та врахувати багато інших нюансів. Однак відповідно до постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 березня 2012 року № 6 «Про практику застосування судами статті 376 Цивільного кодексу України (про правовий режим самочинного будівництва)» у разі здійснення такого будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці визнання права власності на незавершений об'єкт самочинного будівництва не допускається¹.

З наведених визначень та класифікацій можна виділити ознаки будівель та споруд, як предметів самовільного будівництва: 1) є нерухомим майном, що штучно створене людьми; 2) збудовані або будуються на самовільно зайнятій земельній ділянці; 3) нерозривно пов'язані із земельною ділянкою; 4) мають визначене місце розташування і, як правило, юридичну адресу; 5) є самостійними об'єктами; 6) є об'єктами незавершеного будівництва; 7) мають капітальний характер (конструктивно розраховані на тривалий строк експлуатації); 8) їх будівництво здійснюється без отримання необхідних дозволів і погоджень та не може бути узаконене (zareєстроване право власності на них) особою, якщо не набуто право на земельну ділянку.

Окрім суспільних відносин, що охороняються нормами кримінального права та предмета складу злочину, об'єкт самовільного зайняття земельної ділянки характеризується ще й такою ознакою як потерпілий від злочину. У ст. 197¹ КК України прямо вказано на потерпілого від цього злочину – власник або законний володілець земельної ділянки.

Відповідно до ст. 80 ЗК України суб'єктами права власності на землю є громадяни та юридичні особи – на землі приватної власності; територіальні громади – на землі комунальної власності; держава – на землі державної власності. У ст. 85 ЗК України зазначений ще один суб'єкт права власності на землю – іноземні держави. Законні володільці земельних ділянок, як потерпілі – це особи, які мають право постійного користування земельною ділянкою, орендарі (суборендарі) земельних ділянок, сервітуарії, емфітевти, суперфіціарії, концесіонери тощо.

Таким чином, потерпілим від самовільного зайняття земельної ділянки може бути як фізична, так і юридична особа, а також територіальна громада та держава в особі уповноважених органів (адміністрацій, державних органів приватизації тощо). Хоч на цих

¹ Про практику застосування судами статті 376 Цивільного кодексу України (про правовий режим самочинного будівництва): Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 березня 2012 року № 6 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VRR00054.html.

осіб безпосередній злочинний вплив не здійснюється, але такі особи в результаті злочинного посягання позбавляються можливості реалізувати свої інтереси в конкретних сферах життєдіяльності – володіння, користування, розпорядження належним їм майном (земельними ділянками), що в свою чергу, призводить до заподіяння їм істотної шкоди.

2.2. Об'єктивна сторона складів злочинів «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво»

Характеристика об'єктивної сторони має важливе значення для з'ясування проблем юридичного аналізу складу злочину, адже в її ознаках як явища соціальної дійсності проявляється зовнішня, видима сторона злочину – конкретний акт поведінки суб'єкта у вигляді дії чи бездіяльності, що завжди здійснюється у певній об'єктивній обстановці, у певному місці та в певний час.

Актуальність розробки наукою кримінального права проблем об'єктивної сторони складу злочину обумовлюється її роллю зовнішнього вираження кримінально протиправної поведінки, елементу складу злочину, критерію відмежування одного злочину від іншого й злочинного діяння від незлочинного². Без об'єктивної сторони не може бути посягання на об'єкт складу злочину, буде відсутня і його суб'єктивна сторона і, нарешті, суб'єкт складу злочину. Разом з іншими елементами складу злочину об'єктивна сторона визначає ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння і впливає на характер призначуваної винному міри покарання³.

Об'єктивній стороні складу злочину притаманні соціально-правові якості в їхній органічній єдності, оскільки вона, з одного боку, є елементом реально існуючого діяння, а з іншого – його нормативним відображенням, закріпленням законодавцем у всіх своїх найсуттєвіших рисах у диспозиції норми кримінального права, в даному випадку у ст. 197¹ КК України.

Законодавчого визначення поняття об'єктивної сторони складу злочину в чинному КК України немає. У кримінально-правовій доктрині щодо цього поняття висловлені різні погляди, які загалом зводяться до визначення об'єктивної сторони складу злочину як

² Чеботарьова Г.В. Проблеми визначення поняття об'єктивної сторони злочину / Г.В. Чеботарьова / Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2009. – № 1. – С. 249.

³ Малинин В.Б. Объективная сторона преступления / В.Б. Малинин, А.Ф. Парфенов. – СПб.: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. – С. 7.

сукупності зазначених у кримінальному законі ознак, які характеризують зовнішню сторону злочинного посягання¹.

До ознак об'єктивної сторони складу злочину традиційно відносять суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки, причиновий зв'язок між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечними наслідками, місце, час, спосіб, знаряддя, засоби, обстановку та інші обставини, які характеризують подію злочину. Вказані ознаки прийнято поділяти на два типи: основні (обов'язкові) і факультативні (додаткові). Основними є ті ознаки, що властиві усім складам злочинів, а факультативні – лише деяким. При цьому в кожного елемента складу є свої основні і факультативні ознаки, які його характеризують.

Г.В. Тимейко до обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу злочину відносить суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), а інші – до факультативних². Запропонований підхід цілком правильний щодо злочинів з формальним складом. Водночас у злочинах із матеріальним складом до обов'язкових ознак об'єктивної сторони потрібно віднести, окрім суспільно небезпечного діяння, також суспільно небезпечні наслідки та причиновий зв'язок між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками, а інші – до факультативних. Таким чином, кількість обов'язкових ознак складу злочину в матеріальних і формальних складах різна. Поділ ознак об'єктивної сторони на обов'язкові і факультативні передбачається лише в рамках загального поняття об'єктивної сторони складу злочину. Якщо одна з названих факультативних ознак включена законодавцем в об'єктивну сторону основного або кваліфікованого складу злочину, то для цього складу злочину вона є обов'язковою.

Окрему увагу необхідно звернути на таку ознаку складу злочину, як суспільно небезпечні наслідки, які мають важливе значення для конструювання об'єктивної сторони складу злочину. Виходячи з того, чи зазначене в нормі закону настання конкретних наслідків, чи ні, здійснюється поділ складів злочинів на матеріальні та формальні. Саме до матеріальних складів злочину законо-

¹ Велиев И.В. Об объективной стороне преступления: монография / И.В. Велиев. – М.: Московский университет МВД России, ООО «Юркомпани», 2009. – С. 17; Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления: монография / В. Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 9; Калинин В.Б. Объективная сторона преступления / В.Б. Калинин, А.Ф. Парфенов. – СПб.: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. – С. 7; Тимейко Г.В. Общее учение об объективной стороне преступления / Г.В. Тимейко. – Ростов н/Д: Издво Ростовского университета, 1977. – С. 6; Чеботарьова Г.В. Проблеми визначення поняття об'єктивної сторони злочину / Г.В. Чеботарьова / Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2009. – № 1. – С. 253.

² Тимейко Г.В. Общее учение об объективной стороне преступления / Г.В. Тимейко. – Ростов н/Д: Издво Ростовского университета, 1977. – С. 10.

давцем, зважаючи на диспозицію ч. 1 ст. 197¹ КК України, віднесене самовільне зайняття земельної ділянки, оскільки для притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка вчинила самовільне зайняття земельної ділянки, необхідно, щоб такими діями була заподіяна значна шкода власнику чи законному володільцю земельної ділянки. Таким чином, обов'язковими ознаками об'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки (ч. 1 ст. 197¹ КК України) як злочину з матеріальним складом, є суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки та причиновий зв'язок між цим діянням та його наслідками.

Водночас в диспозиції самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці будівель або споруд не міститься вказівка на настання суспільно небезпечних наслідків у виді значної шкоди. Слід погодитись з О.О.Дудоровим та Р.О.Мовчаном, які вказують, що зі змісту ч. 3 ст. 197¹ КК України не випливає, що злочин визначається самовільне будівництво будівлі (споруди) лише за умови, що самовільне зайняття земельної ділянки заподіяло значну шкоду. Оскільки, на їхню думку, вказівка у ч. 3 ст. 197¹ КК України на земельну ділянку, «вказану у частині першій цієї статті», означає тільки те, що самовільно зайнята земельна ділянка як місце самовільного будівництва не належить до числа земель з особливим правовим режимом, перерахованих у ч. 2 ст. 197¹ КК України³.

Відповідно до ст. 11 КК України суспільно небезпечне діяння законодавцем визначається як дія або бездіяльність. Але, як вказують В.Б.Малінін і О.Ф.Парфьонов, таке визначення свідчить не про те, що законодавцем термін «діяння» використовується для об'єднання дії і бездіяльності в одне поняття, а про визнання злочином не думок чи небезпечного стану особи, а тільки діяння, тобто зовнішньої поведінки людини⁴.

Законодавче визначення самовільного зайняття земельної ділянки міститься в ст. 1 Закону України від 19 червня 2003 року № 963-IV «Про державний контроль за використанням та охороною земель», згідно з якою – це будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними⁵.

³ Дудоров О.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – С. 241.

⁴ Малинин В.Б. Объективная сторона преступления / В.Б. Малинин, А.Ф. Парфенов. – СПб.: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. – С. 35.

⁵ Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19 червня 2003 року № 963-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 350.

З наведеного визначення можна виділити такі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки як злочинного діяння: воно має зовнішній характер, тобто є фізичною поведінкою; є активним впливом на предмети зовнішнього світу; виражається в певних діях, а не в бездіяльності.

Враховуючи специфіку земельної ділянки як нерухомого майна та об'єкта права власності, а також на підставі аналізу судової практики, діями, які свідчать про самовільне зайняття земельної ділянки і в яких знаходить своє вираження спосіб вчинення цього злочину, є:

- дії, що полягають у вирощуванні на самовільно зайнятій земельній ділянці товарної сільськогосподарської продукції: підготовка ґрунту (дискування, оранка, боронування, культивування, внесення мінеральних і органічних добрив); посів (посадження) насіння зернових (озимої та ярої пшениці, озимого та ярого ячменю, жита, вівса, кукурудзи, рису, гречки) зернобобових (сої, гороху, квасолі), олійних (ріпаку, соняшнику, рапсу) та інших сільськогосподарських культур; догляд за посіяними (посадженими) сільськогосподарськими культурами (розпушування ґрунту в міжряддях, проріджування рослин у рядках, внесення мінеральних добрив, полив, знищення шкідників, захист рослин від хвороб шляхом використання інсектицидів та фунгіцидів, знищення бур'янів шляхом використання гербіцидів); збирання вирощеного врожаю;

- дії, що свідчать про видобування на самовільно зайнятій земельній ділянці відкритим (кар'єрним) способом корисних копалин загальнодержавного (кам'яного вугілля, пильного вапняку («черепашника»), гравію тощо) та місцевого значення (піску, вапняку тощо);

- дії, що свідчать про використання самовільно зайнятої земельної ділянки для підготовки до виконання будівельних робіт (огородження, облаштування будівельного майданчика, завезення будівельних матеріалів, розміщення тимчасових будівель та споруд, необхідних для обслуговування будівництва тощо);

- дії, що свідчать про використання самовільно зайнятої земельної ділянки для розміщення на ній МАФів, тимчасових будівель або споруд, різноманітних товарів, техніки;

- дії, що пов'язані зі зміною площі прибережної зони самовільно зайнятої земельної ділянки або зі зміною площі водойми шляхом влаштування дамб (утворення ставків);

- інше протиправне використання самовільно зайнятої земельної ділянки у своїх потребах (влаштування стоянки автомобільного транспорту, розміщення дитячого майданчика і атракціонів, висаджування саджанців дерев тощо).

Розпочинаючи вчинення будь-яких із вказаних дій, особа тим самим одночасно здійснює самовільне заволодіння земельною

ділянкою. Як правило, такі дії залежать від місця розташування земельної ділянки (в населеному пункті чи поза ним), її якісних характеристик (родючості), можливості добувати з її надр корисні копалини, віднесення до земель лісового або водного фонду тощо. Вони можуть здійснюватись незалежно від цільового призначення земельної ділянки та інших особливостей, обмежень і заборон щодо її використання. Як свідчить аналіз судової практики, найпоширенішим є саме використання самовільно зайнятої земельної ділянки для вирощування на ній сільськогосподарських культур. Зокрема з проаналізованих кримінальних проваджень щодо самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва в 64 % випадків використання земельної ділянки - вирощування на ній сільськогосподарських культур, в 12 % випадків - будівництво будівель або споруд, в 9 % випадків - добування корисних копалин, в 4 % випадків - розміщення тимчасових будівель або споруд, в 11 % випадків - інший спосіб використання.

Дискусійним є питання про те, чи визнавати самовільним зайняттям дії, які свідчать тільки про фактичне протиправне заволодіння (захоплення) земельною ділянкою: огороження металевим або дерев'яним парканом, металевою сіткою, виставлення на ній охорони, яка перешкоджає власнику земельної ділянки чи землекористувачеві здійснювати свої права на землю тощо. У разі вчинення таких дій фактичне використання земельної ділянки, як того вимагає Закон України від 19 червня 2003 року № 963-IV «Про державний контроль за використанням і охороною земель» відсутнє.

На думку Н.О. Антонюк, відгородження ділянки ще не є її використанням у буквальному розумінні цього слова. Але такі дії вона вважає зайняттям земельної ділянки, оскільки фактичне відгородження земельної ділянки, недопущення до неї власника без реального її використання є таким же суспільно небезпечним, як і фактичне використання земельної ділянки. Адже власнику може заподіюватись шкода у зв'язку з неотриманням доходу від земельної ділянки, неможливості використання її за призначенням¹. В.А. Бублейник та А.І. Терещенко визнають такі дії злочинними, адже, на їхню думку, шкода власнику або законному володільцю земельної ділянки спричиняється самим лише самовільним її зайняттям². В контексті наведеного слушною є думка О.Ю. Дрозда,

¹ Антонюк Н. Самовільне зайняття земельної ділянки: зміст суспільно-небезпечного діяння / Н. Антонюк // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIV регіональної науково-практичної конференції (Львів, 6 лютого 2008 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка, 2008. – С. 237.

² Терещенко А.І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки / А.І. Терещенко, В.А. Бублейник // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 228.

який вказує, що у разі відгородження чужої земельної ділянки вирішальним для кваліфікації дій особи є факт заволодіння чужою земельною ділянкою, а не користування нею¹.

Отож, підтримуючи зазначені погляди, самовільним зайняттям земельної ділянки слід визнавати фактичне заволодіння нею, адже такими діями власнику або законному володільцю земельної ділянки може бути заподіяна істотна шкода, оскільки йому створюються перешкоди для доступу до земельної ділянки, і він фактично втрачає можливість використовувати належне йому майно.

Подібні випадки мають місце судовій практиці. Наприклад, у серпні 2009 року, *Особа_2* маючи умисел на самовільне зайняття земельної ділянки, маючи у власності дачну ділянку не маючи необхідного дозволу, самовільно зайняв прилеглу до зазначеної дачної ділянки, земельну ділянку загальною площею 0,3866 га, земель державного лісового фонду обгородивши дану земельну ділянку металевим парканом².

Далі потрібно здійснити аналіз умов, за яких дії, що свідчать про фактичне заволодіння земельною ділянкою та її використання, є самовільними. Відповідно до законодавчого визначення, першою умовою самовільного зайняття земельної ділянки є її фактичне використання за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду). Це положення ґрунтується на вимогах статей 116, 122–124, 127 ЗК України, відповідно до яких громадяни та юридичні особи набувають права на земельні ділянки із земель державної та комунальної власності відповідно до рішень уповноважених органів.

Передача земель державної або комунальної власності у власність громадянам може бути безоплатною або платною. Зокрема відповідно до ч. 3 ст. 116 ЗК України безоплатна передача земельних ділянок у власність громадянам здійснюється у разі: приватизації земельних ділянок, що перебувають у користуванні громадян; одержання земельних ділянок в результаті приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ і організацій; одержання земельних ділянок із земель державної та комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації. Платна передача земельних ділянок державної та комунальної власності у власність громадянам здійснюється шляхом їх продажу.

Окрім передачі земельних ділянок державної та комунальної власності у власність, вони також можуть бути надані у користу-

¹ Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки: монографія / О.Ю. Дрозд, О.В. Копан, С.М. Рогозін, С.А. Шепетько, О.М. Юрченко. – К.: «МП Леся», 2013. – С. 137.

² Вирок Запорізького районного суду Запорізької області у справі № № 1-142/10 за 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/10288554>.

вання, яке може бути у вигляді права постійного користування (ст. 92 ЗК України) або права оренди (ст. 93 ЗК України). Відповідно до ч. 1 ст. 123 ЗК України надання земельних ділянок державної або комунальної власності у користування здійснюється органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування. На даний час земельні ділянки можуть бути безоплатно надані лише у постійне користування. Надання в оренду земельних ділянок як юридичним, так і фізичним особам також може здійснюватись на підставі рішення відповідного органу шляхом укладення договору оренди земельної ділянки, однак відповідно до ст. 93 ЗК України є строковим та платним.

Необхідно зауважити, що в законодавчому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки йдеться про рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування саме про передачу земельної ділянки у власність або надання її в користування (оренду). Цей перелік є вичерпним. Тому якщо використання земельної ділянки здійснюється за наявності будь-яких інших рішень зазначених органів, такі дії мають розцінюватись як самовільне зайняття земельної ділянки. Зокрема в листі Держкомзему від 11 листопада 2008 року № 14-17-4/12991 «Щодо застосування терміна «самовільне зайняття земельної ділянки», вказано, що як самовільне зайняття земельної ділянки слід кваліфікувати її використання на підставі рішення про надання дозволу на розробку проекту відведення земельної ділянки, про погодження місця розташування об'єкта тощо³. Аналогічна позиція висловлена в постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 березня 2012 року № 6 «Про практику застосування судами статті 376 ЦК України (про правовий режим самочинного будівництва)»⁴.

Також трапляються випадки, коли особа, яка має намір використовувати земельну ділянку, звертається до органів виконавчої влади чи місцевого самоврядування із заявою про надання земельної ділянки в оренду для ведення особистого селянського господарства, для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд або із заявою щодо передачі земельної ділянки у власність у межах норм безоплатної приватизації і ще до отримання відповіді та прийняття відповідного рішення роз-

³ Щодо застосування терміна «самовільне зайняття земельної ділянки»: Лист Державного комітету України по земельних ресурсах від 11 листопада 2008 року // Офіційний вісник України. – 2008. – № 14. – Ст. 733.

⁴ Про практику застосування судами статті 376 Цивільного кодексу України (про правовий режим самочинного будівництва): Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 березня 2012 року № 6 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VRR00054.html.

починає фактичне використання земельної ділянки. Трапляються навіть випадки, коли такі особи сплачують до бюджету орендну плату або податок на землю. Але досить часто відповідний орган відмовляє у переданні земельної ділянки у власність чи в наданні у користування або від дати подання заяви до дати прийняття відповідного рішення проходить чималий проміжок часу. За таких умов використання земельної ділянки також здійснюється без жодної на це правової підстави і без згоди власника земельної ділянки. Тому такі дії також необхідно відносити до самовільного зайняття земельної ділянки. На підтвердження можна навести наступний приклад із судової практики. *Особа_3 восени 2009 року разом з Особою_4 вирішили взяти в оренду земельну ділянку площею 60 га. З цією метою вони звернулися із заявою до земельного сільської ради, а потім до районної державної адміністрації. Після подання заяв, щоб земля «не простояла», поки будуть виконані всі процедури з оформлення права оренди, вони за допомогою найнятої техніки засіяли вказану ділянку озимим ячменем. При цьому документів на право користування земельною ділянкою в них у цей період не було. Тільки в березні 2010 року їм було надано дозвіл на розробку проекту землеустрою щодо відведення земельних ділянок для ведення городів із земель державної власності. Незважаючи на це, з жодним зі спеціалізованих закладів договору на розробку проекту не було укладено. А в липні 2010 року ними було здійснено збирання врожаю. Таким чином, земельна ділянка використовувалась без правових підстав з листопада 2009 року по липень 2010 року, тому дії були кваліфіковані за ч. 2 ст. 197¹ КК України як самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене групою осіб¹.*

Наступною ознакою, що свідчить про самовільність зайняття земельної ділянки, є її фактичне використання за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними.

Юридичний зміст цієї ознаки значною мірою визначається формою власності на земельну ділянку. Щодо земельних ділянок державної та комунальної форми власності необхідно зазначити, що окрім прийняття рішення про передачу земельної ділянки у власність або надання її в постійне користування чи оренду, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування можуть приймати рішення про продаж земельних ділянок або прав на них на підставі цивільно-правових договорів на конкурентних засадах (земельних торгах). Такі рішення є необхідною передумовою для продажу, але не є підставою для використання земельної ділянки, оскільки вони лише свідчать про волевиявлення органу державної влади

¹ Вирок Білозерського районного суду Херсонської області у справі № 1-38/1 за 2011 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/14918262>.

або органу місцевого самоврядування продати конкретну земельну ділянку або права на неї, але не містять вказівки на особу, якій така ділянка може бути передана або надана. Винятки із правила про продаж на конкурентних засадах (земельних торгах) передбачені насамперед ч.ч. 2, 3 ст. 134 ЗК України.

Відповідно до ч. 1 ст. 127 ЗК України органи державної влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень, визначених ЗК України, здійснюють продаж земельних ділянок державної чи комунальної власності або прав на них (оренди, суперфіцію, емфітевзису). Необхідно враховувати, що продані можуть бути лише земельні ділянки несільськогосподарського призначення. Такий продаж може бути здійснений відповідно до прийнятого рішення на підставі договору купівлі-продажу земельної ділянки (ст. 128–129 ЗК України), який укладається відповідно до ЦК України з урахуванням вимог ЗК України. Зокрема такий договір відповідно до ч. 1 ст. 132 ЗК України укладається в письмовій формі та нотаріально посвідчується. Це ж правило стосується й угод щодо набуття права власності на земельні ділянки, що перебувають у приватній власності.

Продаж прав на земельні ділянки державної та комунальної власності (оренди, суперфіцію, емфітевзису) здійснюється на підставі договору купівлі-продажу права оренди земельної ділянки, договору купівлі-продажу права користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцію) та договору купівлі-продажу права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзису).

Договір купівлі-продажу права оренди земельної ділянки за юридичною природою є різновидом договору майнового найму, укладається в письмовій формі і за бажанням однієї зі сторін може бути посвідчений нотаріально за місцезнаходженням земельної ділянки. Договір про встановлення емфітевзису або суперфіцію укладається в письмовій формі (вимога щодо нотаріального посвідчення законом не передбачена).

Щодо земельних ділянок, що перебувають у приватній власності, то відповідно до статей 81–82 ЗК України їх продаж може бути здійснений на підставі таких угод: а) придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами; б) прийняття спадщини; в) шляхом викупу земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать суб'єкту на праві приватної власності; г) внесення земельних ділянок засновниками юридичної особи до її статутного фонду; д) у межах населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна та для спорудження об'єктів, пов'язаних зі здійсненням під-

приємницької діяльності в Україні та за межами населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна. Наведений у ЗК України перелік угод не є вичерпним, тому, на думку Р.О. Мовчана, такими угодами також можуть бути договори довічного утримання; про поділ, перерозподіл, об'єднання нерухомого майна; про право власності на спільну земельну ділянку подружжя; про придбання земельної ділянки з прилюдних торгів; договір, що підтверджує набуття права на будівлю або іншу споруду; про іпотеку; про переуступку частки у праві власності на земельну ділянку тощо¹. При цьому конкретний вид угоди залежить від суб'єкта, якому продається земельна ділянка: громадянина України, іноземця, особи без громадянства, юридичної особи (в тому числі іноземної) – з врахуванням встановленим чинним законодавством заборон і обмежень.

Продаж прав на земельні ділянки, що перебувають у приватній власності також може бути здійснений на підставі тих же угод, що і продаж прав на земельні ділянки державної та комунальної форми власності: договору оренди земельної ділянки, емфітевзису чи суперфіцію. Право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіції) може виникати також на підставі заповіту (ч. 2 ст. 407 ЦК України). Окрім наведених угод, право користування земельною ділянкою, незалежно від форми її власності може виникати на підставі договору суборенди.

Специфічним видом прав на землю, відповідно до ч. 1 ст. 98 ЗК України є право земельного сервітуту – право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками). Під «чужою» земельною ділянкою слід розуміти земельну ділянку, яка не належить на титулах власності чи користування особі, зацікавленій у встановленні земельного сервітуту. Види права земельного сервітуту встановлені в ст. 99 ЗК України. Ч. 1 ст. 100 ЗК України передбачає чотири способи встановлення земельного сервітуту: договором, законом, заповітом або рішенням суду. Ці ж способи встановлення сервітуту передбачені також в ч. 1 ст. 402 ЦК України.

Договір щодо встановлення земельного сервітуту укладається у письмовій формі між власником (володільцем) земельної ділянки і особою, яка вимагає його встановлення і підлягає державній реєстрації.

На даний час можливість встановлення земельного сервітуту законом є лише теоретичною, оскільки чинне законодавство України не передбачає випадків, коли земельний сервітут виникає би

¹ Мовчан Р.О. «Самовільність» як найважливіша ознака злочину, передбаченого ч. 1 ст. 1971 КК України / Р.О. Мовчан // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2008. – № 4. – С. 103-104.

безпосередньо на підставі закону. На думку А.М. Мірошніченка, потреба у такому способі встановлення сервітутів є, наприклад, у тих випадках, коли на приватній земельній ділянці на момент її приватизації розташовані певні споруди – лінії зв'язку, підземні трубопроводи тощо².

Відповідно до ст. 1246 ЦК України спадкодавець має право встановити у заповіті сервітут щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб. Таким чином встановлення земельного сервітуту фактично є обтяженням спадкової частки спадкоємця за заповітом. Загалом, встановлення сервітуту заповітом є різновидом його встановлення у договірному порядку, адже за своєю правовою природою заповіт є односторонньою угодою (правочином) щодо обтяження земельної ділянки заповідача. Така угода фактично укладена під відкладальною умовою, оскільки набуває чинності після смерті заповідача. Крім того, після смерті заповідача особа, на користь якої передбачено встановлення сервітуту, також має вчинити певний правочин – погодитися на встановлення сервітуту, прийнявши спадщину та вчинивши дій до його реєстрації³.

Щодо встановлення земельного сервітуту судовим рішенням необхідно вказати, що особа яка вимагає встановлення сервітуту, має право звернутися з позовною заявою, якщо не було досягнуто домовленості щодо встановлення сервітуту та його умов. В такому разі позивач в судовому засіданні має довести, що нормальне господарське використання його земельної ділянки або іншої нерухомості неможливе без обтяження сервітутом чужої земельної ділянки. При цьому також слід довести що задоволення потреб сервітуарія неможливо здійснити яким-небудь іншим способом і що негативні наслідки від встановлення сервітуту будуть явно меншими від вигоди для пануючої ділянки. У зв'язку з вищенаведеним, ми підтримуємо думку Р.О. Мовчана про те, що рішення суду та закон поруч з рішенням компетентних органів та цивільно-правовими угодами також є підставами для виникнення права землекористування⁴.

Але слід зазначити, що наявність рішення відповідного органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про передачу у власність або надання у користування (оренду) земельної ділянки

² Мірошніченко А.М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А.М. Мірошніченко, Р.І. Марусенко. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 237.

³ Мірошніченко А.М., Марусенко Р.І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. – 2-ге вид. перероб і допов. – К.: Алерта, КНТ; ЦУЛ, 2009. – С. 238.

⁴ Мовчан Р.О. «Самовільність» як найважливіша ознака злочину, передбаченого ч. 1. ст. 197¹ КК України / Р.О. Мовчан // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2008. – № 4. – С. 104.

або вчинення правочину щодо земельної ділянки ще не означає виникнення в особи права власності чи користування нею, адже відповідно до ст. 125 ЗК України право власності на земельну ділянку, а так само право постійного користування та право оренди земельної ділянки виникають з моменту державної реєстрації цих прав. Відповідно до ст. 79¹ ЗК України державна реєстрація речових прав на земельні ділянки здійснюється після державної реєстрації земельних ділянок у Державному земельному кадастрі. Відповідно до ч. 1 ст. 4 Закону України від 01 липня 2004 року № 1952-IV «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» окрім реєстрації права власності, права постійного користування та права оренди земельної ділянки, такі права та обтяження земельної ділянки, як суборенда, сервітут, емфітевзис та суперфіцій, а також інші речові права підлягають державній реєстрації і відповідно до ч. 3 ст. 3 виникають з моменту такої реєстрації. Відповідно до ч. 1 ст. 19 цього Закону державна реєстрація прав на земельні ділянки проводиться на підставі договорів, укладених у порядку, встановленому законом; державних актів на право власності або постійного користування на земельну ділянку у випадках, встановлених законом; рішень судів, що набрали законної сили; інших документів, що підтверджують виникнення, перехід, припинення прав на нерухоме майно, поданих органу державної реєстрації прав разом із заявою. Відповідно до ч. 2 ст. 19 державна реєстрація обтяжень здійснюється на підставі рішень судів, що набрали законної сили; договорів, укладених у порядку, встановленому законом, тощо¹. Вказані норми кореспондують ч. 1 ст. 182 ЦК України, відповідно до якої право власності та інші речові права на нерухомі речі, обтяження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації і відповідно до ч. 4 ст. 334 ЦК України виникають з дня такої реєстрації відповідно до закону. З 1 січня 2013 року на підтвердження реєстрації права власності замість державних актів громадянам видається свідоцтво про право власності на нерухоме майно (у разі безоплатної передачі їм земельної ділянки із земель державної чи комунальної власності за рішеннями органів державної влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування). А на підтвердження реєстрації інших прав на земельну ділянку (оренди, суперфіцію, емфітевзису) та їх обтяжень (сервітутів) видаються витяги з Державного реєстру прав про зареєстровані права та/або їх обтяження.

Таким чином, наявність в особи права на земельну ділянку підтверджується фактом проведення державної реєстрації такого права

¹ Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01 липня 2004 року № 1952-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 51. – Ст. 19.

у Державному реєстрі прав на нерухоме майно та їх обтяжень. Права на земельні ділянки, що виникли до 1 січня 2013 року визнаються дійсними у разі відсутності їх державної реєстрації, за таких умов: якщо реєстрація прав була проведена відповідно до законодавства, що діяло на момент їх виникнення; якщо на момент виникнення прав діяло законодавство, що не передбачало обов'язкової реєстрації таких прав.

Водночас потрібно враховувати, що відповідно до листа Держкомзему від 11 листопада 2008 року № 14-17-4/12991 «Щодо застосування терміна «самовільне зайняття земельної ділянки», дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки без правовстановлюючого документа, зареєстрованого в установленому порядку, але за наявності рішення відповідного органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про передачу у власність або надання у користування (оренду) земельної ділянки чи наявності цивільно-правової угоди про набуття права на земельну ділянку, житловий будинок, будівлю або споруду, які на ній розміщені, не можуть бути кваліфіковані як «самовільне зайняття земельної ділянки». Вчинення таких дій є «використанням земельної ділянки без правовстановлюючого документа», відповідальність за що не передбачена².

Потрібно звернути увагу на те, що вказане роз'яснення стосується випадків, коли від дати прийняття рішення органу виконавчої влади або місцевого самоврядування про передачу земельної ділянки у власність або надання у користування і до дати отримання правовстановлюючого документа (державного акта про право власності (постійного користування) на земельну ділянку, свідоцтва про право власності на нерухоме майно) або від дати укладення відповідної цивільно-правової угоди щодо передачі (надання) прав на земельну ділянку і до її державної реєстрації проходить певний час. І хоч у цей проміжок особа ще не має права на земельну ділянку, але відповідно до вказаного листа Держкомзему зайняття і використання в цей час земельної ділянки не визнається протиправним. Тому використання особою земельної ділянки до державної реєстрації права на неї за умови, що є відповідне рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування або укладений відповідний цивільно-правовий договір, не може визнаватись самовільним зайняттям земельної ділянки.

У цьому ж таки листі йдеться про те, що не є самовільним зайняттям земельної ділянки вчинення дій, які відповідно до

² Щодо застосування терміна «самовільне зайняття земельної ділянки»: Лист Державного комітету України по земельних ресурсах від 11 листопада 2008 року // Офіційний вісник України. – 2008. – № 14. – Ст. 733.

закону є правомірними. Під такими діями розуміється укладення цивільно-правових угод, які передбачені чинним законодавством. Так, наприклад, не є самовільним зайняття земельної ділянки, якщо вона використовується на підставі договору про спільну часткову власність, укладеного в письмовій формі та посвідченого нотаріально (ст. 88 ЗК України) або використовується для проведення геологознімальних, пошукових, геодезичних чи інших розвідувальних робіт на підставі угоди з власником землі або за погодженням із землекористувачем (ст. 97 ЗК України). Право власності на земельну ділянку може також набуватися на підставі цивільно-правової угоди при переході права власності на житловий будинок, будівлю або споруду¹.

До правомірних дій також можна віднести використання земельної ділянки юридичною особою після зміни її організаційно-правової форми на підставі державного акта на право власності на земельну ділянку, виданого на юридичну особу ще до її реорганізації; використання у разі, якщо особа не переоформила право постійного користування земельною ділянкою та право довічного успадкованого володіння землею, що були набуті нею в установленому законодавством порядку до 1 січня 2002 року на право власності або право оренди; використання на підставі свідоцтва про право на спадщину; використання земельної ділянки для розміщення на ній зовнішнього рекламного засобу без отримання правостановлюючих документів на неї, але на підставі відповідного дозволу органу місцевого самоврядування на розміщення зовнішнього рекламного засобу. Такі дії чинним законодавством не заборонені, вони ґрунтуються на правових підставах відповідно до правостановлюючих документів або відповідно до певних юридичних фактів і не є суспільно небезпечними.

У науковій літературі висловлена позиція, що самовільно зайняти земельну ділянку шляхом бездіяльності неможливо. Так, на думку О.І. Бородкіна, відсутній такий склад злочину, наприклад, в тому разі, коли особа після закінчення строку дії договору оренди не звільняє орендовану нею земельну ділянку. Він вважає, що в даному разі має місце не самовільне зайняття земельної ділянки, а таке земельне правопорушення, як порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель або невиконання обов'язків відносно приведення земель у стан, придатний для використання за призначенням (ст. 54 КУпАП), об'єктивна сторона якого полягає

¹ Щодо застосування терміна «самовільне зайняття земельної ділянки»: Лист Державного комітету України по земельних ресурсах від 11 листопада 2008 року // Офіційний вісник України. – 2008. – № 14. – Ст. 733.

в бездіяльності². Погоджуючись у цілому із запропонованим положенням, О.О. Дудоров вказує, що певна протиправна бездіяльність особи, якій можуть передувати цілком правомірні вчинки, здатна заподіяти власнику (законному користувачеві) земельної ділянки не меншої шкоди, ніж активна поведінка – дії, які згідно з чинною редакцією ст. 197¹ КК України мають розцінюватись як самовільне зайняття земельної ділянки. Тому, на його думку, одним із шляхів вдосконалення диспозиції ч. 1 ст. 197¹ КК України могло б стати охоплення нею випадків незаконного утримування земельних ділянок³. Тобто він пропонує криміналізувати пасивну поведінку, яка означає не засноване на законі або договорі збереження контролю над земельною ділянкою.

Справді, в такому разі особі не потрібно вчиняти активні дії, щоб заволодіти земельною ділянкою, адже вона нею і так володіє, тому для цього достатньо її бездіяльності. Але така бездіяльність є можливою саме завдяки попереднім умовам та активним діям – використанню земельної ділянки на законних підставах, що здійснювалось цією ж особою раніше. Тобто в даному разі має місце ситуація, коли пасивна поведінка особи безпосередньо не породжує злочинного результату, але, як вказує А.І. Бойко, підігрує вже складеним умовам і полягає у невиконанні певного обов'язку, а також є тривалою і безперервною⁴.

Однак з позицією О.О. Дудорова не можна повністю погодитись, оскільки якщо особа лише не повертає земельну ділянку, в її діях відсутні ознаки складу самовільного зайняття земельної ділянки, адже не здійснюється фактичне використання земельної ділянки і власникові не створюються перешкоди у доступі до неї.

Але необхідно зауважити, що трапляються випадки, коли після закінчення строку дії договору оренди колишні орендарі не лише не звільняють земельну ділянку (бездіяльність), але і надалі продовжують її фактичне використання, яке переважно полягає у вирощуванні сільськогосподарських культур. Зважаючи на те, що використання землі є платним, то внаслідок таких дій власникам земельних ділянок спричиняється шкода, яка полягає в неотриманні прибутку від користування належним їй майном. Однак чи буде в таких випадках самовільне зайняття земельної ділянки? Для відповіді на це питання необхідно проаналізувати відносини, що пов'язані з орендою землі.

² Бородин А. «Самовольное занятие земельного участка»: вопросы квалификации и отграничения / А. Бородин, О. Качмар // Юридическая практика. – 2008. – № 23. – С. 6.

³ Дудоров О.О. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / О.О. Дудоров, М.І. Мельник // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12. – С. 33.

⁴ Бойко А.І. Преступное бездействие / А.И. Бойко. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 320 с.

Відповідно до Закону України від 6 жовтня 1998 року № 161-XIV «Про оренду землі» однією із підстав припинення договору оренди землі є закінчення строку, на який його було укладено. У такому разі орендар зобов'язаний повернути орендодавцеві земельну ділянку на умовах, визначених договором. Якщо ж орендар продовжує користуватися земельною ділянкою після закінчення строку договору оренди і за відсутності протягом одного місяця після закінчення строку договору листа-повідомлення орендодавця про заперечення у поновленні договору оренди землі, такий договір вважається поновленим на той самий строк і на тих самих умовах, які були передбачені договором. У цьому випадку в місячний строк має бути укладена додаткова угода про поновлення договору оренди із власником земельної ділянки або із уповноваженим керівником органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування¹. Тобто реалізація права на поновлення договору оренди можлива лише за наявності згоди власника земельної ділянки шляхом укладення додаткової угоди. Якщо ж договір оренди після закінчення строку його дії протягом одного місяця не було поновлено, він вважається таким, що припинив дію у зв'язку із закінченням строку, на який його було укладено. За таких умов колишній орендар втрачає правові підстави для подальшого використання земельної ділянки.

З урахуванням наведеного, в разі, коли після закінчення строку дії договору оренди землі його не було поновлено чи продовжено на новий строк і орендар не звільняє земельну ділянку та продовжує використовувати її далі, має місце її незаконне утримування. Таке утримування має місце і в усіх інших випадках використання земельної ділянки, що була надана особі в передбаченому законом порядку після закінчення строку користування нею. При цьому утримування обов'язково має полягати в активних діях – використанні земельної ділянки, створенні перешкод законному володільцю або власнику в доступі до неї тощо.

Однак зважаючи на те, що поняття «утримування земельної ділянки» є оцінним, а також на те, що свого часу пропозиція передбачити в ст. 197¹ КК України відповідальність за вчинення будь-яких дій, що свідчать про утримування земельної ділянки, була відхилена, видається необхідним у вказаних випадках вести мову не про незаконне утримування земельної ділянки, а про її самовільне зайняття. Це пов'язане з тим, що фактично незаконне утримування також полягає у використанні земельної ділянки без відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу в оренду та за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, що цілком охоплюється

¹ Про оренду землі: Закон України від 06 жовтня 1998 року № 161-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 46–47. – Ст. 280.

законодавчим визначенням поняття «самовільне зайняття земельної ділянки». Тому будь-які випадки незаконного утримування земельної ділянки, що була надана особі на законних підставах шляхом її використання після спливу строків користування нею, не можна розглядати як порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель (ст. 54 КУпАП), що полягає у бездіяльності, а слід кваліфікувати як самовільне зайняття і за умови заподіяння такими діями значної шкоди законному володільцю або власнику земельної ділянки, винну особу слід притягувати до відповідальності за ч. 1 ст. 197¹ КК України.

Як приклад, можна навести наступний випадок із судової практики. 30 січня 2012 року, на підставі розпорядження голови Гадяцької районної державної адміністрації «Про поновлення договору оренди земельної ділянки з ТОВ «Нові Мости», поновлено договір оренди від 9 березня 2011 року, площею 175,54 га (невитребувані земельні частки - паї) терміном до 31 грудня 2012 року. У подальшому, директор ТОВ «Нові Мости» Особа_1, діючи умисно, після закінчення дії вищевказаного договору 31 грудня 2012 року, без оформлення правовстановчих документів (продовження дії попереднього договору оренди чи укладення нового договору оренди), будучи керівником сільськогосподарського підприємства, в процесі проведення підприємством сільськогосподарського виробництва з вирощування сільськогосподарської продукції, надав працівникам ТОВ «Нові Мости» вказівку приступити до обробітку вказаної земельної ділянки, достовірно знаючи про відсутність у очолюваного ним підприємства права користування даною земельною ділянкою, вчинивши таким чином самовільне їх зайняття. Згідно висновку судово-економічної експертизи такими діями була заподіяна шкода в сумі 113 081,99 грн. У результаті Особа_2 був визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197¹ КК України².

Отож, головним для визнання самовільності зайняття земельної ділянки є заволодіння нею та/або її використання за відсутності правових підстав та необхідних дозволів і погоджень, без відома, або проти волі законного власника чи володільця земельної ділянки. З метою акцентування уваги на протиправності самовільного зайняття земельної ділянки Д.В. Дударець вважає за доцільне замість терміну «самовільне зайняття» використовувати термін «самовільне захоплення», оскільки зайняття земельної ділянки не завжди можна розцінювати як протизаконне діяння. Захоплення ж земельної ділянки ніколи не може бути законним³.

² Вирок Гадяцького районного суду Полтавської області у справі № 526/1073/15-к за 2015 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/44779244>.

³ В. Дударець. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення / Д.В. Дударець // Судова апеляція. – 2009. – № 3(16). – С. 44.

Не містить законодавче визначення самовільного зайняття земельної ділянки і того, чи слід визнавати самовільним зайняттям ті випадки, коли самовільно займається не вся земельна ділянка, а лише її частина. Однак, як ми вже згадували, земельну ділянку, як предмет аналізованого злочину слід розглядати як частину земної поверхні в межах її фактичного протиправного використання. При цьому не має значення, чи це цілісна земельна ділянка, чи лише частина земельної ділянки. Досить часто займаються земельні ділянки, які не виділені в натурі, а їх власники не отримали не них право-встановлюючі документи (не витребувані землі). Так, в квітні 2013 року Великокуanineцький відділок сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю «Агро-Лан», керівник якого Особа_1, самовільно зайняв не витребувані земельні частки (наї) із земель сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва площею 113,05 га за межами населеного пункту на території Великокуanineцької сільської ради Збараського району, що призвело до неотримання місцевим бюджетом Великокуanineцької сільської ради Збараського району орендної плати, та заподіяння значної шкоди в розмірі 111 001 грн. 76 коп¹.

На підставі проведеного аналізу законодавчого визначення поняття самовільного зайняття земельної ділянки потрібно вказати, що воно є таким, що в цілому відповідає сучасному стану розвитку земельних відносин, хоч і не позбавлене певних недоліків, які були згадані в цій роботі. З урахування наведеного самовільним зайняттям земельної ділянки слід визнавати **будь-які дії особи, які свідчать про фактичне заволодіння або заволодіння та використання земельної ділянки за відсутності рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про передачу земельної ділянки у власність або надання у користування, або за відсутності вчиненого правочину щодо відчуження земельної ділянки чи надання права на неї або інших юридичних фактів, що підтверджують наявність права на зайняття земельної ділянки.**

Процес вчинення самовільного зайняття земельної ділянки від початку до свого повного завершення, як і в більшості умисних злочинів, проходить усі три стадії злочинної діяльності: готування, замах і закінчений злочин. Характерною особливістю перших двох стадій самовільного зайняття земельної ділянки є та обставина, що в результаті дій особи конкретний злочинний результат – заподіяння значної шкоди – не настає в силу того, що особа не зі своєї волі спромоглася виконати тільки ті умисні дії, які лише створили умови для

1 Вирок Збараського районного суду Тернопільської області у справі № 598/2214/13-к за 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr court.gov.ua/Review/37500422>.

вчинення цього злочину (готування), або зробила все, що вважала за необхідне для досягнення злочинного результату, проте він не настав з причин, що не залежали від його волі (замах). Відповідно до цього, а також враховуючи ч. 2 ст. 14 КК України готування та замах на самовільне зайняття земельної ділянки не тягнуть за собою кримінальної відповідальності.

Готування до самовільного зайняття земельної ділянки, виходячи зі змісту ст. 14 КК України, полягає у підшукуванні або пристосуванні засобів чи знарядь злочину, підшукуванні співучасників або у змові на вчинення злочину, усуненні перешкод, а також іншому умисному створенні умов для вчинення злочину (наприклад, визначення земельної ділянки, яка має бути в подальшому незаконно зайнята, придбання або підшукування техніки та обладнання, за допомогою яких можна використовувати земельну ділянку, предметів, якими можна відгородити земельну ділянку, товарів та різноманітних матеріалів, які можна розмістити на земельній ділянці, підбурювання іншої особи на участь у злочині; розроблення плану незаконного зайняття земельної ділянки; розподіл ролей між учасниками злочину тощо).

Замахом на самовільне зайняття земельної ділянки, як випливає зі змісту ст. 15 КК України, може визнаватися вчинення з прямим умислом дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки, однак земельна ділянка не була зайнята, або навіть і зайнята, але значна шкода не заподіяна з причин, що не залежали від волі винного. В даному разі вже починається виконання об'єктивної сторони злочину, однак вона не доводиться до кінця, не отримує свого повного розвитку, тобто повною мірою не здійснена. Особа або не виконує всіх дій, що мала б здійснити (наприклад, особа мала намір самовільно зайняти земельну ділянку, але не змогла цього зробити через опір її законного власника чи користувача, не змогла розпочати фактичне використання земельної ділянки через погодні умови, несправність техніки тощо), а також не настають наслідки у вигляді значної шкоди, розмір якої зазначений у примітці до ст.197¹ КК України.

Судова практика щодо застосування норми, яка передбачала відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, і була закріплена в КК УРСР 1960 року, ґрунтувалася на тому, що самовільне зайняття (захоплення) землі не є триваючим злочином². Але на даний час Міністерство юстиції України у листі від 1 грудня 2003 року № 22-34-1465 «Щодо скоєння особою триваючого правопору-

² Лаптев А.О. О судебной практике по делам о самовольном захвате земли и самовольном строительстве индивидуальных жилых домов / А.О. Лаптев // Советская юстиция. – М.: Госюриздат РСФСР, 1963. – № 18. – С. 8.

шення» вказує, що у разі, якщо особа самовільно займає земельну ділянку протягом декількох років, то такі діє є триваючими¹.

Як вказує В.О.Навроцький, виділення серед усіх злочинів так званих триваючих ґрунтується на тому, що їх об'єктивна сторона ніби розтягнута у часі². На думку В.К. Грищука, триваючий злочин – це одиничний злочин, який розпочатий дією або бездіяльністю суб'єкта і далі продовжується безперервно протягом тривалого часу³. Ще В.М. Кудрявцев звертав увагу, що тривалість таких злочинів утворюється не за рахунок первісного акту, а за рахунок наступних дій, які можуть тривати до затримання злочинця або зникнення якого-небудь елемента складу злочину⁴.

Самовільне зайняття земельної ділянки може становити короткочасну суспільно небезпечну дію, спрямовану на протиправне заволодіння чужою земельною ділянкою – огороження земельної ділянки, розміщення на ній техніки та будівельних матеріалів. Але цим воно не вичерпується, оскільки в подальшому особа, яка заволоділа земельною ділянкою, як правило, здійснює її незаконне використання. Причому таке використання може здійснюватися тривалий час. Як свідчить аналіз судової практики, переважно використання земельної ділянки триває від одного до шести місяців, однак може тривати і кілька років.

При цьому особа, яка заволоділа земельною ділянкою і незаконно її використовує, також не виконує встановлених чинним законодавством обов'язків щодо набуття прав (власності чи користування) на земельну ділянку. У такому разі відповідальність настає не тільки за використання земельної ділянки, але і за невиконання цих обов'язків, адже якби особа вчинила необхідні дії, спрямовані на набуття юридичного титулу на використання земельної ділянки, то очевидно, що за таких умов не настали б суспільно небезпечні наслідки, через які відповідно виникло питання про кримінальну відповідальність.

Хоч земельна ділянка безперервно може і не використовуватись (наприклад, після посіву на земельній ділянці сільськогосподарських культур і до моменту їх сходу або навіть до моменту їх збирання), але при цьому вона безперервно незаконно утримується

1 Щодо скоєння особою триваючого правопорушення: Лист Міністерства юстиції України від 01 грудня 2003 року № 22-34-1465 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS2974.html.

2 Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 137.

3 Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник [для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл.] / В.К. Гришук. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – С. 365.

4 Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления: монография / В.Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 94.

і володіння нею не переривається, винний безперервно перебуває у так званому «злочинному стані», а шкода суспільним відносинам заподіюється безперервно.

Видається, що на триваючий злочин повністю поширюється загальне правило: злочин кваліфікується як закінчений тоді, коли у вчиненому є всі ознаки, передбачені диспозицією статті Особливої частини КК України. У цьому разі – коли такими діями заподіяні суспільно небезпечні наслідки (значна шкода). Але навіть після того, як самовільним зайняттям земельної ділянки заподіяна значна шкода і наявні всі необхідні ознаки складу злочину, злочинний стан триває далі, оскільки земельна ділянка може і надалі використовуватись. За таких умов, досягнувши стадії закінченого злочину, самовільне зайняття земельної ділянки юридично є закінченим, а фактично ще продовжує вчинятися далі і може тривати протягом невизначеного часу.

На практиці моментом припинення самовільного зайняття земельної ділянки (моментом закінченням злочинних дій) є виявлення таких дій у результаті проведення відповідних перевірок додержання вимог земельного законодавства (наприклад, складення акта обстеження земельної ділянки, акта перевірки дотримання вимог земельного законодавства), складення протоколу про адміністративне правопорушення, фактичне звільнення самовільно зайнятої земельної ділянки або отримання особою прав на земельну ділянку.

Отже, зважаючи на те, що самовільне зайняття земельної ділянки становить тривале злочинне діяння, яке полягає у фактичному використанні земельної ділянки (при цьому воно характеризується безперервною бездіяльністю щодо набуття права на неї), склад злочину, що передбачений ч. 1 ст. 197¹ КК України, необхідно відносити до триваючих. Вказують на необхідність віднесення самовільного зайняття земельної ділянки до триваючих злочинів і науковці та практики⁵.

Велике теоретичне і практичне значення має правильне вирішення питання про момент визначення самовільного зайняття земельної ділянки закінченим злочином. З огляду на те, що самовільне зайняття земельної ділянки, що передбачене в ч. 1 ст. 197¹ КК України, є злочином з матеріальним складом, воно є закінченим з моменту заподіяння суспільно небезпечних наслідків. При цьому

⁵ Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки: монографія / О.Ю. Дрозд, О.В. Копан, С.М. Рогозін, С.А. Шепетько, О.М. Юрченко. – К.: «МП Леся», 2013. – С. 143; Дударець Д.В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення / Д.В. Дударець // Судова апеляція. – 2009. – № 3. – С. 43; Терещенко А.І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки / А.І. Терещенко, В.А. Бублейник // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 227.

не має значення, чи досягла особа того результату (мети), для якого вона здійснювала самовільне зайняття земельної ділянки чи ні, а визначальним є саме настання злочинних наслідків.

На думку П.С.Берзіна, під наслідками вчинення злочину слід визнавати конкретний результат певного типу суспільно небезпечної поведінки (діяння), яка визнається злочином певного виду і перебуває у взаємозв'язку з відповідними заходами кримінально-правового впливу¹. Як вказує В.В. Лактіонова, суспільно небезпечні наслідки слід розглядати у широкому і вузькому значенні. У широкому значенні вони властиві будь-якому злочину, оскільки внаслідок його вчинення порушуються суспільні відносини. У вузькому – це наслідки, з якими законодавець пов'язує кримінальну відповідальність².

Наслідки самовільного зайняття земельної ділянки, з огляду на конструкцію складу злочину та пряму вказівку законодавця, слід розглядати саме у вузькому значенні. Вони виступають обов'язковою ознакою складу злочину, адже включені у його законодавчу конструкцію та виражаються у шкоді, яка заподіяна власнику або законному володільцю земельної ділянки. Розмір такої шкоди відмежовує самовільне зайняття земельної ділянки від відповідного адміністративного правопорушення (ст. 53¹ КУпАП) і має бути значним. Відповідно до примітки до ст. 197¹ КК України шкода визнається значною, якщо вона у 100 і більше разів перевищує НМДГ. Таким чином, законодавець формулює наслідки самовільного зайняття земельної ділянки, використовуючи так званий матеріальний критерій, який характеризується одиницею вимірювання певної величини (значна шкода) та коефіцієнтом (НМДГ).

Таким чином, значна шкода як ознака об'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки жорстко формалізована в самому кримінальному законі, що, безперечно, забезпечує єдине тлумачення і застосування цієї кримінально-правової норми і є однією з гарантій забезпечення основоположного принципу законності під час здійснення правосуддя у справах про самовільне зайняття земельних ділянок.

Для розкриття змісту суспільно небезпечних наслідків самовільного зайняття земельної ділянки насамперед потрібно брати до уваги положення Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового

¹ Берзін П.С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення: монографія / П.С. Берзін. – К.: Дакор, 2009. – 721 с.

² Лактіонова В.В. Наслідки вчинення злочинів проти довкілля (кримінально-правове дослідження): монографія / В.В. Лактіонова. – Кременчук: Видавець «ПП Щербатих», 2011. – С. 91-92.

покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, яка затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 року № 963³. Ця Методика спрямована на визначення розміру шкоди, заподіяної державі, територіальним громадам, юридичним та фізичним особам, на всіх категоріях земель внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок. Слід вказати, що нею не передбачено нарахування і стягнення шкоди, заподіяної внаслідок використання земельної ділянки без правовстановлюючих документів⁴.

Згідно з цією методикою розмір шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки, визначається за допомогою спеціальної формули з урахуванням таких показників: площа самовільно зайнятої земельної ділянки; середньорічний дохід, який можна отримати від використання земель за цільовим призначенням; коефіцієнт функціонального використання земель; коефіцієнт індексації нормативної грошової оцінки земель. У тому разі, коли самовільно зайнято земельну ділянку, що належить до категорії земель житлової та громадської забудови, для визначення розміру заподіяної шкоди, окрім вищевказаних показників також враховуються середньорічний дохід, який можна отримати від використання земель житлової та громадської забудови за цільовим призначенням відповідно до групи населених пунктів за чисельністю населення, коефіцієнт, що застосовується до населених пунктів обласного значення, міст Києва та Севастополя, а також коефіцієнт, що застосовується до населених пунктів, віднесених до курортних.

Розрахунок розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок державі та територіальним громадам проводиться Держекоінспекцією та її територіальними органами, а розміру шкоди, заподіяної юридичним та фізичним особам, – територіальними органами Держекоінспекції на підставі матеріалів обстежень земельних ділянок, проведених відповідно до Порядку виконання земельно-кадастрових робіт та надання послуг на платній основі державними органами земельних ресурсів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 1 листопада 2000 року № 1619. Здійснений розрахунок розміру шкоди затвердженню будь-якими іншими органами не підлягає.

Потрібно зазначити, що відповідно до вказаної Методики розмір шкоди не включає витрати на: знесення будівель і споруд, які

³ Про затвердження Методики для визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 року № 963 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 31. – Ст. 1.

⁴ Щодо надання роз'яснення щодо нарахування і стягнення шкоди, заподіяної внаслідок використання земельної ділянки без правовстановлюючих документів: Лист Державної інспекції з контролю за використанням і охороною земель від 16 жовтня 2007 року № 6-8-1833/1018 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN33139.html.

самочинно збудовані чи будуються на самовільно зайнятих земельних ділянках чи на земельних ділянках, не відведених в установленому порядку на цю мету; приведення земельних ділянок у стан, придатний для їх подальшого використання за цільовим призначенням; проведення рекультивації порушених земель. Однак на думку О.В.Чепки, вказані витрати доцільно включати до розміру заподіяної шкоди, оскільки це дасть змогу стягнути з винних реальну вартість, яку в будь-якому випадку потрібно буде витратити потерпілим для подальшого використання за цільовим призначенням земельних ділянок, на які здійснено посягання¹.

Водночас, на думку О.О.Дудорова та Р.О.Мовчана, витрати, які необхідні для знесення будівель і споруд, які самочинно збудовані чи будуються на самовільно зайнятих земельних ділянках, не повинні враховуватись при визначенні розміру заподіяної шкоди в порядку застосування ч. 1 ст. 197¹, оскільки вони є результатом не самовільного зайняття земельної ділянки, а самовільного будівництва на такій земельній ділянці, тобто злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197¹ КК України². Вказані автори також вважають, що з погляду застосування ч. 1 ст. 197¹ КК України до шкоди, заподіяної власнику земельної ділянки або землекористувачеві, слід також включити: 1) збитки, пов'язані зі знищенням або пошкодженням зелених насаджень або руйнуванням будівель чи споруд (наприклад, гідротехнічних), які знаходились на самовільно зайнятій земельній ділянці; 2) витрати, які особа змушена понести для відновлення: а) свого порушеного права на земельну ділянку (проведення геодезичних робіт із відновлення межових знаків, витрати, пов'язані зі сплатою судового збору); б) якості земельної ділянки, як об'єкта права власності чи користування (зокрема оранка, внесення добрив)³.

Також потрібно звернути увагу на певну невідповідність термінів, що використовуються у законодавстві при описанні та визначенні суспільно небезпечних наслідків самовільного зайняття земельної ділянки. У ст. 197¹ КК України вказується, що наслідки (значна шкода) мають бути «завдані», тоді як відповідно до вказаної Методики наслідки мають бути «заподіяні». Тому слід погодитися з П.С.Берзіном, на думку якого законодавцеві для позначення меха-

¹ Чепка О.В. Заходи щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 197¹ КК України / О.В. Чепка // Право і суспільство. – 2010. – № 2. – С. 148.

² Дудоров О.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – С. 242.

³ Дудоров О.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – С. 238.

нізму настання наслідків злочинних діянь у КК України слід було б вибрати єдиний термін – «заподіяння»⁴.

Отже, наслідки самовільного зайняття земельної ділянки отримали у кримінальному законі своє нормативне закріплення, яке визначається їх видом (шкода) та розміром (значний розмір). Саме завдяки нормативній визначеності цих наслідків у КК України всі інші шкідливі наслідки цього діяння на впливають на кваліфікацію вчиненого і не визначають характер злочину.

Для кваліфікації самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці, а також кваліфікованих складів самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді значної шкоди не є обов'язковим. Однак це не означає, що вказані діяння не заподіюють матеріальну шкоду. Зважаючи на те, що використання землі є платним, то самовільне зайняття земельної ділянки неминуче призводить до заподіяння шкоди, навіть якщо не було заподіяно шкоду предметові посягання, оскільки сам факт самовільного зайняття земельної ділянки є підставою для розрахунку розміру шкоди відповідно до чинного законодавства незалежно від інших чинників.

При дослідженні об'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки важливим є встановлення причинового зв'язку між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками, який є самостійною ознакою об'єктивної сторони складу злочину. Хоча, на думку Н.М. Ярмиш, такий зв'язок не має самостійного значення в системі ознак об'єктивної сторони складу злочину і виступає як ознака наслідку⁵. Під причиновим зв'язком у теорії кримінального права розуміється необхідний зв'язок між явищами, при якому одне явище (причина) породжує інше (наслідок)⁶.

У теорії кримінального права є кілька видів причинового зв'язку: теорія адекватної причинності, теорія еквівалентності, теорія нерівноцінності умов, теорія необхідного спричинення. Але практично загальновизнаною є теорія необхідного спричинення, з позицій якої причиновий зв'язок має місце лише в тих випадках, коли діяння породжує наслідок з внутрішньо притаманною йому необхідністю – коли наслідок в даній конкретній ситуації є реально можливим і настав від вчинення дії закономірно⁷. В.К. Гришук визна-

⁴ Берзін П.С. Наслідки у складах злочинів у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика: навчальний посібник / П.С. Берзін. – К.: КНТ, 2007. – С. 23.

⁵ Ярмиш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): монография / Н.Н. Ярмыш. – Харьков: Право, 2003. – С. 348.

⁶ Козаченко И.Я. Проблемы причины и причинной связи в институтах Общей и Особенной частей отечественного уголовного права: вопросы теории, оперативно-следственной и судебной практики / Я.М. Злоченко, И.Я. Козаченко, В.Н. Курченко. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 24.

⁷ Ярмиш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): монография / Н.Н. Ярмыш. – Харьков: Право, 2003. – С. 363.

чає такі ознаки цієї теорії: діяння суб'єкта заподіяло суспільно небезпечний наслідок; діяння суб'єкта передувало суспільно небезпечному наслідку; діяння суб'єкта містить неминучість або реальну можливість настання суспільно небезпечного наслідку; суспільно небезпечний наслідок закономірно породжується в конкретних умовах місця, часу та обстановки саме цим діянням суб'єкта, а не діянням інших осіб чи інших зовнішніх сил; суспільно небезпечний наслідок настає вслід за діянням суб'єкта¹.

Зважаючи на наведене, для встановлення причинового зв'язку між самовільним зайняттям земельної ділянки та заподіяною такою дією (діями) значною шкодою необхідно встановити, що:

- самовільне зайняття земельної ділянки передувало настанню значної шкоди – тобто особа спочатку незаконно заволоділа земельною ділянкою або заволоділа і розпочала її протиправне використання;

- дії суб'єкта, який самовільно зайняв земельну ділянку, реально призводять до того, що власник або законний володілець земельної ділянки втрачає фактичну можливість використовувати належне йому майно і відповідно не може отримувати від нього прибуток. При цьому, наприклад, власник може і не мати наміру використовувати свою земельну ділянку (землі запасу або резерву, що перебувають у комунальній власності) або не мати змоги її використовувати внаслідок певних обставин – відсутність пального, несправна техніка тощо;

- наслідок настає в конкретних умовах, тобто він залежить від площі земельної ділянки, її цільового призначення, способу її використання;

- наслідок заподіяний саме діями суб'єкта злочину або за його безпосередньою вказівкою;

- наслідок настає незалежно від бажання суб'єкта злочину або передбачення реальності чи можливості його настання, адже для визнання того, що заподіяння значної шкоди мало місце, не обов'язково, щоб особа усвідомлювала неминучість її настання.

Серед факультативних ознак складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197¹ КК України, найважливіше значення має місце вчинення злочину, тобто певна територія, де злочин було розпочато, продовжено, закінчено або припинено. Необхідно встановити чітке місце розташування зайнятої земельної ділянки, її цільове призначення. У разі належності земельної ділянки до особливо цінних земель, земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель

¹ Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник [для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл.] / В.К. Гришук. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – С. 242.

вчинене підлягатиме кваліфікації не за ч. 1, а за ч. 2 ст. 197¹ КК України незалежно від розміру заподіяної шкоди.

Обставинкою для даного виду злочину може бути збіг певного роду обставин та факторів, які у своїй сукупності підштовхують особу на вчинення певних злочинних дій та у своїй суті можуть принести їй певні матеріальні блага. Наприклад: зайняття головою фермерського господарства суміжної земельної ділянки сільськогосподарського призначення, яка належить до земель запасу певної адміністративно-територіальної одиниці і довгий час не використовується з метою вирощування сільськогосподарських культур та в подальшому отримання додаткового прибутку. Або, наприклад, директор торговельного містечка (ринку), знаючи про межі земельної ділянки, виділеної міською радою для здійснення торговельної діяльності, організовує будівництво торгових кіосків на земельних ділянках, які використовуються під стихійну торгівлю, та потім здає їх в оренду суб'єктам підприємницької діяльності та отримує за це ринковий збір та інші додаткові платежі².

Інші факультативні ознаки не мають кваліфікуючого значення і враховуються судом при диференціації кримінальної відповідальності та призначенні покарання.

Щодо об'єктивної сторони самовільного будівництва необхідно зазначити, що її становлять будь-які дії, які свідчать про самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці будівель або споруд. Єдиного визначення поняття «будівництво» у чинному законодавстві України не має, і тому воно отримує різне змістове наповнення залежно від сфери його застосування. Так, відповідно до ст. 4 Закону України від 20 травня 1999 року № 687-XIV «Про архітектурну діяльність» будівництво визначається як складова частина комплексу робіт, пов'язаних зі створенням об'єкта архітектури, що охоплює як нове будівництво, так і реконструкцію, реставрацію або капітальний ремонт вже наявних об'єктів – будівель чи споруд³. У Законі України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI «Про регулювання містобудівної діяльності» поняття «будівництво» розглядається як нове будівництво, реконструкція, реставрація, капітальний ремонт об'єктів будівництва⁴. Подібна позиція щодо визначення поняття «будівництво» закріплена і в інших нормативних актах, де, з урахуванням незначних відмінностей, будівництвом є спорудженням

² Пахович М.М. Криміналістична характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / М.М. Пахович // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 44. – С. 129.

³ Про архітектурну діяльність: Закон України від 20 травня 1999 року № 687-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 31. – Ст. 246.

⁴ Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 34. – Ст. 343.

нового об'єкта, реконструкція, розширення, добудова, реставрація і ремонт об'єктів будівництва.

Оскільки реконструкція, реставрація або капітальний ремонт об'єктів будівництва без зміни зовнішніх геометричних розмірів їх фундаментів у плані може проводитися за відсутності документа, що засвідчує право власності чи користування земельною ділянкою, то при притягненні винної особи до кримінальної відповідальності за ч. 3 (4) ст. 197¹ КК України будівництво потрібно розглядати лише як спорудження нового об'єкта, однією із умов будівництва якого відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 року № 466 «Деякі питання виконання підготовчих і будівельних робіт» є отримання документа, що посвідчує право власності чи користування земельною ділянкою або договору суперфіції⁴.

Відповідно до статей 90 та 95 ЗК України право на спорудження жилих будинків, виробничих та інших будівель і споруд мають лише власники земельних ділянок та землекористувачі. Згідно із Законом України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI «Про регулювання містобудівної діяльності» таке право вони можуть реалізувати за умови отримання дозвільних документів та здійснення погоджувальних процедур. Відповідно до частини 5 цього ж Закону проектування та будівництво об'єктів здійснюється власниками або користувачами земельних ділянок у такому порядку: 1) отримання замовником або проектувальником вихідних даних; 2) розроблення проектної документації та проведення у випадках, передбачених статтею 31 цього Закону, її експертизи; 3) затвердження проектної документації; 4) виконання підготовчих та будівельних робіт; 5) прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів; 6) реєстрація права власності на об'єкт містобудування. Однак ці умови не поширюються за забудову присадибних, дачних і садових ділянок, яка може здійснюватись на підставі будівельного паспорта забудови земельної ділянки. Такий паспорт визначає комплекс містобудівних та архітектурних вимог до розміщення і будівництва індивідуального (садибного) житлового будинку, садового, дачного будинку не вище двох поверхів (без урахування мансардного поверху) з площею до 300 квадратних метрів, господарських будівель і споруд, гаражів, елементів благоустрою та озеленення земельної ділянки².

Перед початком будівництва особа має виконати підготовчі роботи: роботи з підготовки земельної ділянки, огороження буди-

¹ Деякі питання виконання підготовчих і будівельних робіт: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 року № 466 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 34. – Ст. 1404.

² Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 34. – Ст. 343.

вельного майданчика, при потребі знесення наявних на ділянці будівель і споруд, порушення елементів благоустрою в межах відведеної земельної ділянки, вишукувальні роботи, роботи із спорудження тимчасових виробничих та побутових споруд, необхідних для організації і обслуговування будівництва, улаштування під'їзних шляхів, складування будівельних матеріалів, підведення тимчасових інженерних мереж, а також здійснити винесення інженерних мереж та видалення зелених насаджень.

Після виконання підготовчих робіт розпочинаються будівельні роботи (будівництво): влаштування фундаменту; налагодження, монтаж бетонних і залізобетонних конструкцій; зведення несучих та огорожувальних конструкцій; зведення стін; будівництво даху; інженерні роботи; зовнішнє оздоблення тощо. Вказані стадії можуть відрізнятися в залежності від конкретної будівлі або споруди, що будується.

Відповідно до ч. 1 ст. 376 ЦК України самочинним визнається будівництво, яке було здійснене або здійснюється за наявності таких обставин: 1) на земельній ділянці, що не була відведена для цієї мети; 2) без належного дозволу чи належно затвердженого проекту; 3) з істотними порушеннями будівельних норм і правил. Згідно з п. 4 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 березня 2012 року № 6 «Про практику застосування судами статті 376 Цивільного кодексу України (про правовий режим самочинного будівництва)» однією із умов самочинності будівництва вважається будівництво житлового будинку, будівлі, споруди, іншого нерухомого майна, якщо вони збудовані (будуються) на земельній ділянці, що не була відведена особі, яка здійснює будівництво. Тобто коли особа здійснює будівництво на земельній ділянці без відсутності рішення компетентного органу влади чи органу місцевого самоврядування про передачу земельної ділянки у власність або надання у користування, або передачу права користування земельною ділянкою та за відсутності цивільно-правових договорів із фізичною чи юридичною особою³. Таким чином, ст. 376 ЦК України «Самочинне будівництво» поширюється як на власників земельних ділянок і землекористувачів, так і на осіб, які не мають юридично оформлених титулів на земельні ділянки.

Зі змісту ч. 3 ст. 197¹ КК України випливає, що передбачена цією частиною відповідальність за самовільне будівництво має

³ Про практику застосування судами статті 376 Цивільного кодексу України (про правовий режим самочинного будівництва): Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 березня 2012 року № 6 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VRR00054.html.

специфіку, яка полягає у його поєднанні із самовільним зайняттям земельної ділянки. Тобто лише в тому разі, коли будівництво здійснюється на самовільно зайнятій земельній ділянці, воно тягне за собою відповідальність, передбачену ч. 3 (4) ст. 197¹ КК України. Інші різновиди самочинного будівництва, що передбачені в ст. 376 ЦК України ознак аналізованого складу злочину не містять¹.

Потрібно вказати, що, на відміну від ст. 376 ЦК України, в ч. 3 ст. 197¹ КК України передбачена відповідальність за самовільне, а не самочинне будівництво. Щодо застосування вказаних термінів необхідно вказати на те, що в диспозиції ч. 3 ст. 197¹ КК України фактично передбачена відповідальність за один із видів самочинного будівництва, що передбачений у ст. 376 ЦК України (будівництво будівель або споруд на земельній ділянці, що не була відведена для цієї мети), однак видається, що він помилоково названий самовільним, а не самочинним будівництвом. Р.О. Мовчан взагалі наголошує на недоцільності в диспозиції ч. 3 ст. 197¹ КК України вказівки на самовільність будівництва, оскільки будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці в будь-якому разі вважається самовільним². Вказану думку підтримує також і О.В. Чепка, яка зауважує, що будівництво завжди буде самовільним, якщо земельна ділянка самовільно зайнята³.

З наведеними думками необхідно погодитись. Тому видається, що в диспозиції ч. 3 ст. 197¹ КК та назві цієї статті потрібно виключити вказівку на самовільність будівництва, оскільки зазначене будівництво вже саме по собі є самочинним, а не самовільним будівництвом навіть без вказівки на самочинність. Це також усуне штучно створену термінологічну плутанину між ЦК України та КК України.

Самовільне будівництво будівель і споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці також проходить усі три стадії злочинної діяльності: готування, замах і закінчений злочин. Готування до самовільного будівництва, враховуючи ч. 2 ст. 14 К не тягне за собою кримінальної відповідальності, однак воно може полягати в придбанні та розміщенні на земельній ділянці будівельних матеріалів, різноманітної техніки, підшукуванні робітників, які б безпосередньо виконували будівельні роботи, будівництві тимчасових

¹ Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. – [2-ге вид.]. – К.: «ВД «Дакор», 2013. – С. 267.

² Мовчан Р.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Р.О. Мовчан. – Київ, 2009. – С. 10-11.

³ Чепка О.В. Заходи щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 197¹ КК України / О.В. Чепка // Право і суспільство. – 2010. – № 2. – С. 146.

будівель та споруд. Але не можна визнавати готуванням до самовільного будівництва огороження самовільно зайнятої земельної ділянки, оскільки в такому разі умисел особи щодо подальших дій є невизначеним.

Замахом на самовільне будівництво є дії, які безпосередньо спрямовані на початок ведення будівництва, однак будівництво не розпочинається в силу різних обставин: через погодні умови не вдалося розпочати риття траншеї під фундамент, несправність техніки, відмова робітників починати будівництво, перешкоджання з боку законного власника чи користувача земельної ділянки або правоохоронних органів тощо.

Оскільки в ч. 3 ст. 197¹ КК України законодавцем безпосередньо не вказані суспільно небезпечні наслідки, що зазначені в ч. 1 цієї ж статті, вже фактичне поєднання самовільного зайняття земельної ділянки і початку будівництва на ній будівель або споруд свідчить про підвищену суспільну небезпеку таких дій і визнається злочином незалежно від розміру заподіяної шкоди. Тобто такі дії є злочинними з моменту фактичного початку будівництва нерухомих об'єктів (будівель або споруд) на самовільно зайнятій земельній ділянці і не залежать від того, на якій стадії знаходиться таке будівництво – розпочате чи вже закінчене.

Зважаючи на те, що початковим етапом майже кожного виду будівництва є закладення фундаменту майбутнього об'єкта будівництва, то саме такі дії слід вважати моментом закінчення самовільного будівництва. Перенесення моменту закінчення злочину на більш пізню стадію, а саме на повне завершення будівництва було б, на думку І.Б. Габаїдзе, перешкодою до припинення засобами кримінального права фактів самовільного будівництва ще на їх початку⁴. Важливо встановити, що на самовільно зайнятій земельній ділянці будується об'єкт (будівля, споруда), який пов'язаний фундаментом із землею та визнається у встановленому законодавством порядку нерухомим майном. Слід зазначити, що для складу цього злочину обов'язковою ознакою є місце його вчинення, тобто певна територія, на якій вчинюється злочин – самовільно зайнята земельна ділянка.

Наведене свідчить, що самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці розглядається як самостійний злочин і кваліфікується за ч. 3 ст. 197¹ КК України незалежно від того, чи заподіяно таким будівництвом або самовільним зайняттям земельної ділянки значну шкоду чи ні. Тобто така дія, як будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці будівель або споруд, має консти-

⁴ Габаїдзе І.Б. Ответственность за самовольное строительство по советскому уголовному праву: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / И.Б. Габаїдзе. – Харьков, 1980. – С. 9.

туююче значення, оскільки за її відсутності саме лише самовільне зайняття земельної ділянки, яким не заподіяна значна шкода, не є злочином.

Попри те, що самовільне будівництво є самостійним складом злочину, воно тісно пов'язане із самовільним зайняттям земельної ділянки. Адже в разі вчинення самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці хоч і має місце вчинення особою у різний час двох дій, але вони є пов'язаними між собою. Їх взаємозв'язок полягає в тому, що одна з них створює передумови для здійснення іншої. Особа спочатку здійснює самовільне зайняття земельної ділянки: її відгородження, розчищення, облаштування під'їзних доріг, розміщення техніки, будівельних матеріалів, копання котлованів і траншей, розміщення тимчасових будівель та споруд, необхідних для обслуговування будівництва тощо, тобто здійснює підготовчі роботи, необхідні для початку будівництва будівель або споруд. А потім розпочинає будівництво: споруджує фундамент, розпочинає будівництво стін, використовуючи для цього самовільно зайняту земельну ділянку. Тому в цьому разі відсутня реальна сукупність злочинів і самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці повністю охоплюватиметься ч. 3 ст. 197¹ КК України. Неможлива за таких умов і ідеальна сукупність злочинів, при якій два чи більше злочини виконуються одним діянням. Це пояснюється тим, що особа не може розпочати будівництво, не вчинивши перед цим зайняття земельної ділянки. Тобто дії обов'язково віддалені одна від одної певним проміжком часу.

Видається, що будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці будівель або споруд доцільно розглядати як одну із дій, що свідчить про фактичне використання земельної ділянки поряд із такими діями, як зайняття земельної ділянки для вирощування на ній сільськогосподарських культур, добування корисних копалин, розміщення тимчасових будівель або споруд тощо. В такому разі чітко виділяється спосіб використання самовільно зайнятої земельної ділянки, що має конститууюче значення – шляхом здійснення на ній будівництва. Поєднання усіх складних за своєю структурою ознак самовільного зайняття земельної ділянки і подальшого будівництва на ній будівель або споруд утворить самостійний ускладнений одиничний злочин, який слід відрізняти від множинності злочинів.

Оскільки склад самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці не охоплює суспільно небезпечних наслідків у виді матеріальної шкоди, які можуть бути заподіяні в результаті вчинення цього злочину, слід погодитись з О.О. Дудоровим, який вказує, що у разі, коли користування самовільно зайнятою земельною

ділянкою набуває вигляду самовільного будівництва на ній будівлі чи споруди, дії винного (за наявності для цього підстав – суспільно небезпечних наслідків у виді значної шкоди, що заподіяні самовільним зайняттям земельної ділянки) слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 і ч. 3 ст. 197¹ КК України (або ч. 2 і ч. 4 ст. 197¹ КК України), оскільки у такій ситуації має місце реальна сукупність злочинів, що утворюється вчиненими у різний час діями, передбаченими різними частинами однієї статті Особливої частини КК України¹. Саме така кваліфікація має місце і в судовій практиці. Так, наприклад, *Особа_1*, знаючи про відсутність документів, що надають право власності або користування земельною ділянкою площею 1,6 га по вул. Піхотна, 8 та 10 у місті Києві, не маючи державного акта на право власності, постійного користування або договору оренди земельної ділянки, не маючи спеціального дозволу на проведення будівельних робіт, затвердженої та погодженої проектно-кошторисної документації, дав вказівку найманим працівникам щодо проведення на вказаній ділянці будівельних робіт, внаслідок чого було розпочато будівництво капітальних споруд, споруджено фундамент та розпочато будівництво стін, чим було заподіяно шкоду в розмірі 160 466,69 грн. За результатами розгляду справи *Особа_1* був визнаний винним у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197¹ КК України та ч. 3 ст. 197¹ КК України². До такого ж висновку дійшла і колегія суддів Апеляційного суду Волинської області, яка вважає, що в разі, коли особа самовільно займає земельну ділянку, чим завдає значної шкоди законному володільцю та здійснює самовільне будівництво будівлі на самовільно зайнятій земельній ділянці, його дії слід кваліфікувати за ч. 1 та ч. 3 ст. 197¹ КК України³.

У зв'язку із цим неправильно видається здійснена Заводським районним судом м. Запоріжжя кваліфікація лише за ч. 3 ст. 197¹ КК України та за ч. 2 ст. 364¹ КК України дій директор ТОВ «Вега-Д» *Особа_1*, який зловживаючи своїми службовими повноваженнями, діючи умисно, з метою одержання неправомірної вигоди для себе, всупереч інтересам юридичної особи приватного права, використовуючи свої службові повноваження самовільно розпочав будівництво та побудував промисловий комплекс по утилізації відходів мета-

¹ Дудоров О.О. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / О.О. Дудоров, М.І. Мельник // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12. – С. 33.

² Вирок Подільського районного суду м. Києва у справі № 1-291-08 за 2008 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/7628872>.

³ Вирок Апеляційного суду Волинської області у справі № 161/8775/13-к за 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38853293>.

лургійної промисловості на самовільно зайнятій земельній ділянці площею 0,5624 га чим завдав значну шкоду власнику землі – територіальній громаді м. Запоріжжя у розмірі 3523154,80 грн¹.

О.О. Дудоров та Р.О. Мовчан з метою забезпечення правильної кваліфікації дій винної особи пропонують ч. 3 ст. 197¹ КК України сформулювати як злочин із матеріальним складом та викласти у такій редакції: «Ті ж дії, поєднані з будівництвом на самовільно зайнятій земельній ділянці...»². Тобто вони пропонують законодавчо передбачити, що кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки має наставати лише у разі, якщо самовільним зайняттям земельної ділянки заподіяна значна шкода власнику або законному володільцю земельної ділянки.

Однак у такому разі відбудеться необґрунтоване звільнення від кримінальної відповідальності усіх тих осіб, які самовільно зайняли земельну ділянку та здійснили її подальшу забудову, не заподіявши такими діями власнику або законному володільцю земельної ділянки матеріальної шкоди в значному розмірі. Такі дії будуть кваліфікуватись лише за ст. 53¹ КУпАП як самовільне зайняття земельної ділянки та за ст. 96 КУпАП як порушення вимог законодавства, будівельних норм, державних стандартів і правил під час будівництва. Зважаючи на те, що санкції вказаних статей КУпАП є незначними, вартість земельних ділянок для будівництва постійно зростає, узаконення самовільного будівництва не є надмірно складною і тривалою процедурою, законодавче конструювання будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці як злочину з матеріальним складом призведе до дестабілізації суспільних відносин у сфері набуття права власності на землю, порушення встановленого порядку будівництва будівель та споруд і збільшення кількості випадків самовільного будівництва. Також потрібно враховувати, що будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці майже завжди здійснюється в межах населеного пункту, де вартість земельної ділянки є значно більшою, ніж вартість земельних ділянок за межами населеного пункту, може призвести до пошкодження газопроводів, систем водопостачання та водовідведення, ліній електропередач або ускладнити доступ до них. Крім того, не вирішеною є проблема визначення розміру шкоди, що може бути заподіяна будівництвом на самовільно зайнятій земельній ділянці. Тому законодавче конструювання будівництва на самовільно зайнятій

¹ Вирок Заводського районного суду м. Запоріжжя у справі № 1-66/11 за 2011 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18710880>.

² Дудоров О.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – С. 366.

земельній ділянці як злочину з матеріальним складом та кваліфікованим складом самовільного зайняття земельної ділянки видається недоцільним.

2.3. Суб'єкт складів злочинів «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво»

З усіх елементів складу злочину, як відомо, лише суб'єкт – законодавчо визначене поняття, яке має найменш проблемно-дискусійний характер. Винятком є питання про юридичну особу як суб'єкта злочину та розробка закріпленого у чинному КК України інституту обмеженої осудності.

Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність. Із наведеного законодавчого визначення можна виділити такі ознаки загального суб'єкта складу злочину: 1) фізична особа (людина); 2) особа (людина), яка вчинила злочин у стані осудності; 3) особа (людина), яка до вчинення злочину досягла встановленого чинним КК України віку кримінальної відповідальності. Відповідно до ст. 4 та ст. 5 КК України чинність закону про кримінальну відповідальність поширюється на фізичних осіб: громадян України, іноземців та осіб без громадянства. За КК України, як і за переважною більшістю кримінальних кодексів пострадянських держав, юридичні особи (підприємства, установи, громадські організації тощо) не визнаються суб'єктами злочину, хоча в багатьох державах світу (Великобританія, Данія, Естонія, Ірландія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Франція, Хорватія, Швеція тощо) юридичні особи є суб'єктами злочину³. З 1 вересня 2014 року відповідно до Закону України від 23 травня 2013 року № 314-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо виконання плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України щодо відповідальності юридичних осіб)» внесені зміни до КК України, відповідно до яких до юридичних осіб можуть бути застосовані заходи кримінально-правового характеру⁴. Однак юридична особа на даний час не є суб'єктом злочину.

³ Гришук В.К. Встановлення кримінальної відповідальності колективних суб'єктів у зарубіжних державах: до історії проблеми / В.К. Гришук, О.Ф. Пасека // Право України. – 2011. – № 9. – С. 56-57.

⁴ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо виконання плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України щодо відповідальності юридичних осіб): Закон України від 23 травня 2013 року № 314-VII // Офіційний вісник України. – 2013. – № 47. – Ст. 1686.

Потрібно вказати, що в науковій доктрині тривалий час ведуться дискусії щодо доцільності визнання юридичних осіб суб'єктом злочину. Як слушно зауважує В.Г. Павлов, проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб є однією з найбільш проблемних і дискусійних у сучасній юридичній науці¹. Не здійснюючи детальний аналіз цього питання, оскільки це виходитиме за межі дослідження, все ж таки необхідно зосередити на ньому певну увагу.

Як вказує О.Ф. Пасека, інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах формувався протягом значного проміжку часу, що дозволило визначити умови настання такої відповідальності і розробити систему спеціальних покарань².

Серед перших законодавчих актів на теренах континентальної Європи, які встановлювали кримінальну відповідальність юридичних осіб (общин і корпорацій), згадується французький Ордонанс 1670 року³. Однак з часом у Франції притягнення юридичних осіб, як колективних суб'єктів до відповідальності перестало застосовуватись і до відповідальності знову почали притягуватися тільки фізичних особи. Кримінальний кодекс Франції 1810 року вже не передбачав кримінальної відповідальності юридичних осіб⁴. У середині XIX ст. у державах загального права (Англія, США) суди почали в окремих випадках притягувати до кримінальної відповідальності корпорації за невиконання обов'язків, покладених на них законом, а потім і за неналежне вчинення правомірних дій, результатом яких стало заподіяння шкоди суспільству⁵. Впродовж XX століття на міжнародному рівні неодноразово ставилось питання про доцільність кримінальної відповідальності юридичних осіб. Зокрема, міжнародні конгреси з кримінального права в Бухаресті (1929 рік), в Римі (1953 рік), в Афінах (1957 рік), Будапешті (1978 рік) висловлювались за введення такої відповідальності. Певне значення щодо запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб також мали рішення Міжнародного трибуналу, який під час Нюрнберзького процесу над нацистськими злочинцями визнав,

¹ Павлов В.Г. Субъект преступления / В.Г. Павлов. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – С. 256.

² Пасека О.Ф. Розвиток концепції кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах / О.Ф. Пасека // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2009. – Вип. 4. – С. 194.

³ Крылова Н.Е. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты / Н.Е. Крылова // Вестник Московского университета. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. – № 3. – С. 70.

⁴ Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / под. ред. И.Д. Козочкина. – М.: Ин-т международного права и экономики шимени А.С. Грибоедова, 2001. – С. 307.

⁵ Гришук В.К. Глобалізація і проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб / В.К. Гришук, А.М. Цюра // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2002. – Вип. 7. – С. 53.

що держава та її організації можуть бути суб'єктами міжнародних злочинів, а також інші міжнародні документи: Рекомендація № 88 (18) Комітету Міністрів країн – членів Ради Європи щодо відповідальності підприємств – юридичних осіб за правопорушення, які вчиняються ними під час здійснення господарської діяльності від 20 грудня 1988 року, Резолюція 24 Комітету Міністрів Ради Європи «Про двадцять керівних принципів боротьби з корупцією» від 6 листопада 1997 року, Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією Ради Європи (ETS 173) від 27 січня 1999 року тощо⁶.

В.К. Гришук зазначає, що аргументами противників встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб є те, що така відповідальність суперечить гуманістичним принципам кримінального права: відповідальність за наявності вини та індивідуальній (особистій) відповідальності⁷.

Так, на думку О.О. Дудорова, якщо окремими представниками юридичної особи вчинені злочини, то саме ці представники, а не юридична особа, від імені якої вони виступали, повинні переслідуватись у кримінальному порядку⁸. С.Б. Гавриш вказує, що юридична особа як установа є реальною, а як суб'єкт – фікцією, уявою людей, що сформувалася на певному етапі розвитку співпраці людей у господарській сфері. За такою фікцією приховується воля його членів, та й то не всіх, а більшості. Певна поведінка ж (вчинення дії або бездіяльність) властива тільки людині, а не юридичній особі⁹. Р.І. Михеев зазначає, що для забезпечення відповідальності юридичних осіб досить ефективних норм і санкцій цивільного та адміністративного законодавства, і тому їх не потрібно притягувати ще й до кримінальної відповідальності¹⁰. Загалом же, основним аргументом противників встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб є те, що кримінальний закон пов'язує відповідальність із психічною здатністю особи, яка вчинила злочин, усвідомлювати свої дії, керуватись ними, тобто наявністю волі, якою володіють лише фізичні особи (люди). Юридична особа, на їхню думку, не може мати влас-

⁶ Гришук В.К. Встановлення кримінальної відповідальності колективних суб'єктів у зарубіжних державах: до історії проблеми / В.К. Гришук, О.Ф. Пасека // Право України. – 2011. – № 9. – С. 57-58.

⁷ Гришук В.К. Встановлення кримінальної відповідальності колективних суб'єктів у зарубіжних державах: до історії проблеми / В.К. Гришук, О.Ф. Пасека // Право України. – 2011. – № 9. – С. 51.

⁸ Дудоров О.О. Проблема юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах Кримінального кодексу України / О.О. Дудоров // Вибрані праці з кримінального права. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. – С. 46.

⁹ Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С.Б. Гавриш. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2002. – С. 523–524.

¹⁰ Михеев Р.И. Уголовная ответственность юридических лиц: за и против: монография / Р.И. Михеев, А.Г. Корчагин, А.С. Шевченко. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. – С. 16-17.

ної психіки і волі, відповідно не може бути визнана винною¹. Саме цей аргумент в першу чергу намагаються спростувати прихильники кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Звісно, потрібно погодитися з Б.В. Волженкіним, що юридичній особі як колективному утворенню не притаманні ні психічний стан, ні вольові чи інтелектуальні прояви, які характеризують вину фізичних осіб². Однак це не означає, що юридична особа не може вчинити винне злочинне діяння. Так, В.К. Гришук та О.Ф. Пасека вину юридичної особи розуміють як психічне ставлення керівника юридичної особи, її засновника, учасника, іншої уповноваженої особи до вчинюваної у межах своїх повноважень від імені та в інтересах юридичної особи дії чи бездіяльності, передбаченої КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності³. О.Ю. Антонова, аналізуючи судову практику зарубіжних держав, робить висновок, що вина юридичної особи може об'єднувати вину різних індивідів, які діють від її імені та (або) в її інтересах⁴. У багатьох зарубіжних державах поширеною є доктрина «alter ego» (друге я), відповідно до якої дії більшості службовців керівного складу юридичної особи (корпорації) ототожнюються з діями самої юридичної особи⁵.

Таким чином, вина юридичної особи втілюється у винній поведінці її керівника, який діє одноосібно, або у вині іншої особи, яка в складі органу управління юридичної особи займає керівне становище й уповноважена вчиняти від імені юридичної особи певні юридично значущі дії і вважатиметься доведеною лише за наявності вини таких осіб. Такими діями можуть бути виконання представницьких функцій від імені юридичної особи; прийняття рішення від імені юридичної особи; здійснення контролюючих функцій у рамках юридичної особи тощо.

Щодо принципу особистої відповідальності А.В. Наумов вказує, що кримінальна відповідальність юридичних осіб цілком може бути наявною разом з принципом особистої винної відповідальності

¹ Брич Л. Проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб за господарські злочини / Л. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 499.

² Волженкин Б.В. Уголовная ответственность юридических лиц: серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе» / Б.В. Волженкин. – СПб.: Санкт-Петербургский юридический институт Генеральной Прокуратуры РФ, 1998. – С. 25.

³ Гришук В.К. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: de lege ferenda / В.К. Гришук, О.Ф. Пасека // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – Вип. 4. – С. 281.

⁴ Антонова Е.Ю. Концептуальные основы корпоративной (коллективной) уголовной ответственности / Е.Ю. Антонова. – СПб.: Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2011. – С. 110.

⁵ Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности / А.С. Никифоров. – М.: АО «Центр ЮринфоР», 2002. – С. 190.

і доповнювати його⁶. А.С. Нікіфоров щодо цього принципу вважає, що якщо б юридична особа визнавалася суб'єктом злочину, рівноправною і рівнозобов'язаною фізичній особі, то її кримінальна відповідальність не повинна бути ні наявною поряд з принципом особистої відповідальності, ні доповнювати його, оскільки така відповідальність є специфічним різновидом особистої винної відповідальності⁷. О.Ю. Антонова зазначає, що кримінальна відповідальність юридичних осіб (корпорацій) не виключає відповідальності осіб, які керували їх діями (індивідуальні суб'єкти), і навпаки. Водночас вона вказує, що корпорація підлягатиме самостійній кримінальній відповідальності, якщо неможливо ідентифікувати фізичну особу, яка діяла від імені та (або) в інтересах юридичної особи або фізична особа доведе, що не знала про вчинення злочину або вжила все залежне від неї, щоб запобігти вчиненню такого злочину⁸.

На думку О.Ю. Антонової, Б.М. Грека, В.К. Грищука та О.Ф. Пасеки, С.Г. Келіної юридична особа повинна підлягати кримінальній відповідальності у разі вчинення нею, перш за все, злочинів проти власності, господарських злочинів, злочинів проти довкілля, злочинів проти основ національної безпеки, проти конституційних, виборчих і трудових прав, прав інтелектуальної власності, злочинів у сфері здоров'я населення, громадської безпеки, проти миру, безпеки та міжнародного правопорядку тощо⁹.

Видається, що і за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво юридичні особи також можна було б притягувати до кримінальної відповідальності, адже ними досить часто вчиняються такі дії. Так, у 56 % проаналізованих випадків самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва такі дії були вчинені уповноваженими особами юридичних осіб.

Такі дії також можна вважати такими, що вчинені від імені юридичної особи та в її інтересах, адже вони вчиняються з використанням можливостей юридичної особи, її найманими працівниками та з використанням техніки юридичної особи. Вони спрямовані на

⁶ Флетчер Дж. Основные концепции современного уголовного права / Дж. Флетчер, А.В. Наумов. – М.: Юрист, 1998. – С. 488.

⁷ Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности / А.С. Никифоров. – М.: АО «Центр Юринфор», 2002. – С. 122.

⁸ Антонова Е.Ю. Концептуальные основы корпоративной (коллективной) уголовной ответственности / Е.Ю. Антонова. – СПб.: Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2011. – С. 364.

⁹ Антонова Е.Ю. Концептуальные основы корпоративной (коллективной) уголовной ответственности / Е.Ю. Антонова. – СПб.: Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2011. – С. 360-361; Грек Б.М. Кримінальна відповідальність юридичних осіб. Чи бути їй в Україні? / Б.М. Грек // Адвокат. – 2011. – № 12. – С. 22; Грищук В.К. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: de lege ferenda / В.К. Грищук, О.Ф. Пасека // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – Вип. 4. – С. 278; Келина С.Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового Уголовного кодекса Российской Федерации / С.Г. Келина // Уголовное право: новые идеи. – М.: ИГП РАН, 1994. – С. 59.

отримання юридичною особою грошових коштів або іншої вигоди в результаті безоплатного використання земельної ділянки (ділянок) для вирощування сільськогосподарських культур, добування корисних копалин, будівництва будівель або споруд. Крім того, площі самовільно зайнятих юридичними особами земельних ділянок, а відповідно і розмір заподіяної шкоди, є значно більшими від тих, що можуть бути самовільно зайняті фізичними особами. Такі дії є винними, оскільки уповноважені особи, які діють від імені юридичної особи та в її інтересах, розуміють фактичне значення своїх дій та усвідомлюють відсутність законних підстав для зайняття земельної ділянки, а також передбачають суспільно небезпечні наслідки цих дій. Крім того, в юридичній особі є можливість для дотримання норм і правил використання земельної ділянки, але така можливість не використовується. Також запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво слугувало б певним поштовхом для більш дієвої протидії цим злочинним діям та забезпечило б ефективнішу охорону земель (у першу чергу сільськогосподарського призначення) від злочинних посягань та сприяло б дотриманню встановленого порядку у сфері будівельних відносин.

Але оскільки на даний час юридична особа не є суб'єктом злочину, то у випадках, коли самовільне зайняття земельної ділянки чи самовільне будівництво здійснюється різними юридичними особами (сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами, будівельними компаніями тощо), слід акцентувати увагу саме на діях їх службових осіб, які наділені організаційно-розпорядчими та/або адміністративно-господарськими функціями і дають підпорядкованим працівникам незаконні вказівки на вчинення самовільного зайняття земельних ділянок. Саме ці особи і мають бути притягнені до кримінальної відповідальності. Сама ж юридична особа до кримінальної відповідальності притягуватися не може, хоча до неї можуть бути застосовані заходи цивільно-правової або господарсько-правової відповідальності.

Також видається, що питання про встановлення у кримінальному законодавстві України відповідальності юридичних осіб, вимагає самостійного дослідження (можливо, навіть, на рівні докторської дисертації). На даний час питання про підвищену суспільну небезпеку самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, що вчиняються службовими особами юридичних осіб може бути вирішене шляхом встановлення в ст. 197¹ КК України нової кваліфікуючої ознаки «те ж саме діяння, вчинене службовою особою».

Відповідно, виходячи з норм чинного КК України, перша ознака суб'єкта самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва полягає в його фізичній природі: ним може бути тільки фізична особа (людина). Хоча видається цілком можливим і доцільним притягувати до кримінальної відповідальності за такі дії і юридичних осіб (у разі визнання їх суб'єктом складів злочинів, передбачених ст. 197¹ КК України).

Наступною ознакою суб'єкта злочину є осудність. Згідно з ч. 1 ст. 19 КК України осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Як вказує Р.І. Міхеев, здатність особи усвідомлювати під час вчинення суспільно небезпечного діяння фактичний характер і суспільну безпеку своїх дій (бездіяльності) і керуватись ними є підставою для визнання її винною у вчиненні злочину¹.

У теорії кримінального права осудність розглядається як психічний стан особи, здатної усвідомлювати та давати собі звіт про свої дії (бездіяльність), тобто розуміти їх суспільне значення та керувати ними, а також поєднана з цим спроможність нести за вчинений злочин кримінальну відповідальність і покарання². Внутрішній зміст поняття осудності розкривається за допомогою двох критеріїв – юридичного та медичного. Юридичний критерій осудності характеризується інтелектуальною та вольовою ознаками. Інтелектуальна ознака розглядається як здатність особи у момент вчинення злочину усвідомлювати фактичний характер і суспільну безпеку вчинюваних дій (бездіяльності). Вольова ознака – це здатність особи під час вчинення злочину керувати своїми діями (бездіяльністю)³.

Медичний критерій осудності характеризує психічний стан особи під час вчинення нею суспільно небезпечного діяння. Йдеться про такий стан особи, коли вона перебуває у здоровому глузді і розуміє свої дії. Оскільки медичний критерій не включений законодавцем до поняття осудності, що міститься в ч. 1 ст. 19 КК України, то цілком логічно видається пропозиція В.М. Бурдіна не включати до змісту поняття осудності медичні ознаки, оскільки вони порушуватимуть правила формальної логіки виведення понять і загромаджуватимуть зміст поняття осудності, не вносячи до нього нічого нового⁴.

¹ Міхеев Р.І. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве / Р.И. Михеев; науч. ред. П.С. Дагель. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. – С. 62.

² Лень В.В. Осудність у кримінальному праві і законодавстві: монографія / В.В. Лень. – Д.: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2008. – С. 50.

³ Клименко В.А. Обмежена осудність: поняття, критерії та примусове лікування: монографія / В.А. Клименко, В.Б. Первомайський, Т.М. Приходько. – К.: Атіка, 2011. – С. 82.

⁴ Бурдін В.М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження): монографія / В.М. Бурдін. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – С. 167.

КК України в ст. 20 також визначає поняття обмеженої осудності – нездатність особи повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними через наявність у неї під час вчинення злочину психічного розладу. Потрібно зазначити, що обмежена осудність є видом осудності, а тому особа, визнана судом обмежено осудною, підлягає кримінальній відповідальності. Обмежена осудність також характеризується певними критеріями. На думку О.В. Зайцева, такими критеріями є медичний та юридичний. Медичним критерієм є психічний розлад, який виступає передумовою того психічного стану, який характеризується юридичним критерієм, як значною мірою обмежена здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину¹.

Відповідно до ч. 2 ст. 20 КК України визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання, а відповідно до ч. 2 ст. 66 КК України при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, і інші обставини, не зазначені в частині першій цієї статті. Таким чином, хоч кримінальний закон і не вказує, як саме суд повинен враховувати стан обмеженої осудності під час призначення покарання, цілком логічною є пропозиція Р.В. Вереші визнати цей стан обставиною, що пом'якшує покарання².

Відповідно до ч. 2 ст. 19 КК України не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння перебувала в стані неосудності. Неосудність характеризується наявністю двох критеріїв – юридичного та медичного, які, як вказує Л.Д. Гаухман, мають значення саме на момент вчинення особою суспільно небезпечного діяння³. Юридичний критерій неосудності характеризується наявністю інтелектуальної та вольової ознак. Інтелектуальна ознака означає, що особа під час вчинення злочину не могла усвідомлювати свої дії. Вольова ознака означає, що особа під час вчинення злочину не могла керувати своїми діями⁴. Як впливає зі змісту ч. 2 ст. 19 КК України, медичний критерій неосудності – це наявність у особи під час вчинення злочину хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки.

Отже, до кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво може бути притягнена лише осудна або обмежено осудна особа.

¹ Зайцев О.В. Обмежена осудність у кримінальному праві України: монографія / О.В. Зайцев. – Харків: Майдан, 2007. – С. 202.

² Вереша Р.В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності: підручник / Р.В. Вереша. – К.: Атіка, 2006. – С. 497.

³ Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л.Д. Гаухман. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2001. – С. 130.

⁴ Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник [для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл.] / В.К. Гришук. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – С. 255.

Наступною загальною ознакою суб'єкта злочину є його вік, який, на думку О.І.Рарога, слід розуміти як кількість років, що особа прожила з моменту її народження і до моменту вчинення злочину⁵. Вік є об'єктивним критерієм, який законодавцем використовується для позначення нижньої межі, з якої може наставати кримінальна відповідальність, засвідчуючи тим самим загальне правило, згідно з яким особи, які прожили відповідну кількість років, мають можливість робити свідомо-вольовий вибір поведінки в кримінально значущих ситуаціях.

Відповідно до ч. 1 ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років (загальний вік кримінальної відповідальності). Водночас ч. 2 ст. 22 КК України містить вичерпний перелік злочинів, відповідальність за вчинення яких настає з чотирнадцяти років (знижений вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність). Особа вважається такою, яка досягла певного віку, починаючи з наступної доби після дня народження. Дані про вік неповнолітнього мають підтверджуватися свідоцтвом про його народження. За відсутності документа, який підтверджує вік, або якщо є обґрунтовані сумніви щодо оригіналу документа про народження, для встановлення віку такої особи необхідно призначити судово-медичну експертизу⁶.

В.М. Бурдін, аналізуючи вітчизняне та зарубіжне кримінальне законодавство, робить висновок, що неповнолітні особи віком від 11 до 14 років також мають притягуватись до кримінальної відповідальності за вичерпний перелік злочинів, за умови підтвердження висновком експертизи відповідності фактичного рівня розвитку їхньому хронологічному віку, достатнього для винної відповідальності. Тоді як неповнолітні віком від 14 років повинні притягуватись до кримінальної відповідальності за всі злочини, за винятком тих, що можуть бути вчинені тільки після досягнення 18-річного віку. Він обґрунтовує це тим, що немає фактичних підстав для виділення окремого переліку злочинів, відповідальність за які може наставати саме з 14-річного віку⁷. В.Ф. Мороз також пропонує осіб у віці від 11 до 14 років притягувати до кримінальної відповідальності у випадку вчинення ними особливо тяжких злочинів. При цьому такі особи повинні притягуватись до кримінальної відповідальності із

⁵ Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А.И. Рарог. – М.: ООО «Профобразование», 2001. – С. 193.

⁶ Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 4. – С. 25.

⁷ Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія / В.М. Бурдін. – К.: Атіка, 2004. – С. 41.

обов'язковою заміною покарання направленням до школи соціальної реабілітації¹. Але подібні пропозиції поки що не отримали законодавчого закріплення.

Відповідно до ч. 1 ст. 21 КК України кримінальній відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилось шістнадцять років. Необхідно звернути увагу на те, що, як правило, самовільне зайняття земельних ділянок та самовільне будівництво вчиняють особи, які вже тривалий час займаються сільськогосподарською діяльністю або здійснюють будівельні роботи. Тому вчинення таких дій не є характерним для осіб віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, адже для їх вчинення особа повинна мати певний життєвий досвід, знання, навички здійснення сільськогосподарських робіт, у тому числі вміти працювати з сільськогосподарською технікою або вміти виконувати будівельні роботи тощо. Цим наділені далеко не всі повнолітні особи, і тому важко уявити особу у віці до шістнадцяти років, винну у самовільному зайнятті земельної ділянки або самовільному будівництві. Якщо навіть припустити, що особа у такому віці змогла б вчинити цей злочин, видається суперечливою можливість усвідомлення нею об'єктивної сторони цього злочину та його суспільної небезпеки. Адже в такому віці особа в силу недостатнього розвитку інтелектуальної сфери психіки ще не здатна усвідомлювати усієї складності соціального, а точніше асоціального змісту таких дій. Тому встановлення законодавцем віку кримінальної відповідальності з шістнадцяти років за злочини, що передбачені ст. 197¹ КК України видається цілком обґрунтованим.

Розглянуті ознаки суб'єкта злочину традиційно відносяться до обов'язкових. Однак суб'єкти деяких злочинів характеризуються ще й додатковими спеціальними ознаками. Залежно від їхньої наявності чи відсутності суб'єкти поділяються на загальні та спеціальні.

Спеціальним суб'єктом злочину відповідно до ч. 2 ст. 18 КК України є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа. На думку В.В. Устименка, спеціальний суб'єкт злочину – це особа, яка поряд з осудністю і віком кримінальної відповідальності наділена ще й іншою (ми) додатковою (ми) юридичною (ми) ознакою (ми), передбаченою (ми) в кримінальному законі або прямо впливаючим (ми) з нього обмеженням (ми) кола осіб, які можуть підлягати кримінальній відповідальності

¹ Мороз В.Ф. Делінквентність дітей до чотирнадцятирічного віку: (Кримінологічні проблеми): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. Ф. Мороз. – Харків, 1999. – С. 9.

за цим законом². Тобто поняття спеціального суб'єкта охоплює як загальні ознаки суб'єкта злочину, так і ті ознаки, які характеризують його в рамках складу злочину і необхідні для правильної кваліфікації вчиненого діяння.

А.І. Бойцов, характеризуючи суб'єкта злочинів проти власності, вказує, що ним є особа, яка юридично протиставляється власнику і зобов'язана утримуватись від порушення його майнових прав кримінально-правовим способом – невласник майна. Характеризуючи крадіжку він зазначає, що така ознака суб'єкта має не позитивний, а негативний характер, оскільки вона вказує не на властивості, які є у суб'єкта, а на ті властивості, які у нього відсутні³.

Але вказана ознака характеризує невизначене коло осіб, які не володіють жодними правомочностями щодо майна, тобто практично є абсолютною. У зв'язку з цим видається, що вона не може виступати як спеціальна ознака суб'єкта злочинів проти власності.

Оскільки в диспозиції ст. 197¹ КК України законодавець ніяких ознак, які б характеризували суб'єкта цього злочину не вказав, а тому під особою, яка вчинила самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво слід розуміти загального суб'єкта, який володіє всією необхідною сукупністю юридичних ознак та не наділений жодними правомочностями щодо земельної ділянки, яку він самовільно зайняв.

Як уже згадувалось, досить часто самовільне зайняття земельних ділянок та самовільне будівництво здійснюються спеціальними суб'єктами – службовими особами. Ю.В. Чиж також вказує, що суб'єктами земельних правопорушень (яким без сумніву є самовільне зайняття земельної ділянки) можуть бути посадові (службові) особи підприємств, установ, організацій, що незаконно розпоряджаються земельним фондом чи допускають інші порушення норм земельного права⁴. Вчинення самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва службовою особою містить у собі більшу суспільну небезпеку, оскільки це підриває авторитет держави, порушує нормальну господарську діяльність, дестабілізує земельні правовідносини, що пов'язані з порядком надання земель у власність та передання у користування, заподіює значну шкоду власникам та користувачам земельної ділянки, призводить до виснаження та забруднення земельних ділянок.

² Устименко В.В. Специальный субъект преступления / В.В. Устименко. – Харьков: Выща школа. Изд-во при ХГУ, 1989. – С. 23.

³ Бойцов А.И. Преступления против собственности / А.И. Бойцов. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 278.

⁴ Чиж Ю.В. Адміністративна відповідальність за службові правопорушення у сфері земельних відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Ю.В. Чиж; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – К., 2010. – С. 8.

Таким чином, в окремих випадках службове становище виступає додатковою ознакою суб'єкта аналізованих злочинів. Про особливості кваліфікації самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, що вчинені службовою особою, йтиметься в підрозділі 3.2 цієї роботи.

2.4. Суб'єктивна сторона складів злочинів «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво»

Суб'єктивна сторона складу злочину є сукупністю певних ознак, що характеризують внутрішню сторону злочину, тобто психічну діяльність особи, безпосередньо пов'язану із вчиненням злочину. Такими ознаками зазвичай називають вину, мотив, мету, а також емоційний стан (емоції) особи у момент вчинення злочину. Вони тісно пов'язані між собою, проте їх зміст і значення у кожному випадку вчинення злочину є різними.

Оскільки у законодавчому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки законодавець не здійснює вказівки на мотив, мету або емоційний стан (емоції) при вчиненні таких дій, то такі ознаки не є обов'язковими для цього складу злочину. Таким чином, зміст суб'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки, в першу чергу, необхідно досліджувати шляхом аналізу вини, якою відповідно до ст. 23 КК України є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Зміст вини прийнято визначати як сукупність інтелектуальних та вольових елементів, що характеризують ставлення суб'єкта до вчинюваного ним діяння і наслідків. Різне поєднання вказаних елементів утворює різні форми вини – умисел та необережність, щодо яких вина – родове поняття¹.

Кримінальне право традиційно виходить з того, що особа може підлягати відповідальності тільки тоді, коли вона вчинила винне суспільно небезпечне діяння. Відповідальність тільки за наявності вини є одним із найважливіших принципів кримінального права, що покладений в його основу. Чинне законодавство чітко закріплює цей принцип. Зокрема в ст. 62 Конституції України зазначено: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Аналогічне положення міститься і в ч. 2 ст. 2 КК України.

¹ Толкаченко А.А. Проблемы субъективной стороны преступления: учеб. пособие / А.А. Толкаченко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 40.

У науковій літературі вказується, що самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво характеризуються умисною формою вини². Але зважаючи на те, що самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 1 ст. 197¹ КК України) є злочином з матеріальним складом, а в самій нормі не конкретизовано, з якою формою вини цей злочин вчиняється, її необхідно визначати саме шляхом аналізу психічного відношення особи як до дій (самовільного зайняття), так і до наслідків (значної шкоди), тобто шляхом аналізу інтелектуальних та вольових елементів вини.

Відповідно до ст. 24 КК України при прямому і непрямому умислі особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності) та передбачає його суспільно небезпечні наслідки. Відмінність між прямим і непрямим умислом проявляється у відношенні винного до суспільно небезпечних наслідків свого діяння: при прямому умислі особа бажає їх настання; при непрямому – хоч не бажає, але свідомо припускає їх настання.

Інтелектуальний елемент умислу включає в себе усвідомлення суспільної небезпечності власної поведінки (дії або бездіяльності) та передбачення суспільно небезпечних наслідків. Така характеристика інтелектуального елемента є спільною як для прямого, так і для непрямого умислу.

Д.А.Гарбатович вказує, що здатність що-небудь усвідомлювати означає вміння або можливість особи повністю доводити до своєї свідомості певне явище або подію, а також сприймати, засвоювати своєю свідомістю фактичний характер вчиненого діяння³. У зв'язку з цим потрібно погодитися з О.І.Рарогом, на думку якого під усвідомленням суспільної небезпечності діяння розуміється усвідомлення того, на що здійснюється посягання (об'єкт злочину), а також розуміння фактичних об'єктивних ознак вчиненого діяння та їх соціального значення⁴. Крім того, як зауважує Р.В.Вереша, усвідомлення суспільної небезпечності включає уявлення суб'єкта і про факультативні ознаки об'єктивної сторони, за яких вчинюється злочин – спосіб, місце, час⁵.

² Дудоров О.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – С. 285; Терещенко А.І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки / А.І. Терещенко, В.А. Бублейник // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 230.

³ Гарбатович Д.А. Квалификация уголовно-правовых деяний по субъективной стороне: монография / Д.А. Гарбатович. – М.: Юрлитинформ, 2009. – С. 15.

⁴ Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А.И. Рарог. – М.: ООО «Профобразование», 2001. – С. 30.

⁵ Вереша Р.В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України: монографія / Р.В. Вереша. – К.: Атіка, 2005. – С. 186.

У разі вчинення самовільного зайняття земельної ділянки особа усвідомлює фактичний характер свого діяння, оскільки розуміє його значення та спрямованість на досягнення певного результату. Таке усвідомлення формується на основі життєвого досвіду особи і набутих нею знань та навичок. Тобто свідомістю винного охоплюються фактичні обставини, які відносяться до об'єкта та предмета злочину: особа усвідомлює, що здійснює захоплення конкретної земельної ділянки, яка має законного власника, а також те, що з приводу неї є певні відносини (хоч може і не знати суб'єктів цих відносин), усвідомлює, що земельна ділянка має певне місце розташування, межі, певні властивості; до об'єктивної сторони: особа усвідомлює, які дії необхідно здійснити (огородження, оранку, культивуацію земельної ділянки, посів на ній сільськогосподарських культур тощо). Також особа усвідомлює, що використовує чуже майно безоплатно. Таким чином, вона усвідомлює суспільну значимість своїх дій, а також причинно-наслідкову залежність між суспільно небезпечними діями та суспільно небезпечними наслідками. Хоча, як правило, таке усвідомлення передбачає не юридичну суть ознак вчиненого діяння, а має лише загальний характер причинно-наслідкової залежності – особа може не знати, хто є власником земельної ділянки, яке її цільове призначення, який розмір шкоди буде заподіяно, який розмір орендної плати не буде сплачено тощо.

В.А. Бублейник та А.І. Терещенко вказують, що у разі самовільного зайняття земельної ділянки особа усвідомлює, що вона використовує земельну ділянку без належного дозволу¹. О.О. Дудоров також наголошує, що в такому разі особа усвідомлює відсутність у неї права на конкретну земельну ділянку². Іншими словами, особа усвідомлює, що здійснює зайняття земельної ділянки без правових підстав (тобто за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду), відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки тощо). Також вона усвідомлює, що вчинене нею діяння порушує певні правила поведінки, які прийняті суспільством і відображені в правових нормах, що, як вказує С.В. Склярів, є одним з обов'язкових елементів умисної форми вини³. Відображення всіх цих компонентів у свідомості

¹ Терещенко А.І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки / А.І. Терещенко, В.А. Бублейник // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 230.

² Дудоров О.О. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / О.О. Дудоров, М.І. Мельник // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12. – С. 33.

³ Склярів С.В. Вина и мотивы преступного поведения / С.В. Склярів. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 33.

винного дає йому можливість усвідомлювати об'єктивну спрямованість свого діяння на певні соціальні блага, його шкідливість для системи суспільних відносин (земельно-правових відносин, відносин у сфері містобудування тощо), тобто його суспільну небезпеку. Хоча не виключено, що особа, зважаючи на складність правового регулювання земельних відносин, що стосуються порядку набуття прав на земельну ділянку, може і не розуміти заборону таких дій конкретними правовими нормами, тобто усвідомлювати їх протиправність. Однак, як слушно вказують П.С. Дагель та Р.І. Міхеев, незнання особи про забороненість діяння кримінальним законом, але в той же час усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння цілком можуть бути поєднані, і через це доводити усвідомлення протиправності при встановленні вини було б зайвим⁴. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 68 Конституції України незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. У зв'язку з цим видається вірною позиція Р.О. Мовчана, який вказує, що усвідомлення протиправності діяння не слід включати в інтелектуальний елемент умислу при самовільному зайнятті земельної ділянки⁵.

Аналіз судової практики свідчить про те, що особа, як правило, усвідомлює, що для використання земельної ділянки в неї мають бути законні підстави, але свідомо це ігнорує. Так, *вироком Петрівського районного суду Кіровоградської області Особа_4 був визнаний винним у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197¹ та ч. 1 ст. 364 КК України за те, що зловживаючи службовим становищем, діючи умисно, в період з березня 2009 року до березня 2011 року, в інтересах очолюваного ним фермерського господарства, без будь-яких правових підстав, усвідомлюючи протиправність своїх дій та відсутність у нього права на земельну ділянку, зайняв та використовував земельну ділянку із земель запасу площею 85,37 га, не сплачував орендну плату за користування землею, чим заподіяв істотну шкоду інтересам держави в розмірі 83 194,21 грн*⁶.

Зовсім інша ситуація можлива в тому разі, коли особа розпочала використовувати земельну ділянку до отримання усіх необхідних правовстановлюючих документів та їх державної реєстрації. У цьому разі вона дійсно може не усвідомлювати ні протиправності своїх дій, ні їх суспільної небезпеки, оскільки вважає, що має законне

⁴ Дагель П.С. Теоретические основы установления вины: учеб. пособие. / П.С. Дагель, Р.И. Михеев. – Владивосток: Дальневосточный гос. ун-т, 1975. – С.47.

⁵ Мовчан Р.О. Вина як основна ознака суб'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / Р.О. Мовчан // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2009. – № 1. – С. 136.

⁶ Вирок Петрівського районного суду Кіровоградської області у справі № 1-66/11 за 2011 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18710880>.

право на використання земельної ділянки. Але за таких умов, як вже згадувалось у попередньому підрозділі, буде не самовільне зайняття земельної ділянки, а використання земельної ділянки без правовстановлюючих документів, відповідальність за що не передбачена.

Відповідно до ст. 24 КК України до інтелектуального елементу умислу, окрім усвідомлення суспільної небезпечності своїх дій, також включається передбачення особою суспільно небезпечних наслідків таких дій, яке характерне як для прямого, так і непрямого умислу. Слід погодитися з Ф.Г. Гілязєвим, який вказує, що усвідомлення особою свого діяння знаходиться в нерозривному зв'язку з передбаченням його наслідків, адже наслідки можуть бути передбачені лише тоді, коли особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння¹. Передбачення – це, по суті, те ж усвідомлення, яке охоплює уявлення про безпеку діяння і причиновий зв'язок зі шкодою, що настала. Тому, як вказує Р.В.Вереша, законодавче формулювання «передбачала його суспільно небезпечні наслідки» – це розумове уявлення особи про результати своєї дії чи бездіяльності. При цьому передбачення має конкретний характер і особа чітко усвідомлює, що саме від її конкретного діяння настануть або можуть настати суспільно небезпечні наслідки².

На думку В.М.Бурдіна, розмежування між окремими видами умислу необхідно проводити, в першу чергу, за інтелектуальними елементами, які відображають передбачення суспільно небезпечних наслідків³. Як вказує О.І.Рарог, прямий умисел характеризується передбаченням, як правило, неминучості, а інколи – реальної можливості настання наслідків, тоді як непрямому умислові характерне передбачення тільки можливості настання таких наслідків⁴. Неминучість настання наслідків означає, що в результаті вчинення певних дій при звичайних умовах настає конкретний злочинний наслідок, який є закономірним результатом цих дій.

Тому передбачення особою неминучості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння є різновидом усвідомлення, зверненого в майбутнє, тобто усвідомлення особою розвитку суспільно небезпечного явища, що породжене його діяльністю, і результату цього розвитку. При цьому таке передбачення є конкретним,

¹ Гілязєв Ф.Г. Социально-психологические, уголовно-правовые и криминологические аспекты вины: учебное пособие / Ф.Г. Гілязєв. – Уфа: Башкирский университет, 1978. – С. 30.

² Вереша Р.В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України: монографія / Р.В. Вереша. – К.: Атіка, 2005. – С. 187.

³ Бурдін В. Зміст вини: проблема співвідношення інтелектуальних та вольових аспектів / В. Бурдін // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Вип. 56. – С. 361.

⁴ Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А. И. Рарог. – М.: ООО «Профобразование», 2001. – С. 38.

оскільки суб'єкт злочину впевнений у настанні злочинних наслідків і спрямовує свої зусилля на їх досягнення. Він також у загальних рисах передбачає розвиток причинового зв'язку між діянням, що вчинюється, і злочинним наслідком, що настає.

На відміну від передбачення неминучості настання наслідків, при передбаченні можливості настання конкретного наслідку, особа, як вказує С.В.Скляров, передбачає лише абстрактну можливість настання певного суспільно небезпечного наслідку як альтернативу іншим можливим наслідкам⁵. На думку Л.Д.Гаухмана, вчиняючи злочин з непрямым умислом особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків, але меншу, ніж при прямому умислові⁶.

Свідомістю особи, яка самовільно займає земельну ділянку, окрім усвідомлення фактичного характеру своїх дій, має охоплюватись і те, що з приводу земельної ділянки є певні суспільні відносини, врегульовані нормами права, та суб'єкти цих відносин. Зокрема є власник земельної ділянки, який вправі здійснювати правомочності щодо неї. Винний усвідомлює, що здійснюючи зайняття земельної ділянки без згоди її власника або законного володільця, він тим самим порушує ці відносини і заподіює чи може заподіяти істотну шкоду. За таких умов особа передбачає наслідки своїх дій як у тому разі, коли вона достовірно усвідомлює неминучість їх настання (наприклад, особа усвідомлює, що власник земельної ділянки не зможе її використовувати і не отримає прибуток, не буде сплачуватись орендна плата тощо), так і в тому разі, коли вона передбачає лише можливість їх настання (наприклад, особа може достовірно не знати, чи буде використовувати власник земельну ділянку; трапляються випадки, коли особа самовільно займає і використовує земельну ділянку, яка тривалий час ніким не оброблялась). Визначальним при цьому є те, що особа усвідомлює, що саме її конкретне діяння може заподіяти суспільно небезпечні наслідки. Тому слід погодитися з В.А.Бублейником та А.І.Терещенком, на думку яких особа, здійснюючи самовільне зайняття земельної ділянки, передбачає, що в результаті її дій заподіюється шкода власнику чи володільцю земельної ділянки⁷.

Наступним елементом умислу є вольовий елемент, який має вирішальне значення для розмежування прямого і непрямого

⁵ Скляров С.В. Вина и мотивы преступного поведения / С.В. Скляров. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 37.

⁶ Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л.Д. Гаухман. – М.: АО «Центр ЮриИнфоР», 2001. – С. 152.

⁷ Терещенко А.І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки / А.І. Терещенко, В.А. Бублейник // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 230.

умислу. Якщо при прямому умислі особа бажає (прагне) настання суспільно небезпечних наслідків вчинюваного нею діяння, то при непрямому умислі не бажає, але свідомо припускає можливість їх настання.

У теорії кримінального права і практиці його застосування під бажанням особи настання певних наслідків розуміється передбачення неминучості їх настання в силу того, що особа вчиняє всі, на її думку, необхідні дії для настання конкретних бажаних нею наслідків¹. Тобто особа прагне до конкретного злочинного результату, здійснює свідому і цілеспрямовану діяльність на його досягнення. Як вказує Л.Д. Гаухман, такий результат може бути єдиною метою злочинних дій або лише необхідним засобом для досягнення іншої мети².

Протиставляючи ж непрямий умисел прямому, слід мати на увазі, що при непрямому умислі суспільно небезпечний наслідок – це побічний продукт злочинних дій винного, спрямованих для досягнення іншої мети, яка знаходиться в рамках конкретного складу злочину. Винний не прагне заподіяти суспільно небезпечних наслідків. Незважаючи на передбачення таких наслідків, особа не відчуває потреби в їх досягненні, вони не потрібні їй ні як основний, ні як проміжний результат діяння. Однак, як вказує Р.В. Вереша, хоч свідоме припущення настання наслідків є таким процесом мислення, за яким особа хоч і не бажає їх настання, але при цьому вона погоджується з їх настанням. Таке погодження полягає в байдужому ставленні до настання наслідків³. Як слушно зауважує О.І. Рарог, у такому випадку суб'єкт заподіює шкоду, «не задумуючись» про шкідливі наслідки свого діяння, можливість настання яких видається йому доволі реальною⁴.

Щодо самовільного зайняття земельної ділянки, то особа може здійснювати такі дії не бажаючи настання суспільно небезпечних наслідків (значної шкоди власнику або законному володільцю земельної ділянки). Її дії не спрямовані на досягнення таких наслідків, вона може ставитися до них байдуже і вони їй не потрібні. У цьому разі вольовий елемент полягає в іншому – особа бажає незаконно заволодіти земельною ділянкою для задоволення певної

¹ Склярів С.В. Вина и мотивы преступного поведения / С.В. Склярів. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 35.

² Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л.Д. Гаухман. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2001. – С. 152.

³ Вереша Р.В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України: монографія / Р.В. Вереша. – К.: Атіка, 2005. – С. 194.

⁴ Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А.И. Рарог. – М.: ООО «Профобразование», 2001. – С. 36.

потреби, отримання вигоди. Однак було б не вірним стверджувати, що при самовільному зайнятті земельної ділянки, особа, діючи з непрямым умислом, відноситься до суспільно небезпечних наслідків негативно, прагне їх уникнення, ненастання. Адже в такому разі особа реально передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків, тобто вважає їх закономірним результатом розвитку причинно-наслідкового зв'язку, хоч і може байдуже відноситися до можливості їх настання.

У судовій практиці мають місце випадки, коли особи, які вчинили самовільне зайняття земельної ділянки, не бажали настання суспільно небезпечних наслідків і вважали, що їх дії не могли заподіяти таких наслідків. Так, *Особа_2* вироком Козятинського міськрайонного суду Вінницької області був визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197¹ КК України, за те, що самовільно зайняв і використовував землі запасу та землі резервного фонду, які тривалий час ніким не оброблялись. *Особа_2* вважав, що він не заподіяв ніякої шкоди, оскільки сільська рада, землі якої було зайнято, замість збитків від невикористання земель запасу і резервного фонду отримала додаткові кошти до бюджету, які в подальшому були використані в інтересах цієї територіальної громади. Крім того, *Особа_2* привів у належний стан земельні ділянки, які довгий час не оброблялись, сплатив всі податки та орендну плату, а тому вважав, що в його діях немає складу злочину⁵.

Але і в такому разі зайняття і фактичне використання земельної ділянки все одно було вчинене умисно, адже особа усвідомлювала свої дії, усвідомлювала те, що вони порушують певні правила поведінки, хоча при цьому байдуже поставилась до наслідків таких дій. Тому визначаючи ставлення винного до наслідків вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197¹ КК України, тобто заподіяння значної шкоди власнику або законному володільцю земельної ділянки, слід зазначити, що воно може бути як у формі прямого, так і в формі непрямого умислу.

Окрім поділу умислу на прямий і непрямий, у теорії кримінального права здійснена класифікація умислу ще за двома підставами: за часом виникнення – заздалегідь обдуманий і такий, що виник раптово та за ступенем визначеності – визначений (конкретизований) і невизначений (неконкретизований)⁶. У разі вчинення самовільного зайняття земельної ділянки умисел є, як правило, заздалегідь обдуманим, оскільки намір вчинити самовільне зайняття

⁵ Вирок Козятинського міськрайонного суду Вінницької області у справі № 1-328/11 за 2012 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24599715>.

⁶ Гаухман Л.Д. Кваліфікація преступлений: закон, теорія, практика / Л.Д. Гаухман. – М.: АО «Центр Юрінформ», 2001. – С. 155.

земельної ділянки або самовільне будівництво і фактичний початок таких дій відділені одне від одного певним проміжком часу, під час якого особа обдумує істотні обставини й умови майбутньої злочинної діяльності: вибирає конкретну земельну ділянку, способи її використання, підшукує співучасників, планує шляхи реалізації вирошеного незаконним шляхом врожаю, розробляє способи узаконення самовільно зайнятої земельної ділянки або самовільного будівництва тощо. Будучи заздалегідь обдуманим, такий умисел може бути як визначеним (коли в свідомості особи точно конкретизовані суспільно небезпечні наслідки самовільного зайняття земельної ділянки), так і невизначеним (у разі, коли суспільно небезпечні наслідки хоч і охоплюються передбаченням винного, але конкретно не визначені).

Таким чином, на підставі проведеного аналізу інтелектуальних та вольових ознак вини можна зробити висновок, що суб'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки, що передбачене ч. 1 ст. 197¹ КК України, характеризується умисною формою вини і може бути вчинене як з прямим, так і з непрямым умислом.

Трапляються ситуації, коли особа, здійснюючи без законних підстав обробку та присвоєння корисних властивостей земельної ділянки, вважає такі дії правомірними й не передбачає настання в результаті їх вчинення суспільно небезпечних наслідків. Так, відповідно до ст. 119 ЗК України громадяни, які добросовісно, відкрито і безперервно користуються земельною ділянкою протягом 15 років, але не мають документів, які б свідчили про наявність у них прав на цю земельну ділянку, можуть звернутися до органу державної влади або органу місцевого самоврядування з клопотанням про передачу її у власність або надання у користування. Згідно з п. 1 розділу IX «Прикінцеві положення» ЗК України вказана норма може застосовуватися лише з 1 січня 2017 року.

Відповідно до ч. 4 ст. 344 ЦК України право власності за набувальною давністю на нерухоме майно набувається за рішенням суду. При цьому суд зобов'язаний зажадати відповідних доказів про присутність ознак набувальної давності. Тобто може скластись ситуація, що у разі, коли особа помиляється у належності їй права володіння земельною ділянкою, яке вона реалізує всупереч установленому законодавством порядку, в її діях немає підстав для притягнення до відповідальності, адже в цьому разі немає умислу на зайняття земельної ділянки й особа не бажає та не передбачає настання в результаті вчинення таких дій суспільно небезпечних наслідків.

Однак така ситуація видається досить малоімовірною, адже сама по собі відсутність законної підстави володіння та користування землею, несанкціонованість таких дій з боку уповноважених органів

уже мають тягнути сумніви щодо законності добросовісного володіння та користування. Також незрозуміло, які обставини можуть слугувати підставою для настільки серйозних помилок володільця щодо своїх прав. Слід враховувати і те, що для легалізації права на земельну ділянку володільць має звернутися до суду з позовом про визнання права власності, а для цього він повинен усвідомлювати мету свого звернення – бажання стати власником майна, яким він користується без будь-яких правових підстав. Крім того, «добросовісне користування», «відкрите користування», «безперервне користування», про які йде мова у ст. 119 ЗК України є оціночними поняттями, що ускладнює застосування цієї норми в практичній діяльності.

А.М. Мірошніченко констатує, що ст. 119 ЗК України є «мертвою нормою» і набувальна давність взагалі не є окремою підставою для набуття земельної ділянки у власність, оскільки в ній передбачено, що за певних умов особа начебто може лише «звернутися до органу державної влади або органу місцевого самоврядування з клопотанням про передачу її у власність або надання у користування». Разом із тим можливість подібного звернення абсолютно не залежить від дотримання вимог, обумовлених згадуваною нормою (строку та характеру користування)¹. Потрібно погодитись з О.А. Вівчаренко, що чинна редакція статті 119 ЗК України не гарантує набуття права на земельну ділянку за давністю користування, оскільки ЗК України не встановлює порядок передання земельної ділянки у власність або надання в користування з підстав набувальної давності². А якщо законодавство не передбачає набуття земельної ділянки за давністю користування, то будь-яке протиправне зайняття земельної ділянки не може призвести до переходу права власності на неї. Також потрібно враховувати, що володільць за давністю є незаконним володільцем, про що зазначено в ч. 1 ст. 344 ЦК України (особа заволоділа чужим майном). Тому потрібно погодитись з В.А. Бублейником та А.І. Терещенком, які наголошують, що фактично дії особи, яка навіть відкрито та добросовісно користується земельною ділянкою, є самовільним її зайняттям³.

Видається, що особа матиме можливість одержати земельну ділянку, якою вона добросовісно і відкрито користувалась протягом

¹ Мірошніченко А.М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А.М. Мірошніченко, Р.І. Марусенко. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 281.

² Вівчаренко О.А. Гарантії права власності на землю в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природодоресурсне право» / О.А. Вівчаренко. – Київ, 2005. – С. 11.

³ Терещенко А.І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки / А.І. Терещенко, В.А. Бублейник // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 229.

15 років, у власність чи в користування лише в разі, якщо вона помилялася стосовно дійсних розмірів власної земельної ділянки (наприклад, внаслідок втрати межових знаків особа обробляє не належну їй сусідню земельну ділянку), чи стосовно чинності правових підстав володіння земельною ділянкою (наприклад, особа не знала про скасування рішення про надання земельної ділянки у власність чи у користування). Або в разі, коли власник земельної ділянки за будь-яких обставин невідомий, чи коли власник відмовився від земельної ділянки і її межі та використання ніхто не оспорує – ні суміжні землекористувачі, ні власники земельних ділянок, ні треті особи. В останньому випадку добросовісність володіння повинна базуватись не на тому, що володілець майна не знає про відсутність у нього права власності, а на тому, що він добросовісно розраховує, що власник майна втратив будь-який інтерес до своєї власності, фактично відмовившись від неї. Але такі випадки, як правило, поодинокі. Переважно вони трапляються в сільській місцевості, де жителі використовують сусідні земельні ділянки, які ніким не використовуються у зв'язку з тим, що їх власники відмовились від них або не мають можливості використовувати, переїхали на проживання в іншу місцевість або померли.

В інших же випадках користування земельною ділянкою є, по суті, її самовільним зайняттям, тому в будь-який момент воно може бути припинене, а її незаконний володілець притягнутий до відповідальності. Адже в такому разі особа також використовує земельну ділянку без жодних правових підстав, хоча може і не усвідомлювати протиправності такого діяння. Однак від цього такі дії не перестають бути умисними. Крім того, на думку Н.І. Титової, у разі, коли власник земельної ділянки відомий (громадянин, юридична особа, органи місцевого самоврядування або держава), то такі землі не є безхазяйними, їхнє володіння не може бути добросовісним і є самовільним¹.

Таким чином, відкритість та добросовісність користування чужою земельною ділянкою не може бути ознакою, що виключає самовільне зайняття земельної ділянки, адже таке користування також не ґрунтується на правових підставах і здійснюється, як правило, без відома власника земельної ділянки. А якщо воно здійснюється без правових підстав, то повинно визнаватись самовільним зайняттям земельної ділянки. І лише в окремих випадках використання земельної ділянки, що перебуває у приватній власності, може вважатись добросовісним її користуванням (наприклад, якщо власник не заперечує проти такого використання).

¹ Титова Н.І. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: науково-навчальний посібник / за ред. докт. юрид. наук, проф. Н.І. Титової. – Львів: ПАЮ, 2005. – С. 113.

Оскільки кваліфікований склад самовільного зайняття земельної ділянки, а також самовільне будівництво та його кваліфікований склад, що передбачені ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 197¹ КК України, не передбачають як обов'язкову ознаку заподіяння значної шкоди, необхідно встановити лише психічне ставлення суб'єкта злочину до діяння, яке, як і в разі вчинення складу злочину, що передбачений ч. 1 ст. 197¹ КК України, полягає в усвідомленні суспільної небезпеки діяння шляхом усвідомлення його значення і розуміння фактичного характеру. Це викликане тим, що в цих складах злочину наслідки у виді значної шкоди знаходяться за межами їх об'єктивної сторони і не можуть бути предметом ні інтелектуального, ні вольового відношення. Тому, як зауважує Л.Д.Гаухман, при вчиненні злочинів із формальним складом зміст умислу виражається лише в усвідомленні суспільно небезпечного характеру своїх дій чи бездіяльності (інтелектуальний елемент) та означає бажання здійснення цих дій (вольовий момент), тобто може бути лише прямим². Хоча С.В. Складов зауважує, що висловлювання вчених про те, що всі злочини з формальним складом вчиняються з прямим умислом не відповідає дійсності, адже бажання або припущення при умисній формі вини відноситься виключно до наслідків, а не до самих дій. Тому, на його думку, злочини з формальним складом можуть також бути вчинені з необережною формою вини³. У зв'язку з цим слушною є позиція В.К. Грищука, який вказує, що у чинному КК України передбачено, як правило, відповідальність за вчинення через необережність лише злочинів з матеріальним складом і тільки винятково – відповідальність за вчинення через необережність злочинів з формальним складом, вчинення яких створює загрозу настання тяжких наслідків (ч. 1 ст. 240, ч. 1 ст. 275 КК України тощо)⁴. Але склади злочинів, що передбачені ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 197¹ КК України, не створюють такої загрози, оскільки в їх диспозиціях відсутня вказівка на загрозу настання тяжких наслідків.

Тому склади злочинів, що передбачені ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 197¹ КК України можуть бути вчинені лише з прямим умислом. Вони не можуть вчинятись з непрямим умислом, оскільки такий вид умислу пов'язаний винятково із суспільно небезпечними наслідками, що не входять до їх об'єктивної сторони.

В.А. Бублейник та А.І. Терещенко вказують, що умислом особи, винної у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197¹ КК України,

² Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л.Д. Гаухман. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2001. – С. 153-154.

³ Складов С.В. Вина и мотивы преступного поведения / С.В. Складов. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 15.

⁴ Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник [для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл.] / В.К. Гришук. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – С. 290.

має охоплюватися належність самовільно зайнятої земельної ділянки до земель з особливим (спеціальним) правовим режимом¹. Але, на думку О.О. Дудорова, якщо особа не усвідомлювала і за наявних обставин не могла усвідомити належність захопленої нею земельної ділянки до земель з особливим правовим режимом, перерахованим у ч. 2 ст. 197¹ КК України, то в такому разі вона має відповідати за самовільне зайняття звичайної земельної ділянки². Р.О. Мовчан також вказує, що у разі, якщо буде з'ясовано відсутність у винної особи умислу на самовільне зайняття земельних ділянок з особливим правовим режимом, інкримінування їй ч. 2 (ч. 4) ст. 197¹ КК України має виключатись, а вчинене має кваліфікуватись за ст. 53¹ КУпАП або (за наявності значної шкоди) за ч. 1 ст. 197¹ КК України³.

У разі вчинення особою самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці її умислом має охоплюватись не тільки відсутність необхідних дозволів і погоджень, але і те, що таке будівництво здійснюється саме на земельній ділянці, яку особа самовільно зайняла і на використання якої вона не має жодних прав. При цьому не потрібно, щоб особа усвідомлювала протиправність такого будівництва, достатньо лише усвідомлення нею суспільної небезпечності своїх дій. У разі будівництва будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці з особливим правовим режимом (ч. 4 ст. 197¹ КК України) особа має усвідомлювати наявність такого режиму.

Наступними ознаками суб'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва є мотив та мета таких дій, які є факультативними ознаками їх суб'єктивної сторони. Але незважаючи на факультативність, вони мають важливе кримінально-правове значення, оскільки можуть свідчити про різний ступінь суспільної небезпеки діяння і у зв'язку з цим повинні враховуватися при індивідуалізації покарання. Тому видається доцільним зосередити на мотивові та меті самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва певну увагу.

У доктрині кримінального права практично безспірною є позиція, що мотив злочину – це обумовлені певними домінуючими на час вчинення злочину інтересами і потребами внутрішні спо-

¹ Терещенко А.І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки / А.І. Терещенко, В.А. Бублейник // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 230.

² Дудоров О.О. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / О.О. Дудоров, М.І. Мельник // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12. – С. 36.

³ Дудоров О.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – С. 287.

нування особи, які викликають в неї рішучість вчинити злочин і керують її поведінкою в процесі вчинення злочинного діяння⁴. Також вказується, що для переважної більшості злочинів проти власності характерним є корисливий мотив⁵. Такий мотив, на думку А.Ф. Зелінського, виникає з індивідуальної потреби й особистого інтересу⁶. І хоч корисливий мотив безпосередньо не вказаний у статтях, в яких передбачена кримінальна відповідальність за злочини проти власності, він безпосередньо впливає із самого змісту диспозицій багатьох кримінально-правових норм.

Відповідно до п. 10 постанови Пленуму Верховного суду України від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» злочин кваліфікується як такий, що вчинений з корисливих мотивів у разі, якщо в результаті його вчинення винний бажав одержати матеріальні блага для себе або інших осіб, одержати чи зберегти певні майнові права, уникнути матеріальних витрат чи обов'язків або досягти іншої матеріальної вигоди⁷.

Аналіз судової практики також свідчить про те, що, здійснюючи самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, злочинці переважно керуються корисливими мотивами, адже вони, насамперед, використовують земельні ділянки як для отримання прибутку шляхом вирощування товарної сільськогосподарської продукції, добування корисних копалин, так і для задоволення інших індивідуальних потреб (наприклад, для будівництва житлового будинку, складу тощо). Як правило, у судових рішеннях не конкретизуються мотиви цих злочинів, а використовується формулювання «в особистих інтересах»; якщо ж особа є службовою, то, як правило, зустрічається інше формулювання – «в особистих та інтересах фермерського господарства» тощо.

Таким чином, мотив самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва є детермінований певними соціальними потребами певний поштовх, внутрішнє спонукання до досягнення кінцевого результату, що знаходить своє вираження в уяві суб'єкта про користь, одержання певної матеріальної вигоди, задоволення

⁴ Скляров С.В. Вина и мотивы преступного поведения / С.В. Скляров. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 91.

⁵ Бойко А.И. Преступное бездействие / А.И. Бойко. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – С. 97; Гаухман Л.Д. Ответственность за преступления против собственности / Л.Д. Гаухман, С.В. Максимов. – [2-е изд.]. – М.: АО «ЮрИнфоР», 2001. – С. 36.

⁶ Зелінський А.Ф. Корислива злочинна діяльність / А.Ф. Зелінський, М.Й. Коржанський. – К.: Генеза, 1998. – С. 42.

⁷ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS03010.html.

життєвої потреби, а досягнення цього можливе лише шляхом самовільного зайняття земельної ділянки або самовільного на ній будівництва. Тому наведене свідчить про те, що мотив самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва як факультативна ознака суб'єктивної сторони цих злочинів переважно є корисливим. І хоч такий мотив безпосередньо не зазначений у ст. 197¹ КК України, але безпосередньо з неї випливає, адже саме по собі незаконне заволодіння чужою земельною ділянкою та користування нею, її забудова свідчить про те, що особа прагне за рахунок такого заволодіння й подальшого використання земельної ділянки отримати певні блага для себе чи інших осіб (отримати гроші від продажу вирощеної на самовільно зайнятій земельній ділянці товарної сільськогосподарської продукції), задовольнити певну життєву потребу (побудувати житловий будинок, будівлю для здійснення торгівлі, виростити продукти для власного харчування), уникнути матеріальних витрат чи обов'язків (не оформляти права на земельну ділянку та не сплачувати орендну плату чи податок на землю), що є характерним саме для корисливого мотиву.

Із мотивом злочину нерозривно пов'язана мета злочину, специфічний зміст якої полягає в тому, що вона завжди є своєрідним відображенням об'єктивної спрямованості злочинного діяння. У науці кримінального права під метою злочину розуміють той уявний і бажаний суб'єктом кінцевий результат, якого він прагне досягнути, вчиняючи суспільно небезпечне діяння¹. Також мету злочину інколи розуміють як бажання особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, досягти певних суспільно небезпечних наслідків². Однак мету злочину не слід ототожнювати із суспільно небезпечними наслідками як ознакою складу злочину. О.І. Рарог також стверджує, що мета ніколи не співпадає з наслідками злочину і відділена від них у часі, адже якби мета і наслідки були б одним і тим же, то не було б ніякої необхідності вводити спеціальну мету в число ознак злочину³.

Саме тому слід відрізнити мету самовільного зайняття земельної ділянки від тих наслідків, які настають у результаті вчинення таких дій, оскільки мета цього злочину як кінцевий злочинний результат, якого намагається досягти особа, вчиняючи самовільне зайняття земельної ділянки, не збігається з моментом закінчення цього злочину (тобто із заподіянням суспільно небезпечних наслідків, звіль-

¹ Толкаченко А.А. Проблемы субъективной стороны преступления: учеб. пособие / А.А. Толкаченко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 46.

² Вереша Р.В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності: підручник / Р.В. Вереша. – К.: Атіка, 2006. – С. 464.

³ Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А.И. Рарог. – М.: ООО «Профобразование», 2001. – С. 71.

ненням самовільно зайнятої земельної ділянки). Це пов'язане з тим, що, як уже було вказано, заподіяння в результаті самовільного зайняття земельної ділянки суспільно небезпечних наслідків не є кінцевою метою злочинних дій. Такі наслідки особі взагалі можуть бути не потрібні. Але особа завжди здійснює самовільне зайняття земельної ділянки з певною метою. Хоча саме лише фактичне зайняття земельної ділянки також не є кінцевою метою її дій. Але воно є початковим етапом, необхідною передумовою, проміжною метою для досягнення кінцевої, більш віддаленої мети: вирощування сільськогосподарських культур для їх подальшого продажу, добування корисних копалин, будівництво житлової будівлі, певної споруди тощо. Не здійснивши самовільне зайняття земельної ділянки, особа не зможе стати її незаконним володільцем і протиправно її використовувати. Тому перед тим, як зайняти земельну ділянку, особа завжди усвідомлює, для чого вона їй потрібна, яким чином її можна використовувати. Тобто в особи завжди є певна мета, яка, будучи породжена певним мотивом, визначає спосіб і характер її дій.

Загалом, у ч. 1 та ч. 2 ст. 197¹ КК України мета вчинення злочину не є конкретизованою і може бути різною. Аналіз судової практики дозволяє зробити висновок, що самовільне зайняття земельної ділянки в переважній більшості випадків здійснюється з метою вирощування сільськогосподарських культур для їх подальшого продажу або особистого використання.

Щодо ч. 1 ст. 197¹ КК України типовим є наступний приклад із судової практики. Вироком Талалаївського районного суду Херсонської області директор ТОВ «Агрофірма «Чернецьке ЛТД» Особа_1 був визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197¹ КК України, за те, що перевищуючи свої службові повноваження, умисно, діючи в інтересах ТОВ «Агрофірма «Чернецьке ЛТД», з метою використання товариством земельної ділянки для вирощування сільськогосподарських культур без будь-якого дозволу приступив до використання земельної ділянки площею 66,3 га із земель запасу шляхом проведення робіт по оранці, посіву та вирощуванні сільськогосподарських культур. Розмір шкоди, заподіяної державі в результаті незаконних дій Особа_1 склав 40 144,12 грн⁴. Саме подібні рішення є найбільш поширеними у судовій практиці, що пов'язана із самовільним зайняттям земельних ділянок.

Метою самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці є спорудження житлового будинку, складу, сараю, іншої будівлі чи споруди для відповідного використання,

⁴ Вирок Талалаївського районного суду Чернігівської області у справі № 1-12/2009 за 2009 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/5424191>.

що свідчить про більший ступінь суспільної небезпеки таких дій. Адже, як слушно вказує М.І. Панов, самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці свідчить не тільки про те, що особа протиправно зайняла земельну ділянку, але й про те, що вона умисно ставить себе на місце власника, порушуючи при цьому встановлений порядок зведення будівель¹. Таким чином, у цьому разі самовільне зайняття земельної ділянки також не є кінцевою метою злочинних дій, але воно слугує обов'язковою умовою для подальшого будівництва на ній будівель або споруд, яке лежить в основі таких дій. Адже для того, щоб здійснити будівництво, потрібен будівельний майданчик – земельна ділянка, яку можна отримати на законних підставах, але в цьому разі особа вибирає інших шлях для її отримання – злочинний.

Тому в кінцевій кримінально-правовій оцінці складу злочину, що передбачений у ч. 3 ст. 197¹ КК України, мета збудувати будівлю або споруду на самовільно зайнятій земельній ділянці є визначальною і зумовлює весь вольовий процес вчинення злочинного діяння. Досягнення такої мети зумовлює необхідність об'єднання багатьох дій, які, будучи відносно самостійними, утворюють єдине ціле. А за таких умов, при кваліфікації частин (самовільного зайняття земельної ділянки, самовільного будівництва) і цілого (будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці) завжди повинна застосовуватись норма, котра з найбільшою повнотою охоплює всі ознаки вчиненого діяння, тобто ч. 3 ст. 197¹ КК України. Саме така кваліфікація частин і цілого, як справедливо зазначає В.О. Навроцький, відповідає принципу повноти кримінально-правової кваліфікації². Також потрібно враховувати, що бажання особи здійснити будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці не доцільно визнавати як спеціальну мету самовільного зайняття земельної ділянки, оскільки самовільне будівництво будівель або споруд є ознакою не суб'єктивної, а об'єктивної сторони цього складу злочину. Крім того, склад злочину, що передбачений ч. 3 (4) ст. 197¹ КК України, може бути наявним лише в разі, якщо особа здійснює реалізацію своєї мети, тобто коли вона розпочинає будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці.

¹ Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – [4-те вид., переробл. і допов.]. – Х.: Право, 2010. – С. 173.

² Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 430.

Висновки до розділу

На підставі проведеного аналізу правовідносин, на які посягає самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво і зважаючи на особливості земельної ділянки як нерухомого майна та предмета права власності, видається правильним віднесення законодавцем цих злочинів до розділу «Злочини проти власності», родовим об'єктом яких є правовідносини власності, які виражені у правомочностях володіння, користування та розпорядження майном, а також інші речові правовідносини, які виражені у правомочностях володіння та користування майном.

Основним безпосереднім об'єктом складів злочинів, що передбачені ст. 197¹ КК України, є правовідносини власності на земельну ділянку, які полягають у праві її власника за своєю волею володіти, користуватися та розпоряджатися земельною ділянкою, з урахуванням установлених законодавством обмежень, а також правовідносини землекористування, які полягають у праві законного володільця земельної ділянки володіти та користуватися нею. Додатковим обов'язковим об'єктом є правомірна управлінська діяльність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері передання земельних ділянок у власність або надання у користування та встановлений порядок реєстрації прав на земельні ділянки. Додатковим обов'язковим об'єктом злочинів, що передбачені ч. 3 та ч. 4 ст. 197¹ КК України, є правовідносини, що регулюють порядок будівництва будівель та споруд.

Механізм заподіяння шкоди об'єкту злочину полягає в злочинному впливі на земельну ділянку як предмет земельних правовідносин, що призводить до зміни суб'єкта, який може здійснювати фактичне володіння та користування земельною ділянкою. При цьому юридично правомочності володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою залишаються у її власника.

Предметом складів злочинів, що передбачені ч. 1 та ч. 3 ст. 197¹ КК України, є земельна ділянка в межах її фактичного зайняття та протиправного використання. Така ділянка є нерухомим майном, належить на відповідному юридичному титулі конкретній юридичній чи фізичній особі та може об'єднувати кілька природних ресурсів, які на ній знаходяться. Предметом складів злочинів, що передбачені ч. 2 та ч. 4 ст. 197¹ КК України, є земельні ділянки зі спеціальним правовим режимом – особливо цінні землі, землі в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель. Предметом складів злочинів, що передбачені ч. 3 та ч. 4 ст. 197¹ КК України, також є будівлі та споруди, що самовільно будуються або збудовані на самовільно зайнятій земельній ділянці. Не можуть бути предметами

самовільного будівництва МАФи, а також тимчасові будівлі та споруди, які не мають капітального характеру, не визнаються у встановленому порядку нерухомим майном і права на які не підлягають державній реєстрації. Потерпілим є власник земельної ділянки або її законний володілець, який фактично втрачає можливість володіти і користуватися належною йому на відповідному титулі земельною ділянкою.

Виходячи з норм чинного законодавства, за своїм характером дії, у яких знаходить своє вираження об'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки, є активними, а їх здійснення свідчить про використання властивостей конкретної земельної ділянки для задоволення будь-яких інтересів злочинця. При цьому має місце бездіяльність щодо набуття права на земельну ділянку.

Будь-які випадки незаконного утримування земельної ділянки, що була надана особі на законних підставах, шляхом її використання після спливу строків користування нею слід розглядати як її самовільне зайняття, і за умови завдання такими діями значної шкоди законному володільцю або власнику земельної ділянки винну особу слід притягувати до відповідальності за ч. 1 ст. 197¹ КК України.

Об'єктивну сторону складів злочинів, що передбачені ч. 3 та ч. 4 ст. 197¹ КК України становлять будь-які дії, які свідчать про будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці будівель або споруд. Потрібно враховувати, що самовільне будівництво здійснюється без жодних дозволів і погоджень, а об'єкт будівництва, навіть після завершення всіх необхідних робіт, не може бути зданий в експлуатацію, якщо не набуто право на земельну ділянку.

Самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці є самостійним злочином, що кваліфікується за ч. 3 ст. 197¹ КК України. Якщо самовільним зайняттям земельної ділянки завдано значну шкоду, це вимагає додаткової кваліфікації за ч. 1 ст. 197¹ КК України. У диспозиції ч. 3 ст. 197¹ КК потрібно виключити вказівку на самовільність будівництва, оскільки зазначене і цій частині будівництво вже саме по собі є самочинним, а не самовільним, без будь-якої додаткової на це вказівки.

Суб'єкт самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва загальний. Такий суб'єкт не наділений жодними правомочностями щодо зайнятої земельної ділянки. У разі вчинення злочину, передбаченого будь-якою частиною ст. 197¹ КК України юридичною особою, до кримінальної відповідальності слід притягувати відповідну службову особу цієї юридичної особи. Видається доцільним встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Суб'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки, що передбачене ч. 1 ст. 197¹ КК України, характеризується умисною формою вини і може бути вчинене як з прямим, так і з непрямым умислом. Склади злочинів, що передбачені ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 197¹ КК України, можуть бути вчинені лише з прямим умислом. Відкритість та добросовісність користування чужою земельною ділянкою не можуть бути ознаками, що виключають самовільне зайняття земельної ділянки, адже таке використання не ґрунтується на будь-яких правових підставах і здійснюється, як правило, без відома власника земельної ділянки.

Мотив самовільного зайняття земельної ділянки може бути будь-яким, хоча, як правило, є корисливим. Метою в переважній більшості випадків є вирощування сільськогосподарської продукції для продажу або особистого використання, добування корисних копалин, побудова певної будівлі або споруди тощо.

Розділ 3

КВАЛІФІКУЮЧІ ОЗНАКИ САМОВІЛЬНОГО ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ТА САМОВІЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА І СПІВВІДНОШЕННЯ ЦИХ ЗЛОЧИНІВ ІЗ СУМІЖНИМИ ПРАВОПОРУШЕННЯМИ

3.1. Кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва

Під кваліфікуючими ознаками складу злочину в теорії кримінального права розуміються вказані в законі характерні для частини злочинів відповідного виду обставини, що відображають значно змінений порівняно з основним складом злочину ступінь суспільної небезпеки вчиненого і особи винного й такі, що впливають на кваліфікацію вчиненого та міру покарання¹. Такі ознаки є конструктивними елементами складу злочину, описуються в декількох частинах статті і розміщуються при цьому, як правило, в міру підвищення суспільної небезпеки. Вони виконують функцію диференціації кримінальної відповідальності, встановлюючи нові, підвищені порівняно з передбаченими санкціями за злочин з основним складом межі типового покарання. Кваліфікуючі ознаки, що підвищують суспільну небезпеку самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва зазначені в ч. 2 та ч. 4 ст. 197¹ КК України, які є кваліфікованими складами самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва відповідно.

У чинній редакції ст. 197¹ КК України кваліфікуючими ознаками самовільного зайняття земельної ділянки встановлено вчинення цього злочину: 1) особою, раніше судимою за злочин, передбачений ст. 197¹ КК України; 2) групою осіб; 3) щодо земельних ділянок особливо цінних земель; 4) земель в охоронних зонах; 5) земель в зонах санітарної охорони; 6) земель в санітарно-захисних зонах; 7) земель в зонах особливого режиму використання земель (ч. 2 ст. 197¹ КК України).

Відповідно до ч. 4 ст. 197¹ КК України кваліфікуючими ознаками самовільного будівництва є: 1) вчинення таких дій на само-

¹ Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т.А. Лесниевски-Костарева. – [2-е изд, перераб. и доп.]. – М.: Издательство НОРМА, 2000. – С. 230.

вільно зайнятій земельній ділянці, зазначеній в ч. 2 ст. 197¹ КК України; 2) особою, раніше судимою за такий саме злочин, або злочин, передбачений ч. 3 цієї ж статті.

Ч. 2 і ч. 4 ст. 197¹ КК України як кваліфікуючу ознаку передбачають рецидив злочину, яким відповідно до ст. 34 КК України визнається вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин. Оскільки рецидив – це повторність, пов'язана із наявністю в особи судимості за раніше вчинений злочин, то йому властиві ознаки, характерні для повторності, тобто: 1) рецидив наявний, якщо особа вчинила два чи більше самостійних і тільки умисних злочини; 2) за рецидиву кожен з вчинених злочинів утворює одиничний злочин; 3) злочини, що утворюють рецидив, обов'язково віддалені один від одного певним проміжком в часі; 4) судимість особи за попередній злочин.

Рецидив класифікують за різноманітними підставами: за кількістю засуджень, була особа вперше засуджена у повнолітньому чи неповнолітньому віці, який проміжок часу пройшов після попереднього засудження, однорідні чи різнорідні злочини, які утворюють рецидив тощо. Так, виділяють рецидив менш тяжких і тяжких злочинів, рецидив умисних і необережних злочинів, рецидив однорідних і різнорідних злочинів, пенітенціарний рецидив тощо². Найпоширенішою є класифікація рецидиву на загальний і спеціальний. Загальний рецидив – це такий вид рецидиву злочинів, який утворюють різнорідні одиничні злочини (неоднакові об'єкти, різні форми вини). Спеціальний рецидив – це такий вид рецидиву злочинів, який утворюють тотожні або однорідні злочини (тотожні або подібні об'єкти, однакова форма вини)³.

Для кваліфікації спеціального рецидиву найбільш важливим є встановлення того, за який саме злочин особа була засуджена раніше. Вказівка на це в КК України здійснюється по-різному: в деяких випадках наведена назва злочину, в інших – позначені номери статей Особливої частини КК України. Ще використовується такий прийом, як посилання на «злочин, передбачений цією статтею». Зокрема саме такий прийом використаний і в ч. 2 ст. 197¹ КК України.

Для кваліфікації спеціального рецидиву також необхідно: 1) встановити, що особа вчинила новий злочин у період після вступу в силу вироку за раніше вчинений злочин і до погашення або зняття судимості за нього; 2) кваліфікувати новий (рецидивний)

² Бажанов М.И. Множественность преступлений по уголовному праву Украины / М.И. Бажанов. – Харьков: Право, 2000. – С. 67.

³ Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник [для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл.] / В.К. Гришук. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – 384.

злочин – встановити наявність ознак складу простого злочину, врахувати положення КК України про стадії вчинення злочину, форму співучасті та вид співучасника; 3) визначити, що раніше вчинений злочин, за який особа була засуджена, є таким, на який вказує диспозиція статті про рецидивний злочин; 4) остаточно кваліфікувати вчинене з врахуванням наявності спеціального рецидиву¹.

Слід зауважити на деякі недоліки конструювання ст. 197¹ КК України, що стосуються відповідальності за рецидив злочину. Так, законодавцем аналізована стаття сформована таким чином, що фактично в ній об'єднані два склади злочину: самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 1 та ч. 2) і самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці будівель або споруд (ч. 3 та ч. 4). Однак в ч. 2 говориться, що рецидив буде у разі, якщо особа була раніше судима за злочин, передбачений цією статтею. Виникає питання, за який саме: за самовільне зайняття земельної ділянки чи за самовільне будівництво на ній будівель або споруд? В ч. 4 ст. 197¹ КК України знову говориться про рецидив злочину, який буде мати місце у разі вчинення самовільного будівництва будівель або споруд особою, раніше судимою за такий саме злочин, або за злочин, передбачений частиною третьою цієї статті. Зважаючи на це, рецидиву злочину не буде, якщо раніше особа була засуджена за самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 1 або 2 ст. 197¹ КК України), а потім вчинила самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці (ч. 3 або 4 ст. 197¹ КК України) або навпаки.

Вказані недоліки пов'язані з тим, що в статті 197¹ КК України, зважаючи на особливості її конструювання, передбачена відповідальність за два злочини. Зважаючи на те, що ці злочини тісно між собою пов'язані, видається доцільним, що рецидив повинен утворювати як судимість за самовільне зайняття земельної ділянки (при самовільному будівництві будівель або споруд), так і судимість за самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці (при самовільному зайнятті земельної ділянки). Тому, зважаючи на особливості конструювання статті 197¹ КК України, було б доцільніше при вказівці на рецидив зазначених у ній злочинів сформулювати таке положення: «...вчинене особою, раніше судимою за злочин, передбачений будь-якою частиною цієї статті».

Другою кваліфікуючою ознакою самовільного зайняття земельної ділянки є вчинення таких дій групою осіб. Відповідно до ч. 1 ст. 28 КК України злочин визнається таким, що вчинений групою осіб, якщо у ньому брали участь декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови між собою. М.Й. Коржанський зазначав,

¹ Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 381.

що групи взагалі без змови не буває і бути не може, оскільки групою може бути визнано кілька осіб (двоє чи більше) лише тоді, коли вони домовилися про спільне вчинення злочину. Тому, на його думку, у ч. 1 ст. 28 КК України йдеться не про наявність чи відсутність змови, а про час її виникнення – змова виникла (відбулася) не попередньо, а під час вчинення злочину, після його початку². На думку В.В. Кузнецова, така змова між співвиконавцями виникає лише тоді, коли один з них уже розпочав вчиняти діяння, належні до об'єктивної сторони складу злочину, а реалізація цієї змови відбувається у спосіб приєднання певних дій одного співвиконавця до дій, що їх продовжує вчиняти той, хто їх розпочав³. Отож відсутність змови взагалі, навіть в процесі вчинення злочину, виключає співучасть.

Кваліфікацію самовільного зайняття земельної ділянки, що вчинене групою осіб, необхідно здійснювати враховуючи об'єктивні та суб'єктивні ознаки співучасті⁴. До об'єктивних ознак такої групи слід відносити: 1) вчинення самовільного зайняття земельної ділянки двома або більше особами, які наділені ознаками загального суб'єкта злочину; 2) дії учасників групи узгоджені; 3) кожен з учасників групи виступає як виконавець або співвиконавець злочину і в повному обсязі або частково виконує діяння, що охоплюються ознаками об'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки; 4) вчинення злочину здійснюється за рахунок об'єднання зусиль співучасників – спільно, дії кожного із виконавців є взаємодоповнюючими, злочинний результат для них є спільним, між їх діями та суспільно небезпечними наслідками є причиновий зв'язок.

До суб'єктивних ознак групи осіб потрібно відносити: 1) усвідомлення співучасниками суспільно небезпечного характеру своїх спільних дій, що включає взаємну обізнаність про вчинення злочину, усвідомлення спрямованості діяння щодо однієї і тієї ж земельної ділянки, розуміння фактичного змісту дій, усвідомлення факту спільного вчинення злочину; 2) передбачення неминучості або можливості настання в їх результаті суспільно небезпечних наслідків; 3) бажання брати участь у вчиненні злочину спільно з іншою особою та досягти певного злочинного результату; 4) змова на вчинення злочину є не попередньою, а такою, що виникла після початку вчинення злочину. Необхідно зауважити, що єдність мотиву і мети при вчиненні злочину групою осіб не є обов'язковою ознакою співучасті.

² Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів: навчальний посібник / М.Й. Коржанський. – [2-ге видання]. – К.: Атіка, 2002. – С. 92.

³ Кузнецов В.В. Теорія кваліфікації злочинів: підручник / [В.В. Кузнецов, А.В. Савченко]; за заг. ред. д.ю.н., проф. В.І. Шакуна. – [4-те вид., перероб.]. – К.: Алерта, 2012. – С. 124.

⁴ Галиакбаров Р.Р. Квалификация групповых преступлений / Р.Р. Галиакбаров. – М.: Юрид. лит, 1980. – С. 34.

Також при кваліфікації такої співучасті немає потреби посилатися на статті Загальної частини КК України, оскільки, як вірно вказує В.О.Навроцький, діяння учасників групи осіб без попередньої змови кваліфікуються безпосередньо за статтею Особливої частини КК України, яка передбачає вчинення злочину групою осіб¹. Тобто в цьому разі – лише за ч. 2 ст. 197¹ КК України.

Видається, що самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене групою осіб може мати місце, наприклад, у разі, коли кілька осіб, які здійснюють сільськогосподарську діяльність, спільно, шляхом використання наявної в них сільськогосподарської техніки розпочинають оранку земельної ділянки, засівають її певними зерновими культурами, а після збору врожаю ділять його між собою. Так, наприклад, дії *Особа_3 та Особа_4* були кваліфіковані за ч. 2 ст. 197¹ КК України як самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене групою осіб, за те, що вони восени 2009 року на земельній ділянці площею 59,82 га, не маючи правових підстав на її використання, за допомогою найнятої техніки посіяли озимий ячмінь. Після цього в липні 2010 року вирощений врожай ними був зібраний і використаний в особистих інтересах².

Водночас відсутня така кваліфікуюча ознака в тому разі, коли працівники сільськогосподарського підприємства, виконуючи незаконну вказівку керівника, здійснюють самовільне зайняття земельної ділянки шляхом її оранки, посіву на ній сільськогосподарських культур або коли особа наймає працівників, які на самовільно зайнятій земельній ділянці добувають корисні копалини тощо. Адже в такому разі особи, які фактично здійснюють самовільне зайняття земельної ділянки (наймані працівники), можуть не знати про неправомірність таких дій і вважати, що здійснюють звичайні сільськогосподарські роботи чи роботи по добуванню корисних копалин. У них відсутній умисел на самовільне зайняття земельної ділянки, вони не усвідомлюють спільний із керівником (замовником) характер вчинюваного діяння, не передбачають спільний суспільно небезпечний наслідок тощо, тому не підлягають кримінальній відповідальності. В таких випадках до відповідальності слід притягувати службову особу суб'єкта господарювання, яка надала вказівку на проведення робіт. На підтвердження можна навести такий приклад із судової практики. Керуючий відділенням «Березини» ТОВ «Наша Україна» *Особа_1* дав вказівку підпорядкованим працівникам в період з серпня по грудень 2008 року проводити обробіток трьох земельних

¹ Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 266.

² Вирок Білозерського районного суду Херсонської області у справі № 1-38/1 за 2011 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/14918262>.

ділянок загальною площею 71,67 га без документів на право користування ними, заподіявши такими діями значну шкоду власнику земельних ділянок. В результаті Особу_1 судом було визнано винним у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197¹ та ч. 1 ст. 364 КК України³.

У цьому разі саме Особу_1 слід визнавати виконавцем злочину, оскільки він вчинив самовільне зайняття земельної ділянки використовуючи осіб (працівників товариства), які не усвідомлювали суспільну небезпеку своїх дій і діяли без потрібної для цього злочину форми і виду вини. Крім того, Особа_1 діяв від імені юридичної особи та з використанням її можливостей, що в кримінально-правовій науці розглядається як виконання злочину з використанням інших осіб, які відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за вчинене⁴. Тому тут співучасть відсутня і посилення на ст. 27 КК України не потрібне.

Інша ситуація можлива в тому разі, коли керівник надає незаконну вказівку на здійснення самовільного зайняття земельної ділянки іншій службовій особі, яка, усвідомлюючи відсутність законних підстав на використання земельної ділянки, забезпечує її виконання. Так, дії директора Хмельницької філії ЗАТ «Агро-регіони» Особа_1 та головного агронома цього ж товариства Особи_2 були кваліфіковані за ч. 2 ст. 197¹ КК України як самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене групою осіб за таких підстав. Особа_1, попередньо обговоривши з Особою_2 можливість посіву кукурудзи на полях, які належали на праві оренди ТОВ «А.Т.К.». При цьому вони обоє знали, що в них відсутнє право на використання вказаних полів. Після цієї розмови Особа_1 дав Особі_2 вказівку провести посів кукурудзи на полях ТОВ «А.Т.К.», а той в подальшому дав таку ж вказівку механізаторам і контролював проведення посівних робіт. В результаті були самовільно зайняті земельні ділянки загальною площею 346 га, чим заподіяно шкоду в розмірі 312 649,75 грн⁵.

Також необхідно звернути увагу, що хоч у ч. 2 ст. 197¹ КК України йдеться про вчинення самовільного зайняття земельної ділянки групою осіб, але учасники такої групи можуть діяти і за попередньою змовою. Саме така ситуація мала місце в розглянутому випадку із судової практики.

Зважаючи на складність об'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки, досить сумнівно видається можли-

³ Вирок Радивилівського районного суду Рівненської області у справі № 1-14/10 за 2010 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9707249>.

⁴ Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 231-232.

⁵ Вирок Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області у справі № 1-142/2009 за 2009 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/5523891>.

вість його вчинення кількома особами без попередньої змови. Адже для вчинення самовільного зайняття земельної ділянки співучасникам необхідно узгодити свої спільні дії: визначити місцезнаходження земельної ділянки, яку має бути зайнято та її конкретні розміри, вибрати певний спосіб її зайняття (огороження, розорювання тощо) та використання (вироснування сільськогосподарської продукції, добування корисних копалин, розміщення МАФів тощо), знайти працівників, які безпосередньо виконуватимуть роботи, підготувати необхідну техніку, придбати насіння, паливе тощо. Однак розглядати цю обтяжуючу обставину, що зазначена в ч. 2 ст. 197¹ КК України як таку, що стосується лише групи осіб без попередньої змови, є нелогічним, оскільки за межами більш суворої кримінальної відповідальності залишаються випадки вчинення даного діяння групою осіб за попередньою змовою. Отже в даному випадку співучасть у злочині відтворюється у загальному понятті, яке за змістом та сутністю охоплює як групу осіб без попередньої змови, так і групу осіб за попередньою змовою. Отже сам факт співучасті (незалежно від ступеня згуртованості) тягне посилення відповідальності, незалежно від розміру шкоди.

Вчинення злочину групою осіб також було б доцільно передбачити як кваліфікуючу ознаку самовільного будівництва будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці. Це пов'язано з тим, що, зважаючи на складність та тривалість будівництва, самостійно збудувати будівлю чи споруду досить важко. Це, в свою чергу, зумовлює необхідність об'єднання зусиль кількох осіб для спільного вчинення самовільного зайняття земельної ділянки та подальшого будівництва на ній будівель чи споруд. Крім того, об'єднання зусиль та матеріальних ресурсів кількох осіб значно полегшує вчинення самовільного будівництва, сприяє більш швидкому виконанню підготовчих робіт та швидшому завершенню будівництва. Вчиняючи самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці групою осіб за попередньою змовою, учасники такої групи можуть виконувати різні функції (один співучасник здійснює самовільне зайняття земельної ділянки, інший купує будівельні матеріали), але визначальним при цьому є те, що кожен з них діє в інтересах групи та сприяє іншим членам групи.

Необхідно вказати, що свого часу в КК УРСР 1960 року як кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки передбачались організація групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки або самовільне будівництво будинків або споруд та безпосередня участь в таких групових діях (ч. 3 ст. 199 КК УРСР 1960 року).

На даний час під поняття організації групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки можуть підпадати дії, пов'язані з підбурюванням групи людей на здійснення самовільного зайняття земель, розробку планів таких дій, керівництво діями групи людей тощо. У зв'язку з цим Р.О.Мовчан пропонує доповнити ст. 197¹ КК України такою кваліфікуючою ознакою, як організація групових дій, спрямованих на самовільне зайняття земельної ділянки¹. У 2015 році також зареєстрований відповідний законопроект, яким пропонується доповнити такою ж самою особливо кваліфікуючою ознакою ч. 4 ст. 197¹ КК України².

Але видається, що така кваліфікуюча ознака є зайвою, і дії особи, яка організувала самовільне зайняття земельної ділянки слід кваліфікувати за ч. 3 ст. 27 КК України та відповідною частиною ст. 197¹ КК України. Дії ж осіб, які безпосередньо здійснюють самовільне зайняття земельної ділянки й усвідомлюють суспільну небезпеку своїх дій – за відповідною частиною ст. 197¹ КК України або за ст. 53¹ КУпАП.

Третьою кваліфікуючою ознакою є самовільне зайняття земельних ділянок особливо цінних земель. Переважно йдеться про славнозвісні українські чорноземи різних видів, які становлять більше третини усіх земель сільськогосподарського призначення.

До особливо цінних земель відповідно до ч. 1 ст. 150 ЗК України віднесені: а) у складі земель сільськогосподарського призначення: чорноземи нееродовані несолонцюваті на лесових породах; лучно-чорноземні незасолені несолонцюваті суглинкові ґрунти; темно-сірі опідзолені ґрунти та чорноземи опідзолені на лесах і глеюваті; бурі гірсько-лісові та дерново-буроземні глибокі і середньо глибокі ґрунти; дерново-підзолисті суглинкові ґрунти; коричневі ґрунти Південного узбережжя Криму, дернові глибокі ґрунти Закарпаття; б) торфовища з глибиною залягання торфу більше одного метра і осушені незалежно від глибини; в) землі, надані в постійне користування НВАО «Масандра» та підприємствам, що входять до його складу; землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів; г) землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, землі історико-культурного призначення. Належність земель до особливо цінних визначається за даними

¹ Мовчан Р.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Р.О. Мовчан. – Київ, 2009. – С. 11.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок та будівництво на них: пояснювальна записка до проекту Закону України від 17 липня 2015 року № 2412а [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GH1V068A.html.

державного земельного кадастру. Віднесення земель до особливо цінних відбувається на підставі їх природних якостей, а також з урахуванням їх використання для певних соціально значущих потреб. Так, особливо цінними є землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів, землі природно-заповідного фонду, землі історико-культурного призначення, які не завжди є цінними з точки зору якості ґрунту¹.

У науковій літературі висловлена позиція, що зазначений у ч. 1 ст. 150 ЗК України перелік земель містить низку неточностей як у назвах ґрунтів, так і щодо віднесення їх до особливо цінних. Наприклад, статус особливо цінних надано будь-яким осушеним торфовищам, хоча торфовища мілкі, підстелені пісками, мають обмежене використання. До особливо цінних віднесено бурі гірсько-лісові ґрунти без обмеження щодо еродованості та розташування у висотних поясах².

Л.В. Ришкова пропонує особливо цінні землі поділяти на особливо цінні землі сільськогосподарського призначення, основним критерієм віднесення до яких є якісні характеристики земельних ділянок та особливо цінні землі несільськогосподарського призначення, визначальним для яких є унікальність або типовість природних та створених людиною об'єктів, які необхідно зберегти для нинішніх та майбутніх поколінь³.

На думку О.О. Мураховської, найважливішою ознакою особливо цінних земель є їхня висока грошова вартість у порівнянні з іншими землями, а також висока нематеріальна цінність таких земель⁴. Підвищений рівень правової охорони особливо цінних земель виявляється у встановленні законодавцем загальної заборони на використання таких земель не за їх основним цільовим призначенням. Зміна цільового призначення особливо цінних земель допускається лише для розміщення на них об'єктів загальнодержавного значення, доріг, ліній електропередачі та зв'язку, трубопроводів, осушувальних і зрошувальних каналів, геодезичних пунктів, житла, об'єктів соціально-культурного призначення, об'єктів, пов'язаних з видобуванням корисних копалин, нафтових і газових свердловин та виробничих споруд тощо.

¹ Мірошніченко А.М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А.М. Мірошніченко, Р.І. Марусенко. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 366.

² Канаш О. Особливо цінні землі: наявне тлумачення та реальна сутність / О. Канаш // Землевпорядний вісник. – 2009. – № 2. – С. 45.

³ Ришкова Л.В. Правове регулювання охорони та використання особливо цінних земель: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / Л.В. Ришкова. – Харків, 2010. – С. 8-9.

⁴ Мураховська О.О. Поняття особливо цінних земель України: сучасний стан та перспективи розвитку / О.О. Мураховська // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія Право. – 2011. – Вип. 165. – С. 182.

Віднесення особливо цінних земель державної чи комунальної власності, визначених у пунктах «а» і «б» частини першої статті 150 ЗК України, до земель інших категорій здійснюється за погодженням з Верховною Радою України. Припинення права постійного користування земельними ділянками особливо цінних земель, визначених у пунктах «в» і «г» частини першої статті 150 КК України, з підстави добровільної відмови від користування ними або шляхом їх викупу здійснюється за погодженням з Верховною Радою України.

Усе це зумовлює посилену правову охорону особливо цінних земель шляхом визнання їх самовільного зайняття кваліфікуючою ознакою складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197¹ КК України.

Щодо вказаної ознаки можна навести такий випадок із судової практики. *Вироком Путильського районного суду Чернівецької області Особа_1 був засуджений за ч. 2 ст. 197¹ КК України за те, що він протягом 2009 року умисно вчинив самовільне зайняття земельної ділянки загальною площею 0,24 га, розташованої на території Національного природного парку «Черемошський», шляхом обгородження цієї земельної ділянки дерев'яним парканом, на якій розмістив стрічкорозпилний верстат для розпилки деревини. Вказана земельна ділянка на підставі ч. 1 ст. 44 ЗК України належить до категорії земель природно-заповідного фонду і, як наслідок, відповідно до ч. 1 ст. 150 ЗК України належить до особливо цінних земель⁵.*

Четвертою кваліфікуючою ознакою самовільного зайняття земельної ділянки є вчинення його щодо земель в охоронних зонах. Категорія охоронних зон є загальною і родовою щодо різних видів охоронних зон: зон санітарної охорони, санітарно-захисних зон, водоохоронних зон, зон особливого режиму використання земель, охоронних зон об'єктів природно-заповідного фонду тощо.

Правовий режим цих зон визначається відповідним законодавством: природно-заповідним, курортним, про охорону культурної спадщини, про гідрометеорологічну діяльність, про зв'язок, про електроенергетику, про транспорт, ядерним та радіаційним законодавством тощо. Встановлення охоронних зон, як правило, пов'язується з обмеженням прав власників землі та землекористувачів, на земельних ділянках яких такі зони встановлені.

Відповідно до ч. 1 ст. 112 ЗК України охоронні зони встановлюються: а) навколо особливо цінних природних об'єктів, об'єктів культурної спадщини, гідрометеорологічних станцій тощо з метою охорони і захисту їх від несприятливих антропогенних впливів; б) уздовж ліній зв'язку, електропередачі, земель транспорту, навколо

⁵ Вирок Путильського районного суду Чернівецької області у справі № 1-42/2010 за 2010 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/11627213>.

промислових об'єктів для забезпечення нормальних умов їх експлуатації, запобігання ушкодження, а також зменшення їх негативного впливу на людей та довкілля, суміжні землі та інші природні об'єкти.

Так, відповідно до ст. 39 Закону України від 16 червня 1992 року № 2456-XII «Про природно-заповідний фонд України» для забезпечення необхідного режиму охорони природних комплексів та об'єктів природних заповідників, запобігання негативному впливу господарської діяльності на прилеглих до них територіях устанавлюються охоронні зони. В разі необхідності охоронні зони можуть устанавлюватися на територіях, прилеглих до окремих ділянок національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, а також навколо заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Розміри охоронних зон визначаються відповідно до їх цільового призначення на основі спеціальних обстежень ландшафтів та господарської діяльності на прилеглих територіях¹. Відповідно до пункту 5 Правил охорони електричних мереж, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 4 березня 1997 року № 209, охоронні захисні зони електричних мереж встановлюються у вигляді земельної ділянки і повітряного простору, обмежених вертикальними площинами, що віддалені по обидві сторони лінії від крайніх проводів за умови невідхиленого їх положення: для повітряних ліній напругою до 1 кВ - 2 метри, до 20 кВ - 10 метрів, 35 кВ - 15 метрів - 110 кВ - 20 метрів - 150, 220 кВ - 25 метрів, 750 кВ - 40 метрів².

Відповідно до Класифікатора обмежень та обтяжень у використанні земельних ділянок, затвердженого наказом Держкомзему від 29 грудня 2008 року № 643, охоронні зони також встановлюються навколо геодезичних пунктів та інженерних комунікацій³.

Правовий режим охоронних зон відрізняється залежно від об'єкта, навколо якого встановлена зона, проте завжди передбачає обмеження щодо можливих видів використання земельної ділянки. Перелік об'єктів, навколо яких встановлюються охоронні зони, не є вичерпним.

Щодо вказаної ознаки можна навести наступний випадок із судової практики. *Вироком Новокаховського міського суду Херсонської*

¹ Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16 червня 1992 року № 2456-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 503.

² Про затвердження правил охорони електричних мереж: Постанова Кабінету міністрів України від 4 березня 1997 року № 209 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP970209.html.

³ Про Класифікатор обмежень та обтяжень у використанні земельних ділянок: Наказ Державного комітету України із земельних ресурсів від 29 грудня 2008 року № 643 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN75886.html.

області Особа_1 був засуджений за ч. 2 ст. 197¹ КК України за те, що починаючи з лютого 2007 року, самовільно, за відсутності будь-яких прав на землю, використовував земельну ділянку площею 0,0096 га, розташовану в десятиметровій охоронній зоні газопроводу високого тиску першої категорії, яка визначена таблицею 1 додатку 8.1 ДБН 380-92, а також додатком 3 до пункту 4.3.7 Правил безпеки систем газопостачання України, під розміщення кіоску з літнім майданчиком⁴.

П'ятою кваліфікуючою ознакою є вчинення самовільного зайняття земельної ділянки в зонах санітарної охорони. Відповідно до ст. 1 Водного кодексу України зона санітарної охорони – це територія і акваторія, де запроваджується особливий санітарно-епідеміологічний режим з метою запобігання погіршення якості води джерел централізованого господарсько-питного водопостачання, а також з метою забезпечення охорони водопровідних споруд⁵. Відповідно до ч. 1 ст. 113 ЗК України зони санітарної охорони створюються навколо об'єктів, де є підземні та відкриті джерела водопостачання, водозабірні та водоочисні споруди, водоводи, об'єкти оздоровчого та іншого призначення, для їх санітарно-епідеміологічної захищеності. Відповідно до ч. 2 цієї статті у межах зон санітарної охорони забороняється діяльність, яка може призвести до завдання шкоди підземним та відкритим джерелам водопостачання, водозабірним і водоочисним спорудам, водоводам, об'єктам оздоровчого призначення, навколо яких вони створені.

Відповідно до ст. 35 Закону України від 10 січня 2002 року № 2918-III «Про питну воду та питне водопостачання» зони санітарної охорони джерел та об'єктів централізованого питного водопостачання входять до складу водоохоронних зон і поділяються на три пояси: перший пояс (суворого режиму) включає територію розміщення водозабору, майданчика водопровідних споруд і водопідвідного каналу; другий і третій пояси (обмеження і спостереження) включають територію, що відводиться для забезпечення охорони джерел та об'єктів централізованого питного водопостачання⁶. Навколо об'єктів оздоровчого призначення (курортів) передбачаються округи санітарної (гірничо-санітарної) охорони (статті 30–33 Закону України від 5 жовтня 2000 року № 2026-III «Про курорти»), які, в свою чергу, поділяються на зони: першу (суворого режиму), другу

⁴ Вирок Новокаховського міського суду Херсонської області у справі № 2117/1-66/11 за 2011 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13538769>.

⁵ Водний кодекс України від 6 червня 1995 року № 36/95-III // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.

⁶ Про питну воду та питне водопостачання: Закон України від 18 листопада 2004 року № 2196-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 4. – Ст. 95.

(зону обмежень), третю (зону спостережень). Встановлення таких зон здійснюється в порядку розроблення проектів землеустрою¹. Як зауважує А.М. Мірошніченко, чинне законодавство передбачає наявність зон санітарної охорони для джерел водопостачання та округів санітарної (гірничо-санітарної) охорони для курортів. Натомість механізму встановлення зон санітарної охорони навколо вододів, водоочисних споруд законодавство не встановлює².

Загальною рисою зон санітарної охорони є встановлення в їхніх межах достатньо суворих обмежень, що покликані повністю виключити ймовірність забруднення джерел водопостачання або курортних місцевостей. Режим використання земель у таких зонах встановлюється спеціально уповноваженими органами виконавчої влади з питань екології, природних та земельних ресурсів, з питань охорони здоров'я, водного господарства та геології.

Щодо досліджуваної кваліфікуючої ознаки можна навести наступний приклад із судової практики. Вироком Лебединського районного суду Сумської області Особа_1 був визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197¹ КК України (самовільне зайняття земельної ділянки в зонах санітарної охорони) за те, що він, будучи приватним підприємцем, не маючи відповідного дозволу, самовільно з липня по жовтень 2007 року на земельній ділянці, в порушення вимог чинного законодавства, за відсутності відповідної проектної документації на проведення будівельних робіт та землевідведення і відповідної документації про зміну цільового призначення земель, з метою створення ставу побудував земляну дамбу на прибережній захисній зоні безіменного струмка, в результаті чого утворився став площею 3,0 га³.

Шостою кваліфікуючою ознакою самовільного зайняття земельної ділянки є вчинення його в санітарно-захисних зонах, якими відповідно до Державного стандарту України (ДСТУ) 2156-93 «Безпечність промислових підприємств. Терміни та визначення» є територія навколо потенційно небезпечного підприємства, в межах якої заборонено проживання населення та ведення господарської діяльності і розміри якої встановлюються проектною документацією за погодженням з органами державного регулювання безпеки відповідно до державних нормативних документів⁴.

¹ Про курорти: Закон України від 05 жовтня 2000 року № 2026-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 50. – Ст. 345.

² Мірошніченко А.М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А.М. Мірошніченко, Р.І. Марусенко. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 264.

³ Вирок Лебединського районного суду Сумської області у справі № 1-94/08 за 2008 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2248367>.

⁴ Безпечність промислових підприємств. Терміни та визначення: ДСТУ 2156-93. – К.: Держспоживстандарт України, 1993. – С. 14.

Відповідно до ч. 1 ст. 114 ЗК України санітарно-захисні зони створюються навколо об'єктів, які є джерелами виділення шкідливих речовин, запахів, підвищених рівнів шуму, вібрації, ультразвукових і електромагнітних хвиль, електронних полів, іонізуючих випромінювань тощо, з метою відокремлення таких об'єктів від територій житлової забудови. Відповідно до ч. 2 ст. 114 ЗК України у межах цих зон забороняється будівництво житлових об'єктів, об'єктів соціальної інфраструктури та інших об'єктів, пов'язаних з постійним перебуванням людей.

Перелік об'єктів, що можуть потребувати створення санітарно-захисних зон є відкритим, оскільки в цілому методика визначення потенційно шкідливих, небезпечних об'єктів будується на оціночних критеріях, теорії ризику тощо. Основою для встановлення санітарно-захисних зон є санітарна класифікація підприємств, виробництв та об'єктів, що наведена у додатку № 4 до Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 19 червня 1996 № 173 року.

Правовий режим земель санітарно-захисних зон визначається законодавством України. Так, відповідно до ст. 20 Закону України від 16 жовтня 1997 року № 575/97-ВР «Про електроенергетику» для забезпечення безпеки населення, що мешкає в районі розташування об'єктів електроенергетики, встановлюються санітарно-захисні зони, розміри та порядок використання яких визначаються в нормативно-правових актах і проектах цих об'єктів, затверджених у встановленому порядку⁵.

Розміри та особливості правового режиму санітарно-захисних зон насамперед визначаються актами законодавства про забезпечення санітарно-епідемічного добробуту населення (насамперед, санітарними нормами і правилами).

Відповідно до Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 19 серпня 1996 року № 173, для санітарно-технічних споруд та установок комунального призначення санітарно-захисні зони слід встановлювати в залежності від їх санітарної класифікації та потужності: клас I – санітарно-захисна зона 1000 м (поля заорювання і поля асенізації, утильзаводи для ліквідації трупів тварин і конфіскантів); клас II – санітарно-захисна зона 500 м (скотомогильники із захороненням в ямах, сміттєспалювальні та сміттєпереробні заводи, полігони твердих побутових покидьків); клас III – санітарно-захисна зона 300 м (кладовища, центральні бази

⁵ Про електроенергетику: Закон України від 16 жовтня 1997 року № 575/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 1. – Ст. 1.

по збиранню утильсировини, зливні станції); клас IV – санітарно-захисна зона 100 м (бази районного призначення для збирання утильсировини, механізовані транспортні парки по очищенню міст, автогазонаповнювальні компресорні станції); клас V – санітарно-захисна зона 50 м (підприємства по обслуговуванню автомобілів (легкові автомобілі, крім тих, що належать громадянам, і автобуси, крім автобусів міського транспорту), ділянки для парників, теплиць з використанням сміття, компостування сміття без гною і фекалій)¹.

Розміри, правовий режим та порядок встановлення санітарно-захисних зон також передбачені нормативними документами у галузі будівництва – Державними будівельними нормами (ДБН Б.2.4-1-94 «Планування і забудова сільських поселень», ДБН 360-92** «Планування і забудова міських і сільських поселень», ДБН Б.2.4-3-95 «Планування і забудова сільських поселень. Генеральні плани сільськогосподарських підприємств», ДБН Б.2.4-4-97 «Планування і забудова сільських поселень. Планування та забудова малих сільськогосподарських підприємств та селянських (фермерських) господарств» та ін.)².

Щодо цієї кваліфікуючої ознаки можна навести наступний приклад із судової практики. Вироком Пустомитівського районного суду Львівської області Особа_1 був визнаний винним у вчиненні злочинів, передбачених ч. 2 ст. 197¹, ч. 4 197¹ КК України за те, що діючи всупереч вимогам статей 116–126 ЗК України, не маючи жодних рішень органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про передачу йому у власність чи надання у користування земельної ділянки, восени 2009 року самовільно захопив земельну ділянку, що прилягає до його квартири, на відстані 84,6 м від осі крайньої залізничної колії, загальною площею 10,4 м², яка знаходиться в санітарно-захисній зоні залізничної колії, на якій всупереч вимогам ст. 114 ЗК України самовільно здійснив будівництво прилягаючої до його квартири будівлі розмірами 2,17 на 4,79 м³.

Інший приклад. В березні 2013 року в м. Орджонікідзе Дніпропетровської області Особа_1, дізнавшись про те, що зі східної сторони гаражного кооперативу «Мрія», що розташований по вул. Г.Тикви, є вільне місце для забудови гаражу, у останнього виник умісел, спрямований на самовільне зайняття зазначеної земельної ділянки шляхом будівництва на

¹ Про затвердження Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19 серпня 1996 року № 173 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/REG1404.html.

² Про Класифікатор обмежень та обтяжень у використанні земельних ділянок: Наказ Державного комітету України із земельних ресурсів від 29 грудня 2008 року № 643 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN75886.html.

³ Вирок Пустомитівського районного суду Львівської області у справі № 1-1316/29/11 за 2011 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19137515>.

ній 2-х гаражів всупереч встановленому законом порядку. Реалізуючи свій злочинний намір, на початку травня 2013 року, Особа_1 діючи умисно, без одержання будь-яких документів, які б посвідчували право власності чи право користування земельною ділянкою, а також в порушення вимог ст. 29 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», а саме без одержання містобудівних умов та обмежень, винайняв бригаду будівельників, які за його вказівкою та з використанням належних останньому будівельних матеріалів, зі східної сторони гаражного кооперативу «Мрія» по вул. Г. Тикви м. Орджонікідзе Дніпропетровської області, на земельній ділянці площею 87,36 кв.м., яка відноситься до санітарно-захисної зони II-го підйому МКП «ОВУВКГ» у межах якої забороняється проведення будівництва житлових об'єктів, об'єктів соціальної інфраструктури та інших об'єктів збудували 2 гаражі. Умисні дії Особа_1 кваліфіковані за ч. 4 ст. 197¹ КК України, тобто як самовільне будівництво будівлі на самовільно зайнятій земельній ділянці санітарно-захисної зони⁴.

Останньою кваліфікуючою ознакою, передбаченою у ч. 2 ст. 197¹ КК України, є самовільне зайняття земельної ділянки, яка має особливий режим використання. Відповідно до ч. 1 ст. 115 ЗК України зони особливого режиму використання земель створюються навколо військових об'єктів Збройних Сил України державної прикордонної служби України, військ цивільної оборони, внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України та інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України, для забезпечення функціонування цих об'єктів, збереження озброєння, військової техніки та іншого військового майна, охорони державного кордону України, а також захисту населення, господарських об'єктів і довкілля від впливу аварійних ситуацій, стихійних лих і пожеж, що можуть виникнути на цих об'єктах. Відповідно до ч. 2 цієї ж статті уздовж державного кордону України встановлюється прикордонна смуга, у межах якої діє особливий режим використання земель.

В зонах особливого режиму використання земель встановлюються внутрішні і зовнішні заборонні зони. Внутрішні заборонні зони встановлюються у межах території земельних ділянок, що перебувають у користуванні військових частин. Їх розміри і правовий режим визначаються у рішеннях про надання земельних ділянок. Зовнішні заборонні зони розташовуються за межами військових частин і залишаються у користуванні чи власності суміжних суб'єктів. Їх встановлюють виключно ті органи державного управління, які надавали земельні ділянки для потреб оборони. Ці органи

⁴ Вирок Орджонікідського міського суду Дніпропетровської області у справі № 184/2511/13-к за 2013 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32880103>.

визначають і зміст обмежень у зовнішніх зонах. Загальним обмеженням у межах зовнішніх заборонних зон є заборона ставити будь-які будівлі, споруди, проводити земельні роботи, прокладати електролінії, будувати водопровідні каналізаційні мережі, реконструювати чи ліквідовувати шляхи, переправи тощо¹.

Правовий режим прикордонної смуги встановлений розділом 3 Закону України від 04 листопада 1991 року № 1777-ХІІ «Про державний кордон України». Так, відповідно до ст. 22 цього Закону прикордонна смуга встановлюється безпосередньо вздовж державного кордону України на його сухопутних ділянках або вздовж берегів прикордонних річок, озер та інших водойм з урахуванням особливостей місцевості та умов, що визначаються Кабінетом Міністрів України. До прикордонної смуги не включаються населені пункти і місця масового відпочинку населення². Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 27 липня 1998 року № 1147 «Про прикордонний режим» з урахуванням місцевостей та інших умов ширина прикордонної смуги може бути змінена обласними державними адміністраціями за поданням Адміністрації Державної прикордонної служби, але вона не може бути меншою від ширини смуги місцевості, що знаходиться в межах від лінії державного кордону до лінії прикордонних інженерних споруджень³.

Щодо досліджуваної кваліфікуючої ознаки можна навести наступний приклад із судової практики. *Особа_1, починаючи з серпня 2009 року, з метою самовільного зайняття земельної ділянки для будівництва ставу, риборозведення та організації відпочинку, в порушення вимог статей 125, 126 Земельного кодексу України, за відсутності відповідних прав на володіння, користування чи розпорядження земельною ділянкою, за допомогою найманих працівників, здійснив ремонт існуючої гідроспоруди на земельній ділянці, що знаходиться на території Троянівської сільської ради, Житомирського району, та відноситься до земель Міністерства оборони України, та яка при цьому перебуває в оперативному управлінні військової частини А 0339 для використання за цільовим призначенням, тобто в зоні особливого режиму використання земель.*

Внаслідок проведених робіт та встановленого на дамбі перекриття, відбулося штучне наповнення водного об'єкту, який 4 вересня 2009 року Особа_1 зариблено, а навколо знову ж таки за допомогою найманих працівників здійснено будівництво будівлі, містка до ставу, спущено на воду

¹ Земельне право України: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / А.П. Шеремет. – [2-ге вид.]. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – С. 526.

² Про державний кордон України: Закон України від 04 листопада 1991 року № 1777-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 5.

³ Про прикордонний режим: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 липня 1998 року № 1147 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 30. – Ст. 1127.

рибацький човен, складовано будівельні матеріали, облаштовано окремі місця відпочинку (встановлено мангал, дерев'яні столи та лавки). Таким чином Особа_1 вчинив злочин, передбачений ч. 2 ст. 197¹ КК України – самовільне зайняття земельної ділянки в зоні особливого режиму використання земель⁴.

Окрім вказаних ознак, також вбачається доцільним передбачити як кваліфікуючу ознаку самовільного зайняття земельної ділянки заподіяння такими діями шкоди у великому розмірі, а як особливо кваліфікуючу – заподіяння такими діями шкоди в особливо великому розмірі. Це пов'язано з тим, що у 14 % проаналізованих випадків самовільного зайняття земельних ділянок була заподіяна шкода у розмірі від 250 до 600 НМДГ, а у 8 % випадків – від 600 і більше НМДГ.

Це дозволить ефективніше здійснювати диференціацію кримінальної відповідальності за вчинене, враховуючи розмір заподіяної шкоди. Вказівку на розмір шкоди, заподіяної самовільним зайняттям земельної ділянки потрібно здійснити не в примітці до ст. 197¹ КК України, а в пунктах 2, 3 та 4 примітки до ст. 185 КК України шляхом доповнення зазначених у ній статей статтею 197¹ КК України.

Кваліфікуючими ознаками самовільного будівництва будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці є: 1) вчинення такого будівництва на земельній ділянці, зазначеній у ч. 2 ст. 197¹ КК України; 2) вчинення його особою, раніше судимою за злочин, передбачений ч. 3 або ч. 4 ст. 197¹ КК України. Вказані ознаки досліджені під час аналізу кваліфікуючих ознак самовільного зайняття земельної ділянки.

Щодо розглянутих кваліфікуючих ознак необхідно звернути увагу на таке. По-перше, В.О. Навроцький вказує, що кваліфіковані склади злочинів обов'язково містять в собі ознаки основного складу цього ж злочину і конструюються законодавцем шляхом вказівки на додаткові (до тих, які є в основному складі злочину) ознаки. Відсутність хоча б однієї ознаки основного складу злочину свідчить про те, що ми маємо справу не з іншим видом складу певного злочину, а зі складом зовсім іншого злочину, який має кваліфікуватися за іншою статтею кримінального закону⁵. Саме така ситуація має місце у кваліфікованому складі самовільного зайняття земельної ділянки, який, на відміну від основного складу, є формальним. Тобто він не містить такої ознаки основного складу, як настання суспільно небезпечних наслідків у виді значної шкоди. Таким чином, на даний

⁴ Вирок Житомирського районного суду Житомирської області у справі КП №278/328/15-за 2015 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/46827358>.

⁵ Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 450-451.

час фактично будь-яке самовільне зайняття земельної ділянки, наприклад, природно-заповідного фонду, незалежно від розміру заподіяної шкоди, є кримінально караним. А відсутність такої кваліфікуючої ознаки свідчить про те, що склад злочину буде взагалі відсутній. При цьому у разі, якщо самовільним зайняттям земельної ділянки, що має спеціальний правовий режим, наприклад землі в санітарно-захисній зоні, завдану значну шкоду, необхідною є кваліфікація таких дій за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 197¹ КК України.

По-друге, виділення кваліфікованих складів злочинів здійснюється на підставі кваліфікуючих ознак, які свідчать про різко підвищений ступінь суспільної небезпечності діяння, тобто кваліфікований склад злочину має бути більш суспільно небезпечним, ніж основний¹. Очевидно, законодавець керувався тим, що вже саме по собі самовільне зайняття, наприклад, земельної ділянки навіть незначної площі, яка належить до особливо цінних земель, є більш суспільно небезпечним, ніж самовільне зайняття звичайної земельної ділянки, яким заподіяна, наприклад, шкода в декілька сотень тисяч гривень. Однак видається, що в такому разі більшу суспільну небезпеку має все ж таки друге діяння.

По-третє, в ст. 53¹ КУпАП передбачена адміністративна відповідальність за самовільне зайняття будь-якої земельної ділянки. Тому незрозумілим є критерій розмежування адміністративної та кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки, зазначеної в ч. 2 ст. 197¹ КК України, адже фактично такі дії можуть розглядатись і як злочин, і як адміністративне правопорушення.

Тому слід погодитись з О.О.Дудоровим та Р.О.Мовчаном, на думку яких необхідно сконструювати кваліфікований склад самовільного зайняття земельної ділянки як матеріальний. Однак не можна погодитись із вказаними авторами щодо віднесення самовільного будівництва до кваліфікованого складу самовільного зайняття земельної ділянки². Адже, як було вказано, видається, що самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці цілком правильно сформульоване законодавцем як самостійний злочин, суспільна безпека якого визначається не фактом заподіяння значної шкоди, а саме способом використання самовільно зайнятої земельної ділянки – шляхом будівництва на ній будівель або споруд.

¹ Кругликов Л.Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве / Л.Л. Кругликов, А.В. Васильевский. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – С. 174.

² Дудоров О.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – С. 321.

3.2. Розмежування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва із суміжними складами злочинів та відмежування їх від подібних адміністративних деліктів

В попередніх підрозділах роботи зверталась увага на те, що самовільне зайняття земельної ділянки, як багатооб'єктний злочин, має складну сукупність юридичних ознак. Окрім цього, аналізований злочин, як правило, не лише завдає матеріальну шкоду але й заподіює шкоду іншим об'єктам посягання, що вимагає від осіб, які застосовують кримінальний закон не лише чітко встановити наявність у вчиненому усіх ознак складу самовільного зайняття земельної ділянки, а й здійснити його розмежування з іншими складами злочинів, які мають з цим злочином спільні ознаки, визначити, за яких умов воно може кваліфікуватися за сукупністю з іншими злочинами та відмежувати від аналогічних адміністративних правопорушень.

Як свідчить аналіз судової практики, взаємозв'язок самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва з іншими злочинами є досить поширеним явищем. Так, в 59 % проаналізованих випадків воно було кваліфіковане за сукупністю з іншими злочинами.

Розмежування складів злочинів зумовлене наявністю в них спільних ознак і є, на думку В.М.Кудрявцева, зворотною стороною їх кваліфікації³. Л.П.Брич виділяє два варіанти співвідношення складів злочинів, що мають спільні ознаки: склади злочинів є суміжними; склади злочинів передбачені нормами, що перебувають у конкуренції як загальна та спеціальна або як частина та ціле. А на підставі цього виділяє такі види розмежування складів злочинів: розмежування складів злочинів, передбачених нормами, що перебувають у конкуренції та розмежування суміжних складів злочинів⁴. При цьому суміжні склади злочинів необхідно відрізняти від конкуренції кримінально-правових норм. Відмінність між цими категоріями в тому, що суміжні склади розмежовуються між собою по одній чи декільком ознакам, тобто один із суміжних складів злочинів має ознаку, якої немає в іншому складі, але при цьому інший склад має ознаку, відсутню в першому складі злочину, а при конкуренції норм лише одна з них має ознаку, яка відсутня в іншій. Як вказує О.К.Марін, конкуренція кримінально-правових норм виникає в тих

³ Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев. – М.: «Юридическая литература», 1972. – С. 146.

⁴ Брич Л.П. Закономірності розмежування складів злочинів / Л.П. Брич // Життя і право. – 2004. – № 7. – С. 67.

випадках, коли діяння передбачене (охоплюється) одночасно двома чи більше правовими нормами і при цьому виникає потреба визначити, яка ж саме з них підлягає застосуванню¹.

В.О.Навроцький підкреслив, що співвідношення конкуренції кримінально-правових норм із співвідношенням суміжних складів злочинів ставити не можна, а потрібно лише встановити, чи знаходяться норми, що містять суміжні склади злочинів у конкуренції, чи ні. При позитивній відповіді на питання в процесі кваліфікації треба застосовувати правила подолання конкуренції, при негативній – правила розмежування суміжних складів злочинів².

Щодо самого процесу розмежування складів злочинів, які мають спільні ознаки і передбачені суміжними або конкуруючими нормами, можна керуватись запропонованою Л.П.Брич послідовністю дій: виявити спільні ознаки складів злочинів; з'ясувати їх зміст та функції; виявити коло складів злочинів, які потребують розмежування; виявити ознаки складів злочинів, за якими вони відрізняються; виявити вид співвідношення складів злочинів, які мають спільні ознаки; встановити вид розмежування; виявити відмінні ознаки складів злочинів; з'ясувати їх зміст та функції; виділити розмежувальні ознаки; встановити пари розмежувальних ознак, визначити їх відповідність; порівняти зміст відповідних розмежувальних ознак³.

Роль ознак, за якими проводиться розмежування, відіграють ознаки складу злочину, при цьому, як вказує В.О.Навроцький, не будь-які ознаки, а лише такі, які в різних злочинах відрізняються і які прямо вказані в диспозиції правової норми, тобто є конституючими ознаками злочину. В процесі розмежування ознаки складів злочинів порівнюються за їхнім змістом і, таким чином, виявляються їхні функції в ході розмежування складів злочинів. Сам же склад злочину є об'єктом, а не критерієм розмежування.

Суміжні склади злочинів можуть відрізнятися один від одного різними категоріями ознак: за безпосередніми об'єктами, за формою вини, мотивом, метою, способом дій, наслідками. Як зауважив В.О.Навроцький, щоб розмежувати суміжні склади злочинів, потрібно: 1) знайти спільне – те, що об'єднує порівнювальні суміжні склади злочинів; 2) вивести ознаки, за якими порівнювальні суміжні склади злочинів відрізняються між собою; 3) встановити, у чому ж

¹ Марін О.К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм: монографія / О.К. Марін. – К.: Атіка, 2003. – С. 53.

² Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 480-481.

³ Брич Л.П. Закономірності розмежування складів злочинів / Л.П. Брич // Життя і право. – 2004. – № 7. – С. 74.

полягає відмінність розмежувальних ознак⁴. Як зазначає Л.П. Брич, практичне значення розмежування складів злочинів не зводиться лише до з'ясування змісту спільних та відмінних ознак порівнюваних складів злочинів, а спрямоване на те, щоб застосувати саме ту норму, яка передбачає відповідальність за вчинене діяння⁵.

Спільними ознаками самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва з іншими складами злочинів можуть бути такі: предмет злочину – земельна ділянка, яка є нерухомим майном і має певного власника або законного володільця; спосіб вчинення злочину – самовільне заволодіння майном та його подальше протиправне використання, в тому числі вчинене шляхом зловживання владою або службовим становищем; заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу тощо.

Чимало з цих ознак містяться в інших складах злочинів, передбачених у статтях Особливої частини КК України: проти власності (крадіжка – ст. 185, грабіж – ст. 186, вимагання – ст. 189, шахрайство – ст. 190); злочинів проти довкілля (незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель – ст. 239¹, незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах – ст. 239², порушення правил охорони або використання надр – ст. 240); злочинів проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (самоправство – ст. 356); злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (зловживання владою або службовим становищем – ст. 364, зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми – ст. 364¹).

Самовільне зайняття земельної ділянки, як і інші злочини проти власності, порушує суспільні відносини власності та полягає у безпосередньому впливі на майно. Спільним є суб'єкт – особа, яка не є власником майна, спосіб дій – заволодіння майном, корисливий мотив тощо. Але хоч самовільне зайняття земельної ділянки належить до злочинів проти власності, однак займає серед них відносно самостійне місце, адже в дійсності зміст спільних однак та їх фактичне вираження є різними.

В.А. Бублейник та А.І. Терещенко пишуть, що часто самовільне зайняття земельних ділянок здійснюється відкритим способом, при цьому злочинець не звертає уваги на протести з боку власників

⁴ Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 478.

⁵ Брич Л.П. Співвідношення складів військових злочинів зі складами злочинів, що мають з ними тотожні за змістом ознаки / Л.П. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 54. – С. 325.

чи законних користувачів земельних ділянок. У такому випадку, на їхню думку, дії особи, яка самовільно займає земельну ділянку, нічим не відрізняються від грабежу¹. На думку С.В.Склярова, якщо захоплення земельної ділянки здійснюється із застосуванням насильства, небезпечного для життя і здоров'я, такі дії можуть кваліфікуватись як розбій; без насильства – як грабіж; якщо ж такі дії вчиняються таємно – як крадіжка².

Для розмежування вказаних складів злочинів необхідно враховувати, що характерною ознакою крадіжки і грабежу, на відміну від інших злочинів проти власності, є те, що вони вчиняються шляхом викрадення майна, тобто шляхом його фізичного вилучення проти волі власника та переміщення у просторі. Власник майна в таких випадках позбавляється можливості володіти, користуватися і розпоряджатися ним. Однак земельну ділянку як предмет злочину, зважаючи на її фізичні властивості, неможливо викрасти, тобто вилучити і перенести в інше місце, зберігши при цьому її цілісність. І.А. Клепицький звертає увагу на те, що особливий характер володіння нерухомістю, якою, безсумнівно, є земельна ділянка, полягає у тому, що недобросовісний набувач не може забрати річ із собою. Особа, яка неправомірно захопила нерухомість, залишається «прикутою» до місця злочину. Якщо вона сховається, то тим самим припинить свої неправомірні дії³.

Тому в разі самовільного зайняття земельної ділянки особа стає лише її незаконним володільцем, сама ж земельна ділянка не вилучається і лишається на тому ж місці. Власник знає її місцезнаходження, що не є характерним для крадіжки чи грабежу, а також він не позбавлений права володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою, йому лише створені перешкоди у вчиненні таких дій.

П.В.Олійник слушно наголосив, що самовільне зайняття земельної ділянки без юридичного оформлення права власності, враховуючи особливості її оборотоздатності, не може розглядатися як її викрадення і має характер тимчасового запозичення. Тобто воно обмежується лише тимчасовим заволодінням майном, що може бути припинене власником, який задіє механізми захисту порушеного права⁴. А.І. Бойцов також зауважує, що в силу фізичних та юри-

¹ Терещенко А.І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки / А.І. Терещенко, В.А. Бублейник // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 228-229.

² Скляров С. Уголовная ответственность за хищение недвижимого имущества / С. Скляров // Российская юстиция. – 2001. – № 6. – С. 53.

³ Клепицкий И.А. Недвижимость как предмет хищения и вымогательства / И.А. Клепицкий // Государство и право. – 2000. – № 12. – С. 12.

⁴ Олійник П.В. Земля як предмет злочинів проти власності / П.В. Олійник // Вісник Харківського національного ун-ту внутрішніх справ. – 2007. – № 39. – С. 163.

дичних властивостей земельної ділянки її самовільне зайняття не можна кваліфікувати як крадіжку, грабіж або розбій⁵.

Отже, головна розмежувальна ознака між злочином, що передбачений ч. 1 ст. 197¹ КК України, та злочинами, що передбачені статтями 185–187 КК України, полягає в тому, що самовільне зайняття земельної ділянки не означає її викрадення у потерпілого, адже вона не може бути відокремлена від такого природного об'єкта, як земля. Відокремленим може бути лише поверхневий (грунтовий) шар. Тому земельна ділянка як нерухоме майно не може бути предметом крадіжки, грабежу або розбою. Отже, у цьому разі порівнювані злочини є суміжними і їх кваліфікація за сукупністю неможлива. Їх розмежувальними ознаками є предмет злочину, суспільно небезпечне діяння та суспільно небезпечні наслідки.

Для розмежування самовільного зайняття земельної ділянки з іншими корисливими злочинами проти власності – вимаганням та шахрайством потрібно враховувати такі розмежувальні ознаки. Перша з них – це спосіб дій. На думку О.О.Дудорова, якщо самовільне зайняття земельної ділянки означає фактичне заволодіння та користування земельною ділянкою, не поєднане з отриманням титулу на неї, то винний у шахрайстві або вимаганні у певний спосіб отримує (прагне отримати) правовстановлюючий документ на земельну ділянку, а отже, право на неї, як різновид нерухомості, щодо відчуження якої законом встановлені спеціальні правила⁶. А.І.Бойцов зазначає, що єдино можливим способом оборонення чужого майна на свою користь є лише його «придбання», тобто отримання права на майно шляхом шахрайства або вимагання⁷. М.Й.Коржанський також зазначав, що при шахрайстві разом з передачею майна винному передаються і всі повноваження власника разом⁸. При самовільному ж зайнятті земельної ділянки такі повноваження не передаються і особа володіє земельною ділянкою без жодних правових підстав.

У зв'язку з цим О.О.Дудоров та Р.О.Мовчан вважають, що у випадку, коли особа заволодіває правом на земельну ділянку шляхом шахрайства чи вимагання, її дії мають кваліфікуватись лише за ст. 189 або за ст. 190 КК України, оскільки зазначені дії порушують

⁵ Бойцов А.И. Преступления против собственности / А.И. Бойцов. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. – 162.

⁶ Дудоров О.О. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / О.О. Дудоров, М.І. Мельник // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12. – С. 35.

⁷ Бойцов А.И. Преступления против собственности / А.И. Бойцов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 162.

⁸ Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів: навчальний посібник / М.Й. Коржанський. – [2-ге видання]. – К.: Атіка, 2002. – С. 270.

юридичний зв'язок власника із земельною ділянкою, що не характерне для самовільного її зайняття, при якому заволодіння має тимчасовий характер і порушує лише фактичний зв'язок власника із земельною ділянкою¹.

Наступною розмежувальною ознакою є те, що в результаті шахрайських дій потерпілий – власник, володілець, особа, у віданні або під охороною якої знаходиться майно, добровільно передає майно або право на нього винній особі. При цьому, як вказує В.М. Бурдін, в свідомості потерпілої особи винним створюється помилкове враження про необхідність або вигідність передачі певного майна чи прав на майно винному. Також потерпілий чітко усвідомлює, яке саме майно чи права на майно він передає². П.С. Матишевський зазначав, що безпосередня участь потерпілого у передачі майнових благ і добровільність його дій є обов'язковими ознаками шахрайства, які відрізняють його від викрадення майна та інших злочинів проти власності, де не вимагається вчинення будь-яких дій з боку потерпілого³. У разі ж самовільного зайняття земельної ділянки власник не вчиняє жодних дій щодо передачі злочинцеві прав на земельну ділянку ні добровільно, ні примусово і може певний час навіть не знати, що вона є самовільно зайнятою. На нього не чиниться злочинний вплив (погроза), що є характерним для вимагання.

Також потрібно враховувати і те, що для отримання майна або права на майно при вимаганні та шахрайстві не є обов'язковим безпосередній контакт злочинця з майном, тоді як обов'язковою ознакою самовільного зайняття земельної ділянки є безпосередній вплив на земельну ділянку, що полягає у заволодінні нею та її фактичному використанні (в тому числі шляхом використання винною особою найманих працівників або з використанням можливостей юридичної особи).

Предметом вимагання та шахрайства, окрім майна, також може бути і право на майно. При самовільному ж зайнятті земельної ділянки таким предметом є лише майно (земельна ділянка). Отже, наявність відносно великої кількості ознак, що розмежовують досліджувані склади злочинів, дає змогу говорити про те, що вони є суміжними.

Отож, самовільне зайняття земельної ділянки необхідно відрізняти від інших корисливих злочинів проти власності за предметом

¹ Дудоров О.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – С. 251.

² Бурдін В. Викрадення: окремі проблеми розмежування та диференціації кримінальної відповідальності // В. Бурдін // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Вип. 55. – С. 220.

³ Матишевський П.С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления / П.С. Матишевский. – К.: Юринком, 1996. – С. 62.

злочину – ним виступає не будь-яке чуже майно, а лише нерухоме – земельна ділянка, будівля чи споруда. Відповідно, основним безпосереднім об'єктом таких дій є суспільні відносини власності тільки на нерухоме майно, а додатковим безпосереднім об'єктом є встановлений порядок управління, що не є характерним для інших злочинів проти власності. Найважливішою розмежувальною ознакою є спосіб вчинення злочину – земельна ділянка не вилучається, тобто не здійснюється її фізичне переміщення у просторі з одного місця в інше, власник або законний володілець земельної ділянки не бере жодної участі у її передачі злочинцю або у передачі прав не неї, на нього безпосередньо не чиниться злочинний вплив. При цьому злочинець не намагається отримати певний юридичний титул на використання земельної ділянки.

Самовільне зайняття земельної ділянки також необхідно розмежовувати зі злочинами проти довкілля, предметом яких також може бути земельна ділянка – насамперед із незаконним заволодінням ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239¹ КК України). Спільною ознакою цих злочинів є те, що в обох випадках земельна ділянка фактично займається і незаконно використовується, адже знімаючи ґрунтовий покрив особа цим самим одночасно здійснює і самовільне зайняття земельної ділянки (у разі, якщо вона не є її власником), оскільки виходячи зі змісту норм ЗК України, формулювання «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель» потрібно трактувати як відповідальність за незаконне заволодіння земельною ділянкою, насамперед сільськогосподарського призначення, що пов'язане з пошкодженням, псуванням поверхневого шару земель, що має наслідком неможливість чи складність її використання за цільовим призначенням⁴.

Вказані злочини необхідно розрізняти за предметом посягання та особливостями впливу на нього, заподіяними суспільно небезпечними наслідками, а також за суб'єктом злочину. Так, у ст. 197¹ КК України предметом злочину є земельна ділянка (частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування з визначеними щодо неї правами), а предметом складу злочину, що передбачений ст. 239¹ КК України, є лише складова частина такої ділянки – ґрунтовий покрив (поверхневий шар ґрунту, який характеризується родючістю).

Об'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки, передбаченого в ч. 1 ст. 197¹ КК України полягає в діях, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки і якими завдано зна-

⁴ Правове забезпечення протидії правопорушенням та злочинам у сфері земельних відносин: посіб. для практ. працівників орг. внутр. справ / [Г.С. Смолин та ін.]; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Л.: ЛьвДУВС, 2011. – С. 95.

чну шкоду її законному володільцю або власнику, тоді як об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого в ч. 1 ст. 239¹ КК України полягає в знятті за допомогою певних засобів чи знарядь з поверхні земної кори родючого шару ґрунту, видаляючи його із прошарків покриву земельної ділянки та перенесенні його на іншу земельну ділянку без дозволу спеціально уповноважених органів, які здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель, або за наявності такого дозволу, але з порушенням порядку (правил) зняття і перенесення ґрунту земельної ділянки, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля¹.

Крім того, в результаті самовільного зайняття земельна ділянка хоч і зазнає безпосереднього злочинного впливу, але при цьому ні її цілісність, ні природні властивості можуть не порушуватись, і після звільнення, як правило, вона може і далі використовуватись власником за її цільовим призначенням. Незаконне ж заволодіння ґрунтовим покривом хоч і не знищує земельну ділянку в прямому розумінні цього слова, але настільки пошкоджує її найважливіший компонент – ґрунтовий покрив, що робить практично неможливим її подальше не тільки цільове, але й будь-яке інше використання. Відповідальність за ч. 1. ст. 197¹ КК України настає у разі завдання самовільним зайняттям земельної ділянки значної шкоди її законному володільцю або власнику, а відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель є закінченим злочином у разі, якщо такі дії створили небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля.

Розмежувальною ознакою є також те, що до відповідальності за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель може бути притягнений як власник (володільць земельної ділянки), так і особа, яка не має жодних прав на земельну ділянку, з якої знімається та переноситься ґрунтовий покрив (поверхневий шар). Тоді як суб'єктом самовільного зайняття земельної ділянки може бути лише особа, яка не має жодних прав на її використання.

Якщо незаконне заволодіння ґрунтовим покривом за умов, вказаних у ч. 2 ст. 239¹ КК України (заподіяло матеріальну шкоду у великому розмірі), поєднується із самовільним зайняттям земельної ділянки, що передбачене ст. 197¹ КК України, вчинене потребує кваліфікації за сукупністю цих злочинів. Адже за таких умов дійсно має місце самовільне зайняття земельної ділянки, яке слугує необхідною умовою для створення можливості вчинити інші дії, реалізувати кінцевий злочинний намір – заволодіти ґрунтовим покривом, адже особа, яка не

¹ Берзін П. Проблеми визначення окремих ознак складу незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239¹ КК України) / П. Берзін // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Юридичні науки. – 2011. – Вип. 86. – С. 11.

є власником земельної ділянки, не може зняти ґрунтовий покрив, не заволодівши перед цим земельною ділянкою. Тому знімаючи ґрунтовий покрив, особа одночасно здійснює самовільне зайняття земельної ділянки. За таких умов посягання здійснюється на земельну ділянку як на об'єкт права власності, а також як на компонент довкілля, що характеризується родючістю. Тобто заподіюється шкода двом різним об'єктам кримінально-правової охорони, що зумовлює необхідність кваліфікації вчиненого за сукупністю злочинів.

За такими ж ознаками самовільне зайняття земельної ділянки необхідно розмежовувати із незаконним заволодінням землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239² КК України). Такими землями відповідно до ст. 4 Водного кодексу України є землі, зайняті морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водоймами, болотами, а також островами; прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм; гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них; береговими смугами водних шляхів².

У ст. 239², як і у ст. 239¹ КК України, попри неоднозначність її тлумачення, йдеться не про встановлення незаконного володіння над певною ділянкою землі, на якій знаходиться відповідний поверхневий (ґрунтовий) шар (хоч таке заволодіння і може бути), як це може впливати вже з самої її назви, а про зняття та перенесення ґрунтового покриву земельної ділянки. Тобто об'єктивну сторону складу злочину, що передбачений ст. 239² КК України, як і складу злочину, що передбачений ст. 239¹ КК України, утворить зняття з поверхні земельної ділянки поверхневого (ґрунтового) шару ґрунту та перенесення його на іншу земельну ділянку без дозволу спеціально уповноважених органів або за наявності такого дозволу, але з порушенням порядку зняття і перенесення поверхневого (ґрунтового) шару. При цьому в ст. 239² КК України конкретизовано, що це має бути вчинено в обсязі більше ніж десять кубічних метрів. Однак нормами вказаної статті, на відміну від ст. 239¹ КК України, не охоплюється відповідальність за заподіяну незаконним заволодінням землями водного фонду матеріальну шкоду у значному розмірі. Тому в разі заподіяння такої шкоди дії винної особи також необхідно додатково кваліфікувати за сукупністю зі злочином, передбаченим ч. 1 ст. 197¹ КК України.

Видається, що незаконне заволодіння землями водного фонду (ст. 239² КК України) буде відсутнє в тому разі, коли земельна ділянка водного фонду самовільно займається, наприклад, для штучного створення нової земельної ділянки шляхом намиву або насипу, для викопування штучних водоймищ, влаштування гребель, дамб, при-

² Водний кодекс України від 6 червня 1995 року № 36/95-III // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.

чалів, добування з дна водойми піску тощо. В результаті вказаних дій також може бути знятий і переміщений ґрунтовий покрив, але це вчиняється не з метою незаконного заволодіння ним, а є необхідною умовою для досягнення іншої мети. Наприклад, практично неможливо розширити межі водойми на самовільно зайнятій земельній ділянці, не знявши та перемістивши при цьому поверхневий шар ґрунту. В такому разі в особи відсутня мета заволодіння поверхневим (ґрунтовим) шаром земель.

Інколи трапляються випадки, коли самовільне зайняття земельної ділянки поєднується із порушенням правил охорони або використання надр (ст. 240 КК України). Це може мати місце в тому разі, коли земельна ділянка самовільно займається для подальшого добування корисних копалин, які містяться в надрах земної кори. Переважно добуваються корисні копалини загальнодержавного значення (кам'яне вугілля, пильний вапняк («черепашник»), галька, гравій тощо) та місцевого значення (пісок, вапняк, гіпс тощо). Спільними ознаками цих злочинів є те, що в обох випадках здійснюється злочинне посягання на земельну ділянку, відбувається протиправне заволодіння нею та її використання.

Найважливішою розмежувальною ознакою цих злочинів є предмет посягання. У ст. 197¹ КК України таким предметом є земельна ділянка, тоді як у ст. 240 КК України – це надра, а також корисні копалини, що містяться в цих надрах і є їх складовою частиною, та родовища корисних копалин, що виходять та знаходяться на поверхні землі. Відповідно до ст. 1 Кодексу України про надра, надра є частиною земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння¹. Корисні копалини – це природні мінеральні речовини, які можуть використовуватися безпосередньо після їх обробки². Загалом, корисні копалини є найважливішою складовою надр, тією їх частиною, яка може бути відділена від природного середовища.

Для розмежування цих злочинів потрібно враховувати, що надра не є складовою частиною земельної ділянки і не можуть належати на праві власності конкретній фізичній чи юридичній особі. Ознаками, що відмежовують надра від земельної ділянки є спосіб їх використання, що вказаний у ст. 14 Кодексу України про надра: вони надаються у користування для геологічного вивчення, видобування корисних копалин, будівництва та експлуатації підземних

¹ Кодекс України про надра від 27 липня 1994 року № 132/94_ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.

² Гірничий Закон України: Закон України від 6 жовтня 1999 року № 1127-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 50. – Ст. 433.

споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин тощо, створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче призначення, виконання робіт, передбачених угодою про розподіл продукції³.

Будь-який надрокористувач має необхідність у земельній ділянці для розміщення тимчасових будівель, механізмів, проникнення під земну поверхню, для розробки надр. Разом з тим, як вказує Є.В.Шульга, поверхня такої земельної ділянки хоч і використовується для розробки надр, власне надрами не є і як така не розглядається⁴. Крім того, земельна ділянка, яка є предметом самовільного зайняття земельної ділянки може належати на праві власності певній фізичній чи юридичній особі, тоді як надра відповідно до Конституції України та Кодексу України про надра належать тільки українському народові.

Різними також є і об'єкти посягання. Самовільне зайняття земельної ділянки в першу чергу посягає на суспільні відносини власності, тоді як порушення правил охорони або використання надр посягає на відносини щодо забезпечення раціонального, комплексного використання надр для задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охорони надр, гарантування при користуванні надрами безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища⁵.

Наступна розмежувальна ознака – це спосіб дій. При самовільному зайнятті земельної ділянки, як уже вказувалось, це можуть бути будь-які дії, які свідчать про зайняття та фактичне використання земельної ділянки. При незаконному добуванні корисних копалин (ч. 2 ст. 240 КК України) це дії, які полягають у вилученні з родовищ корисних копалин будь-якими можливими способами (викачування, побудова шахт, кар'єрів) і є закінченими з моменту початку добування корисних копалин без належним чином оформленого дозволу (акта про надання гірничого відводу) або з відхиленням від умов, зазначених у цьому документі⁶. У цьому разі самовільне зайняття земельної ділянки є необхідною складовою для незаконного добування корисних копалин і є його початковим етапом. За таких умов добування корисних копалин потрібно розглядати як

³ Кодекс України про надра від 27 липня 1994 року № 132/94_ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.

⁴ Шульга Є.В. Адміністративно-правовий аспект поняття «надра» / Є.В. Шульга // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – № 165. – С. 303.

⁵ Боброва Ю.В. Відмежування незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення від деяких злочинів проти власності в контексті боротьби зі злочинністю / Ю.В. Боброва // Держава та регіони: Серія: Право – 2009 – № 3. – С. 113.

⁶ Митрофанов І.І. Злочини проти довкілля: навчальний посібник / І.І. Митрофанов. – Кременчук: Вид. ПП Шербатих О.В., 2009. – С. 32.

один із способів незаконного використання земельної ділянки, адже здійснюючи добування корисних копалин, особа тим самим самовільно займає земельну ділянку. При цьому її умисел направлений не на зайняття земельної ділянки, а на добування з її надр корисних копалин.

Також порівнювальні норми не можна розглядати як загальну та спеціальну, оскільки жодна із порівнюваних норм не містить усіх ознак іншої норми, адже нормами ст. 240 КК України, як і нормами ст. 239² КК України, не передбачено відповідальність за заподіяну матеріальну шкоду у значному розмірі. Тому в разі, якщо незаконному добуванню корисних копалин загальнодержавного значення передувало самовільне зайняття земельної ділянки і такими діями завдано її власнику або законному володільцю шкоду у значному розмірі, все вчинене має бути кваліфіковане за сукупністю злочинів. Так, *Особа_1* вироком Сніжнянського районного суду Донецької області був засуджений за ч. 2 ст. 197¹ та ч. 3 ст. 240 КК України за те, що він на початку жовтня 2013 року прийшов в лісовий масив «Леонт'єво-Байрак», розташований в місті Сніжному Донецької області, де діючи умисно, з метою незаконного добування корисних копалин загальнодержавного значення – кам'яного вугілля, не маючи жодних рішень органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про передачу йому у власність чи надання у користування земельної ділянки, самовільно зайняв земельну ділянку загальною площею 0,002 га, яка розташована в кварталі № 32 ділянки № 9 лісового масиву «Леонт'єво-Байрак». Після цього, в період з початку жовтня 2013 року до 21 жовтня 2013 року, *Особа_1*, діючи з вказаним вище злочинним умислом, став проводити на вказаній земельній ділянці роботи з підготовки до незаконного видобутку корисних копалин загальнодержавного значення – кам'яного вугілля, при цьому, побудував на вказаній ділянці особливо цінних земель тимчасову дерев'яну будівлю, яка не належить до капітальної споруди, після чого, в зазначений вище період часу, після проведення підготовчих робіт, став незаконно використовувати самовільно зайняту земельну ділянку особливо цінних земель, на якій став проводити роботи по незаконному видобутку корисних копалин загальнодержавного значення – кам'яного вугілля¹.

Отож, найважливішими розмежувальними ознаками самовільного зайняття земельної ділянки від злочинів проти довкілля є предмет посягання. Злочин, передбачений ст. 197¹ КК України посягає на земельну ділянку, як на об'єкт права власності (користування), тоді як злочини проти довкілля посягають на земельну ділянку як на об'єкт природного середовища, що не виокремлений з нього

¹ Вирок Сніжнянського міського суду Доценської області у справі № 244/653/14-к за 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38227246>.

працею людини. Самовільне зайняття порушує право власності на земельну ділянку, тоді як злочини проти довкілля полягають в порушенні відповідних правил природокористування або охорони довкілля.

Самовільне зайняття земельної ділянки містить багато спільних рис із самоправством. О.О. Дудоров звертає увагу на те, що до моменту включення до КК України ст. 197¹ самовільне зайняття земельної ділянки цілком виправдано тлумачилось у кримінально-правовій літературі як різновид самовільних, вчинюваних всупереч установленому законом порядку дій, які за умови заподіяння значної шкоди інтересам громадянина, державним чи громадським інтересам або інтересам власника та їх оспорюваності могли розцінюватись як самоправство і тягнути кримінальну відповідальність за ст. 356 КК України². На даний час спільність цих злочинів полягає в тому, що в обох випадках особа вчиняє діяння всупереч встановленому порядку. Таким чином можна вести мову про те, що самовільне зайняття земельної ділянки є спеціальною нормою відносно самоправства, яка, на думку Д.В.Дударця, виділена законодавцем через важливість охоронюваних нею суспільних відносин³. Отож, в даному разі має місце конкуренція загальної та спеціальної норм, яку потрібно вирішувати та користь спеціальної норми.

М.І. Мельник вказує, що у разі, коли самоправні дії утворюють інші самостійні склади злочинів, вони охоплюються відповідними статтями КК і додаткової кваліфікації за ст. 356 не потребують. Це стосується, зокрема, і самовільного зайняття земельної ділянки. Водночас, А. Бородкін та О. Качмар вважають, що в тому разі, коли особа використовує земельну ділянку (здійснює будь-які дії, що свідчать про використання ним земельної ділянки), вважаючи, що вона має певне право на нього, але правомірність такого використання оспорується іншою особою, то в даному випадку має місце самоправство, а не самовільне зайняття земельної ділянки⁴.

Отож, самовільне зайняття земельної ділянки, маючи всі ознаки самоправства, фактично є одним із його видів, що виокремлений законодавцем у самостійну спеціальну норму. Це свідчить про диференціацію кримінальної відповідальності за самоправні дії.

Розмежувальною їх ознакою є те, що самовільне зайняття земельної ділянки, на відміну від самоправства, не може здійсню-

² Дудоров О.О. Поняття самовільного зайняття земельної ділянки як злочину / О.О. Дудоров // Юридичний вісник України. – 2009. – № 17. – С. 7.

³ Дударець Д.В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення / Д.В. Дударець // Судова апеляція. – 2009. – № 3(16). – С. 43.

⁴ Бородкин А. «Самовольное занятие земельной части»: вопросы квалификации и отграничения / А. Бородкин, О. Качмар // Юридическая практика. – 2008. – № 23. – С. 7.

ватись особою для реалізації свого дійсного чи гаданого права. В особи відсутній будь-який зв'язок із самовільно зайнятою земельною ділянкою (навіть гаданий чи уявний). При визначенні заподіяної самоправством шкоди до неї можна включати і нематеріальну шкоду, яка не враховується при самовільному зайнятті земельної ділянки. Тому оскільки норми є конкуруючими, їх кваліфікація за сукупністю виключається.

Як вказувалось у попередньому розділі, самовільне зайняття земельної ділянки досить часто здійснюється службовими особами. Необхідно звернути увагу і на те, що вказані дії службових осіб ускладнюють розслідування кримінальних справ про самовільне зайняття земельних ділянок, створюють сприятливі умови для приховування цього злочину.

За таких умов постає питання щодо кваліфікації дій службової особи, винної у самовільному зайнятті земельної ділянки. А для цього важливо визначити співвідношення між ч. 1 ст. 197¹ КК України, що передбачає відповідальність за такі дії, та статтями, які передбачають відповідальність за злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (службові злочини) – насамперед статтями 364, 364¹ КК України.

Оскільки поняття службової особи є законодавчо визначеним і міститься в ч. 3 ст. 18 КК України та примітці до ст. 364 КК України, особливих дискусій воно не викликає. Водночас певний інтерес становить поділ службових осіб на види, який на даний час здійснюється за такими критеріями як: зміст функцій та характер покладених обов'язків; сфера діяльності, строк виконання функцій, суб'єкт покладення функцій (обов'язків), важливість виконуваних повноважень, оплата діяльності, статус, форма власності підприємств, установ чи організацій тощо¹. Не здійснюючи детальний аналіз перелічених видів потрібно зазначити, що для даного дослідження найбільший інтерес має поділ службових осіб на такі групи як: службові особи юридичних осіб публічного права та службові особи юридичних осіб приватного права. Така диференціація службових осіб в КК України фактично була запроваджена Законом України від 7 квітня 2011 року № 3207-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення». Від чіткого розмежування цих понять залежить кваліфікація дій службової особи – за ст. 364, чи за ст. 364¹. Потрібно погодитися з А.А. Задорожним, який вказує, що внесені зміни до кримінального законодавства призвели до вилучення службових

¹ Максимович Р.Л. Поняття службової особи у кримінальному праві України: монографія / Р.Л. Максимович. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – С. 50.

осіб приватного права з предмету регулювання примітки 1 до ст. 364 службового становища, все вчинене охоплюється ст. 364 КК України².

Однак більш вірною видається позиція, що у разі вчинення службовою особою самовільного зайняття земельної ділянки з використанням службового становища, все вчинене має кваліфікуватися за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 або 2 ст. 197¹ КК України та відповідним службовим злочином. Адже в такому разі, по-перше, вчинене повністю не охоплюється будь-якою однією статтею Особливої частини КК України і не виступає обов'язковою ознакою іншого складу злочину (тобто відсутня конкуренція загальної і спеціальної норм); по друге, відбувається посягання на два об'єкти – на суспільні відносини власності (користування) на землю та суспільні відносини, які забезпечують порядок управління окремих підприємств, установ, організацій; по-третє, заподіяні суспільно небезпечні наслідки повністю не описані в жодній з порівнюваних статей. Тому дії особи слід розглядати як сукупність службового та неслужбового злочинів і кваліфікувати вчинене за ідеальною сукупністю злочинів. Саме така кваліфікація дає можливість найбільш повно оцінити суспільну небезпечність вчиненого та характер шкоди, спричиненої кожному окремому об'єктові посягання.

На підтвердження можна навести наступний приклад із судової практики. *Особа_1, працюючи на посаді голови фермерського господарства, будучи службовою особою, діючи умисно, з корисливих мотивів, використовуючи своє службове становище всупереч інтересам служби, в період з серпня 2009 року по січень 2011 року, не маючи документів, що посвідчують право власності чи право користування земельною ділянкою загальною площею 25,99 га, дав вказівку трактористу Особі_2 провести роботи з механічної обробки та боронування вказаної земельної ділянки, чим було заподіяно шкоду власнику земельної ділянки в сумі 64 554,50 грн. В результаті Особа_1 був визнаний винним у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197¹ та ч. 1 ст. 364 КК України³.* На даний час у судовій практиці саме така кваліфікація дій службової особи, яка самовільно зайняла земельну ділянку, є найбільш поширеною.

Самовільне зайняття земельної ділянки також слід відрізнити від порушення порядку надання земельної ділянки у власність чи у користування (неправильне оформлення правовстановлюючого документа, прийняття рішення про надання земельної ділянки всупереч чинному законодавству або не уповноваженим органом

² Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 172.

³ Вирок Радивилівського районного суду Рівненської області у справі № 1-14/10 за 2010 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9707249>.

чи особою, у завищеному розмірі або особі, яка не має права на отримання конкретної земельної ділянки тощо). Такі діяння можуть кваліфікуватися лише за статтями КК України, які передбачають відповідальність за злочини у сфері службової діяльності. Наприклад, на практиці непоодинокі випадки, коли сільські голови як посадові особи органів місцевого самоврядування використовуючи владу та службове становище всупереч інтересам держави та лобіюючи приватні інтереси юридичних та фізичних осіб складають завідомо неправдиві документи – рішення сільських рад про виділення земельних ділянок, про надання дозволу на виготовлення проекту землеустрою, щодо відведення земельної ділянки при тому, що таке рішення на сесію ради не виносилось, колегіально депутатами не обговорювалось та не приймалось¹.

Відсутнє кримінально каране самовільне зайняття земельної ділянки і в тому разі, коли рішення державного органу (органу місцевого самоврядування) або службової особи про передачу земельної ділянки у власність або надання її у користування прийняте внаслідок давання-одержання неправомірної вигоди. Адже майже у всіх випадках місцеві голови підробляють рішення про виділення земельних ділянок з метою одержання «подяки» від особи, якій виділяється земля, тобто з метою одержання неправомірної вигоди у будь-якому вигляді. Проте оскільки і той хто дає, і той хто одержує таку вигоду не зацікавлені, щоб їх викрили, у більшості випадків правоохоронним органам складно зафіксувати факт одержання неспорної вигоди.

Наявність відповідного рішення уповноваженого органу інкримінування ст. 197¹ КК України виключає, а кримінально-правова оцінка вчиненому має даватися знову із посиланням на норми КК України про службові злочини.

Потрібно звернути увагу на те, що досить часто земельні ділянки самовільно займають фізичні особи – підприємці, які займаються підприємницькою діяльністю в сільськогосподарській сфері без створення юридичної особи². Так, у 15 % проаналізованих випадків самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва такі дії були вчинені фізичними особами – підприємцями.

У зв'язку з цим, виникає питання про кваліфікацію дій таких осіб, а саме: чи кваліфікувати їх лише за відповідною частиною ст. 197¹ КК України, чи додатково ще й за статтями, які передбачають відповідальність за службові злочини?

Відповідно до абзацу 2 пункту 5 постанови Пленуму Верхо-

³ Гіль А. Порушення у сфері земельного законодавства / А. Гіль // Юридичний вісник України. – 2007. – № 21. – С. 23.

⁴ Протидія злочинам у сфері земельних відносин: навч. посібн. / [С.В. Андрусенко, О.М. Бандурка, М.С. Рябенко та ін.]; за заг. наук. ред. С.М. Гусарова. – Харків: ХНУВС, 2013. – С. 41.

вного Суду України від 8 жовтня 2004 року № 15 «Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів» підприємець – фізична особа, який зареєстрований відповідно до закону і здійснює господарську діяльність, не може визнаватися таким, що виконує постійно, тимчасово або за спеціальним повноваженням обов'язки (організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські) службової особи³.

Підтримує вказану позицію Верховного Суду України і Управління юридичного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України, яке листом «Щодо віднесення підприємців – фізичних осіб до категорії посадових (службових) осіб» від 15 квітня 2011 року № 12/1-929 також вказує, що фізична особа-підприємець не є службовою особою⁴. У листі Державного комітету України по земельних ресурсах і Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель від 1 вересня 2004 року. № 6-8-768/410 «Щодо віднесення громадян-підприємців до посадових осіб» вказано, що громадянин-підприємець не обіймає будь-якої посади в установах чи організаціях, не виконує організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків, а отже, і не може бути визнаний службовою особою. Тому при виявленні порушень земельного законодавства громадянином-підприємцем, який зареєстрований як суб'єкт підприємницької діяльності без створення юридичної особи, слід виходити з того, що штрафні санкції до нього застосовуються як до громадянина, а не як до посадової особи⁵.

Водночас у листі Міністерства юстиції України від 3 листопада 2006 року № 22-48-548 зазначено, що підприємець може бути визнаний службовою (посадовою) особою у випадку, коли він на умовах трудового договору наймає працівників для сприяння йому у здійсненні підприємницької діяльності, оскільки за таких умов набуває організаційно-розпорядчих повноважень стосовно найманих працівників⁶. Однак усі наведені листи не є нормативно-правовими актами, мають

³ Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 08 жовтня 2004 року № 15 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VSO4177.html.

⁴ Щодо віднесення підприємців – фізичних осіб до категорії посадових (службових) осіб: Лист Управління юридичного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України від 15 квітня 2011 р. № 12/1-929. [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.43741.0>.

⁵ Щодо віднесення громадян-підприємців до посадових осіб: Лист Державного комітету України по земельних ресурсах і Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель від 1 вересня 2004 р. № 6-8-768/410. – [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.10523.0>.

⁶ Щодо роз'яснення понять «посадова особа» та «службова особа»: Лист Міністерства юстиції України від 03 листопада 2006 року № 22-48-548 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS4926.html.

лише роз'яснювальний (інформаційний) характер і не встановлюють правових норм. На законодавчому рівні ж питання щодо віднесення фізичних осіб-підприємців до службових осіб на даний час не вирішене.

Аналіз судової практики показує, що у разі вчинення самовільного зайняття земельної ділянки фізичною особою-підприємцем, яка використовує найману працю громадян, траплялися випадки, коли вона визнавалась службовою особою та притягувалась до кримінальної відповідальності за ст. 364 КК України. Так, *вироком Скадовського районного суду Херсонської області фізична особа – підприємець, яка під час здійснення підприємницької діяльності використовує найману працю громадян, самовільно зайняла та використовувала земельну ділянку сільськогосподарського призначення загальною площею 43,15 га була визнана винною у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197¹ та ч. 1 ст. 364 КК України. У вироку було вказано, що оскільки фізична особа – підприємець, під час здійснення підприємницької діяльності використовувала найману працю громадян, вона є службовою особою, що постійно здійснює організаційно-розпорядчі обов'язки¹.*

Неоднозначно питання віднесення фізичних осіб – підприємців до службових осіб вирішується і в теорії кримінального права. Так, на думку Т.І. Слущкої, фізична особа – підприємець може визнаватися службовою особою в тих випадках, коли вона виконує організаційно-розпорядчі обов'язки, які притаманні роботодавцям або адміністративно-господарські обов'язки при здійсненні функції управління чи розпорядження пайовими внесками у статутному фонді або майном інших фізичних чи юридичних осіб². Однак на думку Р.Л. Максимовича, фізична особа – підприємець не є службовою у кримінально-правовому значенні цього поняття, оскільки хоч фактично і виконує організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські обов'язки, проте не займає посади на підприємствах, в установах, організаціях, як цього вимагає відповідна стаття кримінального закону³.

Видається, що можливість визнання фізичної особи – підприємця службовою особою залежно від того, наймає така особа чи ні для здійснення підприємницької діяльності працівників, є досить умовною, адже застосування підприємцями праці найманих працівників за своєю суттю є цивільно-правовою угодою, оскільки містить взаємні зобов'язання сторін, а не виконання організаційно-розпо-

¹ Вирок Скадовського районного суду Херсонської області у справі № 1-268/10 за 2010 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/11616618>.

² Слущка Т.І. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у сфері службової діяльності: навчальний посібник / Т.І. Слущка. – К.: КНТ, 2007. – С. 55.

³ Максимович Р.Л. Поняття службової особи у кримінальному праві України: монографія / Р.Л. Максимович. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – С. 230.

рядчих обов'язків. Також досить часто фізична особа – підприємець не оформляє трудові відносини з найманими працівниками, тому довести, що вона використовувала найману працю, практично неможливо. Крім того, статті 364, 364¹ КК України передбачають відповідальність за зловживання владою або службовим становищем службовою особою юридичної особи. Якщо буквально тлумачити ці норми, то притягнення до кримінальної відповідальності за цими статтями осіб, які не займають посади в юридичних особах, є неможливим.

Самовільне зайняття земельної ділянки, що передбачене ч. 1 ст. 197¹ КК України, потрібно відрізнити від подібного адміністративного делікту у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини – самовільного зайняття земельної ділянки (ст. 53¹ КУпАП). Це зумовлено тим, що вказані діяння збігаються не тільки термінологічно, але й вчинені в одних і тих самих умовах, характеризуються ідентичними способами вчинення, одними і тими самими суб'єктами, з однаковими формами вини.

У кримінальному праві традиційною є позиція, що адміністративне правопорушення відрізняється від злочину тим, що воно є суспільно шкідливим, а не суспільно небезпечним. Законодавчим підтвердженням цієї позиції є норма ч. 2 ст. 11 КК України, відповідно до якої суспільна небезпека характерна лише для злочинів. Критерієм, що свідчить про суспільну небезпеку злочину, є те, що лише він може заподіяти істотну шкоду фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Тому наявність шкоди меншої, ніж істотна, є кількісною ознакою верхньої межі суспільної шкідливості інших правопорушень, що відмежовує їх від злочинів як єдиного виду правопорушень, що є суспільно небезпечними. Але щоб істотна шкода була відмежувальним критерієм, який свідчить про суспільну небезпеку злочину, вона повинна мати певне чітке вираження і її можна було встановити. Тому вирішення питання відмежування злочинів від інших правопорушень буде значно спрощеним, якщо законодавцем певний критерій, що визначає істотність заподіяної шкоди, буде врахований безпосередньо в диспозиції кримінально-правової норми.

У диспозиції ч. 1 ст. 197¹ КК України такий критерій врахований – це розмір заподіяної шкоди (такий, що у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян). Саме це дозволяє відмежувати його від адміністративного делікту, передбаченого ст. 53¹ КУпАП, який є не суспільно небезпечним, а суспільно шкідливим. Тому саме за розміром заподіяної шкоди слід проводити відмежування ст. 197¹ КК України від ст. 53¹ КУпАП.

Розмір шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки, відмежовує злочин, що передбачений у ч. 1 ст. 197¹ КК України, і від інших адміністративних деліктів у сфері охорони природи та використання природних ресурсів (зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу – ст. 53³ КУпАП, незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель – ст. 53⁴ КУпАП, порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель або неприведення їх у стан, придатний для використання за призначенням – ст. 54 КУпАП, знищення межових знаків – ст. 56 КУпАП).

Л.П. Брич також вказує, що виникає проблема відмежування замаху на самовільне зайняття земельної ділянки від закінченого адміністративного делікту. Для усунення цієї проблеми вона пропонує внести зміни до ст. 197¹ КК України та ст. 53¹ КУпАП, в яких опис діяння здійснити таким чином, щоб воно було не спільною, а відмежувальною ознакою складу злочину від складу адміністративного делікту. Для цього вона, практично не змінюючи диспозиції ч. 1 ст. 197¹ КК України, пропонує в ст. 53¹ КУпАП передбачити відповідальність не за зайняття земельної ділянки, а лише за створення перешкод власнику або законному користувачеві земельної ділянки вільно володіти, користуватися, розпоряджатися земельною ділянкою, а так само за незаконне проникнення на земельну ділянку всупереч волі власника або законного користувача¹.

Але недоліком вказаної пропозиції є те, що створення перешкод здійснюється в першу чергу саме самовільним зайняттям земельної ділянки. Також видається сумнівною суспільна шкідливість самого лише проникнення на земельну ділянку без заволодіння нею або її використання чи пошкодження природних об'єктів, які на ній розташовані. Крім того, якщо відсутнє заволодіння земельною ділянкою та її фактичне використання, практично неможливо довести факт проникнення та його незаконність. Також не зрозуміло, в яких діях полягатиме створення перешкод власнику земельної ділянки тощо.

Відмежувальною ознакою кримінально караного самовільного будівництва будівель або споруд (ч. 3 та ч. 4 ст. 197¹ КК України) від подібного адміністративного делікту в промисловості, будівництві та у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів (порушення законодавства під час планування і забудови територій – ст. 96¹ КУпАП) є така ознака, як здійснення такого будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці. Тобто фактичне поєднання

¹ Брич Л. Значення суспільно небезпечного діяння у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів адміністративних правопорушень / Л. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 53. – С. 297.

двох адміністративних деліктів призводить до утворення самостійного злочину.

Водночас відсутній чіткий критерій відмежування самовільного зайняття земельної ділянки, що передбачене в ч. 2 ст. 197¹ КК України, від адміністративного делікту, передбаченого ст. 53¹ КУпАП. Проблема полягає в тому, що розмір заподіяної шкоди не є обов'язковою ознакою порівнюваних складів. Тому для їх відмежування потрібно враховувати наступне. У диспозиції ст. 53¹ КУпАП йдеться про відповідальність за зайняття земельної ділянки. При цьому жодної деталізації ознак такої ділянки не вказано. Тоді як у диспозиції ч. 2 ст. 197¹ КК України йде мова про зайняття земельних ділянок, які мають спеціальний режим використання, що зумовлений їх особливою цінністю та наявністю обмежень у користуванні (особливо цінні землі, землі в охоронних зонах, зонах санітарної охорони тощо). Тобто вже саме по собі самовільне зайняття земельної ділянки зі спеціальним правовим режимом, незалежно від розміру заподіяної такими діями шкоди, свідчить про суспільну небезпеку таких дій і визнається злочином, а не адміністративним деліктом.

Таким чином, для розмежування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва із суміжними злочинами та відмежування від подібних адміністративних правопорушень потрібно вирішити такі питання:

- чи має особа правовий титул (право власності, оренди) на користування земельною ділянкою?
- чи вчинила вона певні дії, спрямовані на отримання правового титулу на земельну ділянку?
- чи використовує особа земельну ділянку до отримання усіх правовстановлюючих документів та їх державної реєстрації?
- чи отримала особа шахрайським шляхом або шляхом вимагання право на земельну ділянку?
- в яких діях полягає використання земельної ділянки?
- з якими діями поєднане самовільне зайняття земельної ділянки та яким чином ці дії вчиняються?
- чи усвідомлювала особа відсутність правових підстав на зайняття та використання земельної ділянки?
- чи використовує особа для самовільного зайняття земельної ділянки своє службове становище (надає вказівки працівникам на зайняття земельної ділянки та їх фактичне використання)?
- чи мала право особа на одержання земельної ділянки?
- чи правомірним є рішення про надання особі земельної ділянки у власність (в оренду)?
- чи правомірним є договір оренди земельної ділянки та чи не здійснювалась його підrobка?
- чи не закінчився строк дії договору оренди земельної ділянки?

- чи є значним розмір шкоди, заподіяної в результаті неправомірного заволодіння та використання земельної ділянки?
- чи належить земельна ділянка до земель з особливим правовим режимом?

У зв'язку з наведеним можна констатувати, що ст. 197¹ КК України, яка передбачає відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, розмежовується із суміжними складами злочинів та відмежовується від подібних адміністративних деліктів за допомогою визначення, уточнення та співставлення всіх елементів порівнювальних складів. Головними критеріями, за якими проводиться таке розмежування, слід вважати ті формалізовані юридичні ознаки, які характеризують самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. Як розмежувальні ознаки закон вказує на предмет самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, а також на розмір заподіяної шкоди.

Висновки до розділу

Законодавче конструювання кваліфікованих складів самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва будівель або споруд викликає низку зауважень та спричиняє неоднозначність при їх кваліфікації. Тому видається доцільним кваліфікований склад самовільного зайняття земельної ділянки, як і основний склад, сформулювати як злочин з матеріальним складом, оскільки саме лише самовільне зайняття земельної ділянки, яка має особливий правовий режим, ще не свідчить про підвищену суспільну небезпеку такого діяння. Це також слугуватиме чітким критерієм відмежування злочинного самовільного зайняття земельної ділянки від подібного адміністративного делікту.

Необхідно як кваліфікуючу ознаку самовільного будівництва передбачити вчинення таких дій групою. Як кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки необхідно законодавчо вказати заподіяння законному володільцю або власнику земельної ділянки шкоди у великому та особливо великому розмірі, що дозволить здійснювати диференціацію кримінальної відповідальності залежно від розміру заподіяної шкоди. Рецидив злочину при самовільному зайнятті земельної ділянки має утворювати судимість за самовільне будівництво, і навпаки.

Для розмежування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва з іншими складами злочинів необхідно чітко визначити ознаки порівнюваних складів злочинів: об'єкт

та предмет посягання, способи вчинення злочину, вид та розмір злочинних наслідків, особливості суб'єкта злочину та наявність у нього спеціальних ознак, спрямованість умислу тощо. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво в першу чергу слід розмежовувати із злочинами проти власності: крадіжкою (ст. 185 КК України), грабежем (ст. 186 КК України), розбоєм (ст. 187 КК України), вимаганням (ст. 189 КК України), шахрайством (ст. 190 КК України). Кваліфікація цих злочинів за сукупністю виключається. Також досліджувані злочини необхідно розмежовувати із злочинами проти довкілля: незаконним заволодінням ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239¹ КК України), незаконним заволодінням землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239² КК України), порушенням правил охорони або використання надр (ст. 240 КК України). У разі, якщо злочини, що передбачені ст.ст. 239¹, 239² та ст. 240 КК України, вчинені на самовільно зайнятій земельній ділянці та завдали її власнику або законному володільцю значну шкоду, необхідною є їх кваліфікація за сукупністю з ч. 1 ст. 197¹ КК України. У разі вчинення самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва службовою особою вчинене слід розглядати як сукупність службового та неслужбового злочинів і кваліфікувати вчинене за ідеальною сукупністю злочинів, передбачених відповідною частиною ст. 197¹ КК України та відповідною статтею злочину у сфері службової діяльності (ст. 364 КК України, ст. 364¹ КК України).

Для відмежування самовільного зайняття земельної ділянки від подібних адміністративних деліктів у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини – самовільного зайняття земельної ділянки (ст. 53¹ КУпАП), зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу (ст. 53³ КУпАП), незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 53⁴ КУпАП), порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель або неприведення їх у стан, придатний для використання за призначенням (ст. 54 КУпАП), знищення межових знаків (ст. 56 КУпАП) потрібно враховувати розмір заподіяної шкоди та наявність спеціального режиму використання земель.

ВИСНОВКИ

Здійснення кримінально-правової характеристики самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, які є тісно пов'язаними між собою злочинами, а також узагальнення опрацьованого матеріалу дало змогу зробити такі теоретичні висновки та сформульовано наступні практичні пропозиції:

Аналіз стану наукового дослідження самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва свідчить, що з кінця 60-х років XX століття цим питанням було приділено чимало уваги, зокрема на монографічному рівні. З 60-х років XX ст. питання кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво набули значної актуальності і стосувались виключного державного права власності на землю. З 1991 до 2001 року, незважаючи на проведення земельної реформи та встановлення багатосуб'єктності права власності на землю, наукове дослідження проблем самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва мало фрагментарний характер і, як правило, обмежувалось лише характеристикою цих складів злочинів у підручниках і навчальних посібниках у межах дослідження Особливої частини КК УРСР 1960 року. Декриміналізація 2001 року самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва призвела до того, що із 2001 до 2006 року проблеми відповідальності за вказані діяння переважно були предметом дослідження науковців у сфері земельного та цивільного права. Лише після доповнення 11 січня 2007 року КК України статтею 197¹ увага вчених у галузі кримінального права зосереджена на дослідженні проблем самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва.

Дослідження соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво свідчить про те, що визначальними чинниками для криміналізації цих дій були їх поширеність і висока суспільна небезпека. Остання, в свою чергу, визначається порушенням гарантованого Конституцією України права власності на землю, а також значущістю для суспільства нормального функціонування земельних відносин, забезпечення прав власників та законних володільців земельних ділянок. Крім того, дослідження історичного досвіду охорони прав на землю та аналіз зарубіжних способів протидії порушенням прав на землю також свідчать про соціальну зумовленість кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво як важливого інструменту захисту та гарантування прав на землю, що повністю відповідає кримінальній політиці нашої держави.

Родовим об'єктом злочинів проти власності, до яких цілком виправдано віднесені самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, є правовідносини власності, які виражені у правомочностях володіння, користування та розпорядження майном, а також інші речові правовідносини, які виражені у правомочностях володіння та користування майном. Основним безпосереднім об'єктом складів злочинів, що передбачені ст. 197¹ КК України, є правовідносини власності на земельну ділянку, які полягають у праві її власника за своєю волею володіти, користуватися та розпоряджатися нею, з урахуванням встановлених законодавством обмежень, а також правовідносини землекористування, які полягають у праві законного володільця земельної ділянки володіти та користуватися нею.

Додатковим обов'язковим об'єктом досліджуваних складів злочинів є правомірна управлінська діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування в галузі передання земельних ділянок у власність або надання у користування, а також встановлений порядок державної реєстрації прав на земельні ділянки. Додатковим обов'язковим об'єктом самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці (ч. 3 та ч. 4 ст. 197¹ КК України) є правовідносини, що регулюють порядок будівництва будівель та споруд.

Предметом самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва є земельна ділянка як нерухоме майно у тих межах, в яких вона самовільно зайнята і фактично використовується. Предметом складів злочинів, передбачених ч. 3 та ч. 4 ст. 197¹ КК України, також додатково є будівлі та споруди, що самовільно будуються або збудовані на самовільно зайнятій земельній ділянці, за винятком МАФів, а також тимчасових будівель та споруд.

Оскільки самовільне зайняття земельної ділянки є злочином з матеріальним складом, обов'язковими ознаками його об'єктивної сторони є суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки та причиновий зв'язок між діянням та наслідками. Водночас склади злочинів, що передбачені ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 197¹ КК України, за своєю конструкцією мають формальний склад, тому обов'язковою ознакою їх об'єктивної сторони є тільки суспільно небезпечне діяння.

Об'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки може полягати у різноманітних діях, які свідчать про протиправне використання корисних властивостей земельної ділянки. Самовільне зайняття земельної ділянки становить тривале злочинне діяння, яке полягає у фактичному протиправному використанні земельної ділянки. Тому склад злочину, що передбачений ч.1

ст. 197¹ КК України, необхідно відносити до триваючих. На підставі аналізу даних судової практики зроблено висновок, що найчастіше самовільне зайняття земельної ділянки полягає у вчиненні комплексу дій, які спрямовані на вирощування на ній сільськогосподарських культур. Розпочинаючи вчинення таких дій, особа тим самим одночасно здійснює заволодіння земельною ділянкою. При цьому виникає бездіяльність щодо набуття права на земельну ділянку. Доведено, що самовільне зайняття земельної ділянки можливе у разі незаконного утримування земельної ділянки, що була надана особі на законних підставах, шляхом її використання після спливу строків користування.

Об'єктивною стороною складів злочинів, що передбачені ч. 3 та ч. 4 ст. 197¹ КК України, є будь-які дії, які свідчать про будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці будівель або споруд. Такі злочини є ускладненими одиничними злочинами, суспільно небезпечне діяння яких полягає у самовільному зайнятті земельної ділянки, здійсненні підготовчих робіт і подальшому виконанні будівельних робіт. Такі дії визнаються злочинними з моменту початку будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці будівель або споруд, незалежно від розміру шкоди, що завдана власнику або законному володільцю самовільним зайняттям земельної ділянки чи самовільним будівництвом та стадії, на якій перебуває будівництво. При цьому будівництво здійснюється без жодних дозволів і погоджень, а об'єкт будівництва, навіть після завершення всіх необхідних робіт, не може бути зданий в експлуатацію і є об'єктом незавершеного будівництва.

Суб'єкт самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва є загальним. Такий суб'єкт не наділений правомочностями щодо земельної ділянки, яку він самовільно займає. Переважно ним є особа, яка професійно займається сільськогосподарською діяльністю або здійснює будівельні роботи. Доволі часто самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво здійснюється службовими особами, що зумовлює необхідність кваліфікації вчиненого за сукупністю зі злочинами у сфері службової діяльності. Видається доцільним установа кримінальної відповідальності юридичних осіб за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Суб'єктивна сторона складу злочину, що передбачений ч. 1 ст. 197¹ КК України, характеризується умисною формою вини і може бути вчинене як з прямим, так і з непрямым умислом. Усвідомлення особою протиправності своїх дій не є обов'язковою ознакою самовільного зайняття земельної ділянки. Мотив та мета є факультативними ознаками суб'єктивної сторони цього складу злочину. Аналіз

судової практики свідчить, що мотив може бути будь-яким, хоча, як правило, є корисливим. Метою переважно є вирощування товарної сільськогосподарської продукції. Склади злочинів, що передбачені частинами 2–4 ст. 197¹ КК України, можуть бути вчинені лише з прямим умислом. Відкритість та добросовісність володіння та користування чужою земельною ділянкою не можуть бути ознаками, які виключають умисел на самовільне зайняття земельної ділянки, адже в такому разі особа також усвідомлює, що використання земельної ділянки не ґрунтується на будь-яких правових підставах і здійснюється, як правило, без відома власника земельної ділянки.

Необхідно як кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки передбачити вчинення таких дій службовою особою, а також заподіяння власнику або законному володільцю земельної ділянки шкоди у великому та особливо великому розмірах. Як кваліфікуючу ознаку самовільного будівництва необхідно передбачити вчинення таких дій службовою особою. Рецидив злочину при самовільному зайнятті земельної ділянки має утворювати судимість за самовільне будівництво, і навпаки.

Розмежування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва із суміжними складами злочинів потрібно здійснювати шляхом визначення, уточнення та зіставлення всіх елементів складів злочинів, що розмежовуються. Особливо слід зважити на такі ознаки: предмет злочину – земельна ділянка, яка є нерухомим майном, що не може бути викрадена, тобто вилучена і перенесена в інше місце без втрати її цілісності та якісних характеристик; спосіб вчинення – будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності правових підстав; розмір заподіяної шкоди – шкода у значному розмірі; суб'єкт злочину – загальний суб'єкт, який не наділений правомочностями щодо самовільно зайнятої земельної ділянки. Якщо самовільне зайняття земельної ділянки вчинене службовою особою або поєднане з певними спеціальними діями (заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах, незаконне добування корисних копалин загальнодержавного значення), вчинене може кваліфікуватись за сукупністю злочинів. До основних критеріїв відмежування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва від подібних адміністративних деліктів необхідно відносити розмір заподіяної шкоди, наявність спеціального режиму використання земель і місце вчинення злочину.

З урахуванням усіх вищевказаних висновків та пропозицій і зважаючи на необхідність подальшого збереження самовільного

будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці як самостійного злочину, сформульована така редакція ст. 197¹ КК України:

«Стаття 197¹. Самовільне зайняття земельної ділянки та будівництво на ній

1. Самовільне зайняття земельної ділянки, яким заподіяно її власнику або законному володільцю шкоду у значному розмірі, – ...

2. Самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене особою, раніше судимою за злочин, передбачений будь-якою частиною цієї статті, або службовою особою, або групою осіб, або щодо земельних ділянок особливо цінних земель, земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель, – ...

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони заподіяли власнику або законному володільцю земельної ділянки шкоду у великому розмірі, – ...

4. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони заподіяли власнику або законному володільцю земельної ділянки шкоду в особливо великому розмірі, – ...

5. Будівництво будівель або споруд на земельній ділянці, зазначеній у частині першій цієї статті, – ...

6. Будівництво будівель або споруд на земельній ділянці, зазначеній у частині другій цієї статті, або вчинене особою, раніше судимою за злочин, передбачений будь-якою частиною цієї статті, або службовою особою, або групою осіб, – ...».

Для визначення розміру шкоди, що заподіяна самовільним зайняттям земельної ділянки пропонується виключити примітку до ст. 197¹ КК України, а пункти 2, 3 та 4 примітки до ст. 185 КК України викласти в такій редакції:

«2. У статтях 185, 186, 189, 190 та 197¹ цього Кодексу значна шкода визнається із врахуванням матеріального становища потерпілого та якщо йому спричинені збитки на суму від ста до двохсот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3. У статтях 185–191, 194 та 197¹ цього Кодексу у великих розмірах визнається злочин, що вчинений однією особою чи групою осіб на суму, яка в двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян на момент вчинення злочину.

4. У статтях 185–187 та 189–191, 194, 197¹ цього Кодексу в особливо великих розмірах визнається злочин, що вчинений однією особою чи групою осіб на суму, яка в шістьсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян на момент вчинення злочину».

Пропонується визначення самовільного зайняття земельної ділянки у ст.1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» викласти в такій редакції:

«Самовільне зайняття земельної ділянки – це будь-які дії особи, які свідчать про фактичне заволодіння або заволодіння та використання земельної ділянки за відсутності рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про передачу земельної ділянки у власність або надання у користування, або за відсутності вчиненого правочину щодо відчуження земельної ділянки чи надання права на неї або інших юридичних фактів, що підтверджують наявність права на зайняття земельної ділянки».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агаев И.Б. Состав преступления: понятие, элементы, значение: учебное пособие / И.Б. Агаев. – М.: Юрист, 2004. – 335 с.
2. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки: монографія / О.Ю. Дрозд, О.В. Копан, С.М. Рогозін, С.А. Шепетько, О. М. Юрченко. – К.: «МП Леся», 2013. – 240 с.
3. Аксененок Г.А. Земельные правоотношения в СССР / Г.А. Аксененок. – М.: «Юридическая литература», 1958. – 424 с.
4. Андрейцев В.І. Об'єкти земельних правовідносин за новим Земельним кодексом України / В.І. Андрейцев // Законодавство України. Науково-практичні коментарі. – 2002. – № 2. – С. 3–19.
5. Антонова Е.Ю. Концептуальные основы корпоративной (коллективной) уголовной ответственности / Е.Ю. Антонова. – СПб.: Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2011. – 421 с.
6. Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво / Н. Антонюк // Вісник прокуратури. – 2008. – № 1. – С. 77–87.
7. Антонюк Н. Самовільне зайняття земельної ділянки: зміст суспільно-небезпечного діяння / Н. Антонюк // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIV регіональної науково-практичної конференції (Львів, 6 лютого 2008 р.). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка, 2008. – С. 235–238.
8. Антонюк Н.О. Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Н.О. Антонюк. – Львів, 2006. – 18 с.
9. Бавбекова Е.А. Щодо питання про необхідність встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок / Е.А. Бавбекова // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми: матеріали міжнародної наукової конференції (Донецьк, 17–18 листопада 2006 р.). – Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. – С. 157–161.
10. Багaley Д.И. Генеральная опись Малороссии / Д.И. Багaley. – М.: Книга по Требованию, 2011. – 34 с.
11. Бажанов М.И. Множественность преступлений по уголовному праву Украины / М.И. Бажанов. – Харьков: Право, 2000. – 128 с.
12. Балобанова Д.О. Теорія криміналізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Д.О. Балобанова. – Одеса, 2007. – 17 с.
13. Безпечність промислових підприємств. Терміни та визначення: ДСТУ 2156-93. – К.: Держспоживстандарт України, 1993. – 31 с.
14. Белогриц-Котляревский Л.С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части / Л.С. Белогриц-Котляревский. – Киев – Петербург – Харьков: Южно-Русское кн-во Ф. А. Иогансона, 1903. – 618 с.
15. Беляев Н.А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н.А. Беляев. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1986. – 176 с.

16. Берзін П. Проблеми визначення окремих ознак складу незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239¹ КК України) / П. Берзін // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Юридичні науки. – 2011. – Вип. 86. – С. 9–13.
17. Берзін П.С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення: монографія / П.С. Берзін. – К.: Дакор, 2009. – 736 с.
18. Берзін П.С. Наслідки у складах злочинів у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика: навчальний посібник / П.С. Берзін. – К.: КНТ, 2007. – 392 с.
19. Боброва Ю.В. Відмежування незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення від деяких злочинів проти власності в контексті боротьби зі злочинністю / Ю.В. Боброва // Держава та регіони: Серія: Право. – 2009. – № 3. – С. 113.
20. Бодаєвський В.П. Проблеми розмежування незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель від злочинів проти власності / В.П. Бодаєвський // Кримінальний кодекс України – 10 років очікувань: тези доповідей учасників Міжнародного симпозиуму (Львів, 23–24 вересня 2011 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 42–48.
21. Бойко А.И. Преступное бездействие / А.И. Бойко. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 320 с.
22. Бойцов А.И. Преступления против собственности / А.И. Бойцов. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. – 775 с.
23. Бондар О.Г. Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / О.Г. Бондар. – Київ, 2005. – 20 с.
24. Борисов В.І. Державна політика у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки / В.І. Борисов // Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 305–312.
25. Бородкин А. «Самовольное занятие земучастков»: вопросы квалификации и отграничения / А. Бородкин, О. Качмар // Юридическая практика. – 2008. – № 23. – С.5–10.
26. Бредіхін О.О. Проблеми відшкодування шкоди за самовільне зайняття земельних ділянок / О.О. Бредіхін // Земельне право України. – 2007. – № 2. – С. 51–56.
27. Брич Л. Значення суспільно небезпечного діяння у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів адміністративних правопорушень / Л. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 53. – С. 290–306.
28. Брич Л.П. Закономірності розмежування складів злочинів / Л. П. Брич // Життя і право. – 2004. – № 7. – С. 67–75.
29. Брич Л.П. Роль складу злочину у розмежуванні в кримінальному праві / Л.П. Брич // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – № 1. – С. 267–269.
30. Брич Л.П. Співвідношення складів військових злочинів зі складами злочинів, що мають з ними тотожні за змістом ознаки / Л.П. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 54. – С. 323–334.
31. Брич Л. Проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб за господарські злочини / Л. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 497–501.
32. Брич Л.П. Кримінально-правова кваліфікація ухилення від оподаткування в Україні: монографія / Л.П. Брич, В.О. Навроцький; вступ.ст. М.Я. Азарова; Державна податкова адміністрація України. – К.: Атіка, 2000. – 288 с.

33. Бурдін В. Викрадення: окремі проблеми розмежування та диференціації кримінальної відповідальності / В. Бурдін // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Вип. 55. – С. 216–226.
34. Бурдін В. Зміст вини: проблема співвідношення інтелектуальних та вольових аспектів / В. Бурдін // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Вип. 56. – С. 355–365.
35. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія / В.М. Бурдін. – К.: Атіка, 2004. – 240 с.
36. Бурдін В.М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження): монографія / В.М. Бурдін. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 780 с.
37. Велиев І.В. Об объективной стороне преступлени: монография / И.В. Велиев. – М.: Московский университет МВД России, ООО «Юркомпани», 2009. – 272 с.
38. Вереша Р.В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України: монографія / Р.В. Вереша. – К.: Атіка, 2005. – 223 с.
39. Вереша Р.В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності: підручник / Р.В. Вереша. – К.: Атіка, 2006. – 740 с.
40. Винокуров В.Н. Объект преступления: аспекты понимания, способы установления и применение уголовного закона: монография / В.Н. Винокуров. – М.: Юрлитинформ, 2012. – 224 с.
41. Вирок Апеляційного суду Волинської області у справі № 161/8775/13-к за 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38853293>.
42. Вирок Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровськ у справі № 200/21041/14-к за 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41930027>.
43. Вирок Білозерського районного суду Херсонської області у справі № 1-38/1 за 2011 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/14918262>.
44. Вирок Волочиського районного суду Хмельницької області у справі № 1-13/2010 р. за 2010 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/7674386>.
45. Вирок Гадяцького районного суду Полтавської області у справі № 526/1073/15-к за 2015 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/44779244>.
46. Вирок Житомирського районного суду Житомирської області у справі КП № 278/328/15-за 2015 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/46827358>.
47. Вирок Заводського районного суду м. Запоріжжя у справі № 1-66/11 за 2011 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18710880>.
48. Вирок Запорізького районного суду Запорізької області у справі № 1-142/10 за 2010 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/10288554>.
49. Вирок Збаразького районного суду Тернопільської області у справі № 598/2214/13-к за 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37500422>.

50. Вирок Козятинського міськрайонного суду Вінницької області у справі № 1-328/11 за 2012 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24599715>.
51. Вирок Лебединського районного суду Сумської області у справі № 1-94/08 за 2008 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2248367>.
52. Вирок Новокаховського міського суду Херсонської області у справі № 2117/1-66/11 за 2011 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13538769>.
53. Вирок Орджонікідського міського суду Дніпропетровської області у справі № 184/2511/13-к за 2013 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32880103>.
54. Вирок Петрівського районного суду Кіровоградської області у справі № 1-66/11 за 2011 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18710880>.
55. Вирок Подільського районного суду м. Києва у справі № 1-291-08 за 2008 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/7628872>.
56. Вирок Пустомитівського районного суду Львівської області у справі № 1-1316/29/11 за 2011 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19137515>.
57. Вирок Путильського районного суду Чернівецької області у справі № 1-42/2010 за 2010 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/11627213>.
58. Вирок Радивилівського районного суду Рівненської області у справі № 1-14/10 за 2010 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9707249>.
59. Вирок Садгирського районного суду м. Чернівці. Справа № 726/1162/13-к від 23 травня 2015 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31412923>.
60. Вирок Сніжнянського міського суду Доценської області у справі № 244/653/14-к за 2014 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38227246>.
61. Вирок Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області у справі № 1-142/2009 за 2009 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/5523891>.
62. Вирок Талалаївського районного суду Чернігівської області у справі № 1-12/2009 за 2009 р. [Електронний ресурс] / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/5424191>.
63. Вишнівський І. Методика виявлення та розслідування злочинів у сфері земельних відносин / І. Вишнівський // Вісник прокуратури. – 2008. – № 11. – С. 69–71.
64. Вівчаренко О.А. Гарантії права власності на землю в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / О.А. Вівчаренко. – Київ, 2005. – 20 с.
65. Вівчаренко О.А. Юридична відповідальність за порушення гарантій права власності на землю в Україні / О.А. Вівчаренко // Право України. – 2008. – № 8. – С. 81–86.

66. Владимиров В.А. Ответственность за корыстные посягательства на социалистическую собственность / В.А. Владимиров, Ю.И. Ляпунов. – М.: Юридическая литература, 1986. – 224 с.
67. Водний кодекс України від 6 червня 1995 року № 36/95-III // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
68. Волженкин Б.В. Уголовная ответственность юридических лиц: серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе» / Б.В. Волженкин. – СПб.: Санкт-Петербургский юридический институт Генеральной Прокуратуры РФ, 1998. – 40 с.
69. Габаидзе И.Б. Ответственность за самовольное строительство по советскому уголовному праву: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / И.Б. Габаидзе. – Харьков, 1980. – 13 с.
70. Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С.Б. Гавриш. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2002. – 634 с.
71. Газдайка-Василишин І.Б. Некорисливі злочини проти власності за кримінальним правом України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / І.Б. Газдайка-Василишин. – Львів, 2011. – 16 с.
72. Галиакбаров Р.Р. Квалификация групповых преступлений / Р.Р. Галиакбаров. – М.: Юрид. лит, 1980. – 80 с.
73. Гарбатович Д.А. Квалификация уголовно-правовых деяний по субъективной стороне: монография / Д.А. Гарбатович. – М.: Юрлитинформ, 2009. – 192 с.
74. Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л.Д. Гаухман. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2001. – 316 с.
75. Гаухман Л.Д. Ответственность за преступления против собственности / Л.Д. Гаухман, С.В. Максимов. – [2-е изд.]. – М.: АО «ЮрИнфоР», 2001. – 315 с.
76. Гилязов Ф.Г. Социально-психологические, уголовно-правовые и криминологические аспекты вины: учебное пособие / Ф.Г. Гилязов. – Уфа: Башкирский университет, 1978. – 59 с.
77. Гірничий Закон України: Закон України від 6 жовтня 1999 року № 1127-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 50. – Ст. 433.
78. Гончаренко В.Д. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посібник [для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / В.Д. Гончаренко, О.Д. Святоцький. – [3-тє вид., перероб.]. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 800 с.
79. Готін О.М. Випуск або реалізація недоброякісної продукції в умовах ринкової економіки: проблеми кримінальної відповідальності: монографія / О.М. Готін. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. – 288 с.
80. Гражданское право: в 3-х томах / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Проспект, 2005. – Т. 1. – 765 с.
81. Грек Б.М. Кримінальна відповідальність юридичних осіб. Чи бути їй в Україні? / Б.М. Грек // Адвокат. – 2011. – № 12. – С. 19–22.
82. Гришанин П.Ф. Преступления против порядка управления: лекция / П.Ф. Гришанин, М.П. Журавлев. – М.: НИ и РИО, 1963. – 44 с.
83. Гришук В.К. Встановлення кримінальної відповідальності колективних суб'єктів у зарубіжних державах: до історії проблеми / В.К. Гришук, О.Ф. Пасека // Право України. – 2011. – № 9. – С. 50–61.

84. Гришук В.К. Глобалізація і проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб / В.К. Гришук, А.М. Цюра // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2002. – Вип. 7. – С. 49–58.
85. Гришук В.К. До питання про соціальну зумовленість кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні діяння у сфері господарської діяльності / В. К. Гришук // Відповідальність за злочини в сфері господарської діяльності: матер. наук.-практ. конференції (Харків, 5–6 жовтня 2006 р.). – Х.: Кроссруд, 2006. – С. 15–18.
86. Гришук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології / В.К. Гришук. – Л.: Світ, 1992. – 167 с.
87. Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник [для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл.] / В.К. Гришук. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – 568 с.
88. Гришук В.К., Кримінальна відповідальність юридичних осіб: de lege ferenda / В.К. Гришук, О.Ф. Пасека // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – Вип. 4. – С. 274–291.
89. Гуророва Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: монографія / Н.О. Гуророва. – Х.: Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 384 с.
90. Дагель П.С. Теоретические основы установления вины: учеб. пособ. / П.С. Дагель, Р.И. Михеев. – Владивосток: Дальневосточный гос. ун-т, 1975. – 167 с.
91. Деякі питання виконання підготовчих і будівельних робіт: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 року № 466 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 34. – Ст. 1404.
92. ДСТУ-Н Б Д.1.1-3: 2013 Настанова щодо визначення розміру коштів на титульні тимчасові будівлі та споруди і інші витрати у вартості будівництва: Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 27 серпня 2013 року № 405 / Національний стандарт України. – 2013. – 27 с.
93. ДСТУ-Н Б Д.1.1-5: 2013 Настанова щодо визначення розміру коштів на титульні тимчасові будівлі та споруди і інші витрати у вартості будівництва: Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 27 серпня 2013 року № 405 / Національний стандарт України – 2013. – 31 с.
94. Дударець Д.В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення / Д.В. Дударець // Судова апеляція. – 2009. – № 3. – С. 37–48.
95. Дудоров О.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – 400 с.
96. Дудоров О.О. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / О.О. Дудоров, М.І. Мельник // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12. – С. 29–36.
97. Дудоров О.О. Поняття самовільного зайняття земельної ділянки як злочину / О.О. Дудоров // Юридичний вісник України. – 2009. – № 17. – С. 6–7.
98. Дудоров О.О. Проблема юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах Кримінального кодексу України / О.О. Дудоров // Вибрані праці з кримінального права. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. – 952 с.
99. Емельянов В.П. Защита права собственности уголовным законодательством / В.П. Емельянов. – Х.: Рубикон, 1996. – 125 с.

100. Ерофеев Б.В. Основы земельного права (теоретические вопросы) / Б.В. Ерофеев – М.: Юрид. лит., 1971. – 328 с.
101. Задорожний А.А. Кримінально-правова характеристика злочинів у сфері службової діяльності / А.А.Задорожний // Право і безпека. – 2012. – № 2 (44) – С. 105-111.
102. Зайцев О.В. Обмежена осудність у кримінальному праві України: монографія / О.В. Зайцев. – Харків: Майдан, 2007. – 240 с.
103. Закон об уголовном праве Израиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/1375279180.pdf>.
104. Зелінський А.Ф. Корислива злочинна діяльність / А.Ф. Зелінський, М.Й. Коржанський. – К.: Генеза, 1998. – 139 с.
105. Зелінський А.Ф. Кримінологія: навч. посіб. / А.Ф. Зелінський. – Х.: Рубікон, 2000. – 240 с.
106. Земельне право України: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / А.П. Шеремет. – [2-ге вид.]. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 632 с.
107. Земельне право України: підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В.І. Семчик, П.Ф. Кулинич, М.В. Шульга. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – 600 с.
108. Земельне право України: підручник / [М.В. Шульга, Г.В.Анісімова, Н.О. Багай, А.П. Гетьман та ін.]; за ред. М.В. Шульги. – [2-ге вид.]. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
109. Земельний кодекс України: коментар / за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – 608 с.
110. Земельний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. В.І. Семчика. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 676 с.
111. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 80.
112. Земельное право: учебник [для студентов юридических вузов и факультетов] / [Г.А. Аксененко, Г.С. Башмаков, В.А. Кикоть и др.]; под ред. Г.А. Аксененка. – М.: Юрид. лит., 1969. – 472 с.
113. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву. Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории хозяйственного права / О.С. Иоффе. – М.: Статут, 2000. – 777 с.
114. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: навчальний посібник / О.П. Івановська. – К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. – 264 с.
115. Інформаційний лист Державної інспекції сільського господарства України № 1211/6-3/2-13 від 20 лютого 2013 року.
116. Канаш О. Особливо цінні землі: наявне тлумачення та реальна сутність / О. Канаш // Землевпорядний вісник. – 2009. – № 2. – С. 44–45.
117. Карпов Т.И. Ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство по советскому уголовному праву: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12715 «Уголовное право и уголовный процесс» / Т.И. Карпов. – Москва, 1972. – 21 с.
118. Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навч. посібник / [В.В. Коваленко, О.М. Джужа, А.В. Савченко, В.В. Кузнецов та ін.]; за заг. ред. В.В. Коваленка. – К.: Атіка, 2011. – 648 с.

119. Келина С.Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового Уголовного кодекса Российской Федерации / С.Г. Келина // Уголовное право: новые идеи. – М.: ИГП РАН, 1994. – С. 50–60.
120. Клепицкий И.А. Недвижимость как предмет хищения и вымогательства / И.А. Клепицкий // Государство и право. – 2000. – № 12. – С. 11–19.
121. Клименко В.А. Обмежена осудність: поняття, критерії та примусове лікування: монографія / В.А. Клименко, В.Б. Первомайський, Т.М. Приходько. – К.: Атіка, 2011. – 180 с.
122. Ковальський Д. Кримінальна відповідальність за порушення земельного законодавства / Д. Ковальський // Юридичний вісник України. – 2001. – 20–26 жовт. – С. 4–9.
123. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.
124. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 року № 132/94_ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.
125. Козаченко И.Я. Проблемы причины и причинной связи в институтах Общей и Особенной частей отечественного уголовного права: вопросы теории, оперативно-следственной и судебной практики / Я.М. Злоченко, И.Я. Козаченко, В.Н. Курченко. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 791 с.
126. Комментарий к Основам земельного законодательства Союза ССР и союзных республик / под ред. Г.А. Аксененка, Н.А. Сыродоева. – М.: Юрид. лит., 1974. – 351 с.
127. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 13.
128. Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів: навчальний посібник / М. Й. Коржанський. – [2-ге видання]. – К.: Атіка, 2002. – 640 с.
129. Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів проти особи та власності / М.Й. Коржанський. – К.: Юрінком, 1996. – 144 с.
130. Коржанський М.Й. Об'єкт і предмет злочину: монографія / М. Й. Коржанський. – Дніпропетровськ: Юрид. акад. МВС, Ліра ЛТД, 2005. – 252 с.
131. Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации: монография / А.И. Коробеев. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. – 210 с.
132. Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу: монографія / О.М. Костенко. – К.: Атіка, 2008. – 352 с.
133. Коташевская Т. Ответственность за самовольное занятие земельного участка юридическим лицом / Т. Коташевская // Юридическая практика. – 2008. – № 27. – С. 12–13.
134. Кочеров М.В. Поняття службової особи як суб'єкта незаконного збагачення / М.В. Кочеров. – Адвокат – 2012. – № 9 (141). – С. 39.
135. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. – [2-ге вид.]. – К.: «ВД «Дакор», 2013. – 786 с.
136. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студентів юрид. вузів і фак. / [Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.В. Беньківський та ін.]; за ред. П.С. Матишевського та ін. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – 512 с.
137. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.]; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – [4-те вид., переробл. і допов.]. – Х.: Право, 2010. – 454 с.

138. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.]; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – [4-те вид., переробл. і допов.]. – Х.: Право, 2010. – 608 с.
139. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 37. – Ст. 1370.
140. Кругликов Л.Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве / Л.Л. Кругликов, А.В. Васильевский. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 300 с.
141. Крылова Н.Е. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты / Н.Е. Крылова // Вестник Московского университета. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. – № 3. – С. 69–80.
142. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев. – М.: «Юридическая литература», 1972. – 352 с.
143. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления: монография / В.Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1960. – 244 с.
144. Кудрявцев В.Н. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация / [В.Н. Кудрявцев, П.С. Дагель, Г.А. Злобин и др.]; под ред. В.Н. Кудрявцева, А.М. Яковлева. – М.: Наука, 1982. – 304 с.
145. Кузнецов В.В. Теорія кваліфікації злочинів: підручник / [В.В. Кузнецов, А.В. Савченко]; за заг. ред. д.ю.н., проф. В.І. Шакуна. – [4-те вид., перероб.]. – К.: Алерта, 2012. – 316 с.
146. Кулинич П. Протидія самовільному зайняттю землі – дійсна й надумана / П. Кулинич // Юридичний вісник України. – 2006. – № 37. – С. 6–7.
147. Кулинич П.Ф. Земельна ділянка як об'єкт правових відносин: поняття, ознаки, види / П.Ф. Кулинич // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 3. – С. 215–219.
148. Кундеус В.Г. Об'єктивні ознаки викрадення майна у злочинах проти власності / В.Г. Кундеус // Вісник Харківського НУВС. – 2009. – № 44. – С. 73–79.
149. Курс советского уголовного права. Часть особенная: в 6-ти томах / [Н.А. Беляев, В.К. Глистин, Н.С. Лейкина, Н.В. Лясс и др.]; отв. ред. Н.А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. – Т. 4: Государственные преступления и преступления против социалистической собственности. – 558 с.
150. Курс советского уголовного права. Часть особенная: в 6-ти томах / [А.Н. Игнатов, В.Ф. Кириченко, Ш.С. Рашковская, Н.А. Стручков и др.]; под ред. А.А. Пионтковского, П.С. Ромашкина, В.М. Чхиквадзе. – М.: Наука, 1971. – Т. 6: Преступления против государственного аппарата и общественного порядка. Воинские преступления. – 560 с.
151. Лактіонова В.В. Наслідки вчинення злочинів проти довкілля (кримінально-правове дослідження): монографія / В.В. Лактіонова. – Кременчук: Видавець «ПП Щербатих», 2011. – 256 с.
152. Лаптев А.О. О судебной практике по делам о самовольном захвате земли и самовольном строительстве индивидуальных жилых домов / А.О. Лаптев // Советская юстиция. – М.: Госюриздат РСФСР, 1963. – № 18. – С. 7–10.
153. Лень В.В. Осудність у кримінальному праві і законодавстві: монографія / В.В. Лень. – Д.: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2008. – 180 с.
154. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т.А. Лесниевски-Костарева. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Издательство НОРМА, 2000. – 400 с.

155. Лист Департаменту інформаційного забезпечення МВС України від 25 липня 2013 року № 16/2-184зі.
156. Листков А.Н. Уголовно-правовое законодательство об охране окружающей среды и практика его применения: учебное пособие / А.Н. Листков. – Горький: Изд-во ГВШ МВД СССР, 1989. – 115 с.
157. Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія / С.Я. Лихова. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. – 573 с.
158. Лугина О. Проблеми нормативного визначення терміна «самовільне зайняття земельних ділянок» / О. Лугина // Право України. – 2008. – № 2. – С. 109–111.
159. Ляпунов Ю.И. Уголовно-правовая охрана природы в СССР / Ю.И. Ляпунов // Советская юстиция. – 1973. – № 27. – С. 8–12.
160. Максимович Р.Л. Поняття службової особи у кримінальному праві України: монографія / Р.Л. Максимович. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 304 с.
161. Малинин В.Б. Объективная сторона преступления / В.Б. Малинин, А.Ф. Парфенов. – СПб.: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. – 301 с.
162. Марін О.К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм: монографія / О.К. Марін. – К.: Атіка, 2003. – 224 с.
163. Марченко М.Ю. Запобігання самовільному зайняттю земельної ділянки та самовільному будівництву: монографія / М.Ю. Марченко; за ред. д-ра юрид наук, проф., чл.-кор. Нац. акад. прав. наук України В.В. Голіни; Нац. акад. прав. наук України, НДІ вивч. проблем злочинності ім. В.В. Сташиса. – Харків: Кроссруд, 2014. – 210 с.
164. Матышевский П.С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления / П.С. Матышевский. – К.: Юринком, 1996. – 240 с.
165. Медіна Л.П. Кримінально-правова характеристика злочинів проти виборчих прав громадян України (ст. ст. 157, 158, 159 КК України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Л. П. Медіна. – Київ, 2004. – 20 с.
166. Митрофанов І.І. Злочини проти довкілля: навчальний посібник / І.І. Митрофанов. – Кременчук: Вид. ПП Щербатих О.В., 2009. – 98 с.
167. Михайлов О.О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.О. Михайлов. – Київ, 2008. – 16 с.
168. Михеев Р.И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве / Р.И. Михеев; науч. ред. П.С. Дагель. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. – 300 с.
169. Михеев Р.И. Уголовная ответственность юридических лиц: за и против: монография / Р.И. Михеев, А.Г. Корчагин, А.С. Шевченко. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. – 76 с.
170. Мірошніченко А.М. Земельне право України: підручник / А.М. Мірошніченко. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К.: Алерта, 2011. – 680 с.
171. Мірошніченко А.М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні / А.М. Мірошніченко. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К.: Алерта, 2010. – 270 с.

172. Мірошниченко А.М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А.М. Мірошниченко, Р.І. Марусенко. – К.: Правова єдність, 2009. – 496 с.
173. Мовчан Р.О. «Самовільність» як найважливіша ознака злочину, передбаченого ч.1 ст. 1971 КК України / Р.О. Мовчан // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2008. – № 4. – С. 99–108.
174. Мовчан Р.О. Вина як основна ознака суб'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / Р.О. Мовчан // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2009. – № 1. – С. 128–136.
175. Мовчан Р.О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Р.О. Мовчан. – Київ, 2009. – 20 с.
176. Мовчан Р.О. Підстави криміналізації «самовільного зайняття земельної ділянки» / Р.О. Мовчан // Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез Міжнародної наукової конференції [«Шості осінні юридичні читання»] (Хмельницький, 26 -27 жовтня 2007 р.). – У 3-х ч. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. – Ч. 3. – С. 241–243.
177. Мовчан Р.О. Суспільна небезпека діяння як основний принцип криміналізації самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / Р.О. Мовчан // Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ імені Е.О. Дідоренка. – 2008. – № 2. – С. 81–92.
178. Мороз В.Ф. Делінквентність дітей до чотирнадцятирічного віку: (кримінологічні проблеми): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В.Ф. Мороз. – Харків, 1999. – 19 с.
179. Музика А.А. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія / А.А. Музика, Є.В. Лащук. – К.: Вид. Паливода А.В., 2011. – 192 с.
180. Музюкин А.П. Мотив преступления и его уголовно-правовое значение: монография / А.П. Музюкин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 127 с.
181. Мураховська О.О. Поняття особливо цінних земель України: сучасний стан та перспективи розвитку / О.О. Мураховська // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія Право. – 2011. – Вип. 165. – С. 178–183.
182. Мягков М.О. Щодо проблеми об'єкта злочину в науці кримінального права / М.О. Мягков // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС України ім. 10-річчя незалежності України. – 2005. – № 2. – С. 142–148.
183. Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій / В.О. Навроцький. – К.: Знання, 2000. – 771 с.
184. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.
185. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – [7-ме вид., переробл. та допов.]. – К.: Юридична думка, 2010. – 1288 с.
186. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций: в 2-х томах / А.В. Наумов. – М.: Юридическая литература, 2004. – Т. 1. – 496 с.
187. Нерсисян А.С. Проблеми впровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні / А.С. Нерсисян // Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез Міжнародної наукової конференції [«Десяті осінні юридичні

- читання»] (Хмельницький, 18–19 листопада 2011 р.). – У 4-х ч. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2011. – Ч. 4. – С. 102–105.
188. Нетеса Н.В. Поняття та ознаки предмета порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК) / Н.В. Нетеса // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 307–311.
 189. Нечипоренко А. Инициировать привлечение к уголовной ответственности всех подряд неправильно // Бизнес. – 2007. – № 16. – С. 56–58.
 190. Нечипоренко О.М. Земельні правопорушення: стан та основні тенденції (інформація з практики Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель України) / О.М. Нечипоренко // Земельне право України. – 2007. – № 2. – С. 43–51.
 191. Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности / А.С. Никифоров. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. – 204 с.
 192. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву: монография / Б.С. Никифоров. – М., 1960. – 232 с.
 193. Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Г.П. Новоселов. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 208 с.
 194. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу: монографія / В.В. Носік. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
 195. Носік В.В. Самовільне зайняття земельних ділянок: теорія та практика / В.В. Носік // Земельне право України. – 2006. – № 5. – С. 47–58.
 196. Олійник О.С. Кримінальна відповідальність за самовільне захоплення земельної ділянки та самовільне будівництво: теоретичні та практичні проблеми / О.С. Олійник // Держава та регіони. Серія Право. – 2010. – № 2. – С. 133–136.
 197. Олійник П.В. Земля як предмет злочинів проти власності / П.В. Олійник // Вісник Харківського національного ун-ту внутрішніх справ. – 2007. – № 39. – С. 160–171.
 198. Павлов В.Г. Субъект преступления / В.Г. Павлов. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 318 с.
 199. Пасека О.Ф. Розвиток концепції кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах / О.Ф. Пасека // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2009. – Вип. 4. – С. 188–197.
 200. Пахович М.М. Криміналістична характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / М.М. Пахович // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 44. – С. 126–132.
 201. Податковий кодекс України від 02 грудня 2010 року № 2755-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 92. – Ст. 3248.
 202. Поленов Г.Ф. Ответственность за преступления против порядка управления / Г.Ф. Поленов. – М.: Юрид. лит., 1966. – 136 с.
 203. Порядок нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів: Наказ Держкомзему України, Мінагрополітики України, Мінбудархітектури України, Української академії аграрних наук від 27 січня 2006 року № 18/15/21/11 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 15. – Ст. 1133.
 204. Права по которымъ судится малороссійскій народъ, изъ трех книгъ / подъ редакцію профессора А.О. Кистяковского. – Киевъ: Въ университетской типографіи (І.І. Завадзкаго), 1879. – 844 с.

205. Правове забезпечення протидії правопорушенням та злочинам у сфері земельних відносин: посіб. для практ. працівників орг. внутр. справ / [Г.С. Смолин та ін.]; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Л.: ЛьвДУВС, 2011. – 203 с.
206. Преступления против порядка управления: учебное пособие / [Л.И. Блинова, В.А. Владимиров, П.Ф. Гришанин, Ю.И. Ляпунов]; под ред. В.Ф. Кириченко. – М.: Изд-во ВШ МВД СССР, 1970. – 67 с.
207. Про архітектурну діяльність: Закон України від 20 травня 1999 року № 687-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 31. – Ст. 246.
208. Про благоустрій населених пунктів: Закон України від 06 вересня 2005 року № 2807-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 49. – Ст. 517.
209. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо виконання плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України щодо відповідальності юридичних осіб): Закон України від 23 травня 2013 року № 314-VII // Офіційний вісник України. – 2013. – № 47. – Ст. 1686.
210. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки: Закон України від 11 січня 2007 року № 578-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 13. – Ст. 1.
211. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок та будівництво на них: пояснювальна записка до проекту Закону України від 17 липня 2015 року № 2412а [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GH1V068A.html.
212. Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення: Закон України від 03 лютого 1993 року № 2977-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 15. – Ст. 131.
213. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19 червня 2003 року № 963-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 350.
214. Про державний кордон України: Закон України від 04 листопада 1991 року № 1777-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 5.
215. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01 липня 2004 року № 1952-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 51. – Ст. 19.
216. Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 08 жовтня 2004 року № 15 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS04177.html.
217. Про експертну грошову оцінку земельних ділянок: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 року № 1531 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 42. – Ст. 1941.
218. Про електроенергетику: Закон України від 16 жовтня 1997 року № 575/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 1. – Ст. 1.
219. Про затвердження Державних санітарних норм і правил при виконанні робіт в незамкнених електроустановках напругою до 750 кВ включно: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09 липня 1997 року № 198 [Електронний ресурс] /

Професійна юридична система МЕГА-НаУ. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0198282-97>.

220. Про затвердження Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19 серпня 1996 року № 173 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/REG1404.html.
221. Про затвердження Інструкції про встановлення (відновлення) меж земельних ділянок в натурі (на місцевості) та їх закріплення межовими знаками: Наказ Державного комітету України із земельних ресурсів від 18 травня 2010 року № 376 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 46. – Ст. 1519.
222. Про затвердження Інструкції про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна: Наказ Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 24 травня 2001 року № 127 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 28. – Ст. 1290.
223. Про затвердження Методики для визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 року № 963 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 31. – Ст. 1.
224. Про затвердження Номенклатури продукції будівництва: Наказ Державного комітету статистики України від 30 серпня 2002 року № 321 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN20316.html.
225. Про затвердження Номенклатури продукції будівництва: Наказ Державного комітету статистики України від 30 серпня 2002 року № 321 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN20316.html.
226. Про затвердження Порядку видачі та анулювання спеціальних дозволів на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок: Наказ Державного комітету України по земельних ресурсах від 04 січня 2005 року № 1 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE10350.html.
227. Про затвердження Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 року № 868 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP130868.html.
228. Про затвердження правил охорони електричних мереж: Постанова Кабінету міністрів України від 4 березня 1997 року № 209 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP970209.html.
229. Про іпотеку: Закон України від 05 червня 2003 року № 898-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 38. – Ст. 313.
230. Про Класифікатор обмежень та обтяжень у використанні земельних ділянок: Наказ Державного комітету України із земельних ресурсів від 29 грудня 2008 року № 643 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN75886.html.
231. Про курорти: Закон України від 05 жовтня 2000 року № 2026-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 50. – Ст. 345.

232. Про оренду землі: Закон України від 06 жовтня 1998 року № 161-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 46–47. – Ст. 280.
233. Про оцінку земель: Закон України від 11 грудня 2003 року № 1378-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 15. – Ст. 229.
234. Про питну воду та питне водопостачання: Закон України від 18 листопада 2004 року № 2196-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 4. – Ст. 95.
235. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв): Закон України від 5 червня 2003 року № 899-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 38. – Ст. 314.
236. Про практику застосування судами статті 376 Цивільного кодексу України (про правовий режим самочинного будівництва): Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 березня 2012 року № 6 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VRR00054.html.
237. Про прикордонний режим: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 липня 1998 року № 1147 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 30. – Ст. 1127.
238. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16 червня 1992 року № 2456-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 503.
239. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 34. – Ст. 343.
240. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2002 року № 2 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS03010.html.
241. Про судову практику у справах про злочини проти власності: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 10 // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 12. – С. 9–16.
242. Протидія злочинам у сфері земельних відносин: навч. посібн. / [С.В. Андрусенко, О.М. Бандурка, М.С. Рябченко та ін.]; за заг. наук. ред. С.М. Гусарова. – Харків: ХНУВС, 2013. – 170 с.
243. Проценко І. Проблемні питання прокурорського нагляду у сфері земельних правовідносин (на прикладі роботи органів прокуратури одеської області) / І. Проценко // Вісник національної академії прокуратури України. – 2010. – № 4. – С. 107-109.
244. Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А.И. Рарог. – М.: ООО «Профобразование», 2001. – 133 с.
245. Ришкова Л.В. Правове регулювання охорони та використання особливо цінних земель: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / Л.В. Ришкова. – Харків, 2010. – 18 с.
246. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 39. – Ст. 2490.
247. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова. – М.: Юридическая литература, 1987. – Т. 3: Акты Земских соборов. – 512 с.

248. Российское законодательство X – XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова. – М.: Юридическая литература, 1984. – Т. I: Законодательство Древней Руси. – 432 с.
249. Российское законодательство X – XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова. – М.: Юридическая литература, 1985. – Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – 520 с.
250. Российское законодательство X – XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова. – М.: Юридическая литература, 1991. – Т. 8: Судебная реформа. – 496 с.
251. Рябов А.А. Охрана права государственной собственности на землю и права землепользования в СССР / А.А. Рябов. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1976. – 192 с.
252. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину: монографія / А. В. Савченко. – К.: Атіка, 2002. – 144 с.
253. Савченко А.С. Поняття та ознаки об'єкта незавершеного будівництва / А.С. Савченко // Актуальні питання цивільного та господарського права. – 2010. – № 4. – С. 20–25.
254. Сахацький С. Самовільне зайняття земельних ділянок і самовільне будівництво / С. Сахацький // Правовий тиждень. – 2007. – № 29. – С. 7, 10.
255. Світличний О. Правові аспекти застосування терміна «самовільне зайняття земельної ділянки» / О. Світличний // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 1. – С. 100–103.
256. Сидоренко В.В. До питання про відповідальність за самовільне зайняття земельних ділянок / В.В. Сидоренко // Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – Харків: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2005. – Вип. 75. – С. 88–94.
257. Сидоренко В.В. Самовільне зайняття земельних ділянок: історико-правовий аспект / В.В. Сидоренко // Проблеми законності: академічний збірник наукових праць. – Харків: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2011. – Вип. 113. – С. 242–248.
258. Скляров С.В. Вина и мотивы преступного поведения / С.В. Скляров. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 326 с.
259. Скляров С. Уголовная ответственность за хищение недвижимого имущества / С. Скляров // Российская юстиция. – 2001. – № 6. – С. 52–53.
260. Словник української мови: в 11-ти томах / [редкол.: І.К. Білодід (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 11: Х–Я. – 699 с.
261. Слуцька Т.І. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у сфері службової діяльності: навчальний посібник / Т.І. Слуцька. – К.: КНТ, 2007. – 168 с.
262. Советское уголовное право. Особенная часть: Преступления против порядка управления: учебно-практическое пособие / [И.М. Васильев, В.А. Владимиров, Ю.И. Ляпунов, Д.О. Хан-Магомедов]; под ред. В. А. Владимирова. – М., 1965. – 123 с.
263. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – 464 с.
264. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – 560 с.

265. Сташис В.В. Преступления против порядка управления: учебн. пособ. [для студ. юрид. вузов и фак.] / В.В. Сташис, М.И. Бажанов. – Х.: Издательство Харьковского юридического института, 1971. – 64 с.
266. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 4. – С. 25.
267. Суханов Е.А. Лекции о праве собственности / Е.А. Суханов. – М.: Юридическая литература, 1991. – 240 с.
268. Таганцев Н.С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. / Н.С. Таганцев. – [изд. седьмое, пересм. и доп.]. – Санкт-Петербург: Государственная Типография, 1908. – 799 с.
269. Таганцев Н.С. Уставъ о наказанияхъ налагаемыхъ мировыми судьями 1885 г. / Н.С. Таганцев. – [изд. второе, перераб. и доп.]. – Санкт-Петербург: Типография М. Стасюлевича, 1879. – 232 с.
270. Такий В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В.Я. Такий. – Х.: Выща школа, 1988. – 184 с.
271. Тер-Акопов А.А. Защита личности – принцип уголовного закона / А.А. Тер-Акопов // Современные тенденции развития уголовной политики и уголовное законодательство. – М., 1994. – С. 52–53.
272. Терещенко А.І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки / А.І. Терещенко, В.А. Бублейник // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 221–232.
273. Технічні вказівки щодо визначення меж земельних ділянок спільної та спільної часткової власності фізичних і юридичних осіб на забудованій території у населених пунктах: Наказ Державного комітету України по земельних ресурсах від 18 травня 1998 року // Землевпорядний вісник. – 1998. – № 3. – С. 21.
274. Тимейко Г.В. Общее учение об объективной стороне преступления / Г.В. Тимейко. – Ростов н/Д: Издво Ростовского университета, 1977. – 215 с.
275. Титова Н.І. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: науково-навчальний посібник / за ред. докт. юрид. наук, проф. Н.І. Титової. – Львів: ПАЮ, 2005. – 368 с.
276. Титова Н. Новий Земельний кодекс України: позитивні та негативні аспекти / Н. Титова // Право України. – 2002. – № 4. – С. 70–76.
277. Тоболкин П.С. Социальная обусловленность уголовно-правовых норм / П.С. Тоболкин. – Свердловск: Средне-Урал. кн. изд-во, 1983. – 176 с.
278. Толкаченко А.А. Проблемы субъективной стороны преступления: учеб. пособие / А.А. Толкаченко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 176 с.
279. Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления / А.Н. Трайнин. – М.: Госюриздат, 1957. – 362 с.
280. Трубников В.М. Поняття об'єкта злочину з нових позицій / В. М. Трубніков // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Право. – 2009. – Вип. 1. – С. 14–17.
281. Тупико И.К. Незаконное занятие земли и меры по борьбе с ним по советскому праву: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Колхозное, земельное, водное, лесное и горное право; правовая охрана природы» / И.К. Тупико. – Свердловск, 1974. – 26 с.
282. Тупико И.К. Спорные случаи квалификации самовольного захвата земли / И.К. Тупико // Доклады конференции правоведов. – Свердловск, 1972. – Вып. 7. – С. 121–129.

283. Тупико И. Уголовная ответственность граждан за самовольный захват земель / И. Тупико // Советская юстиция. – М.: Юрид. лит., 1973. – № 8. – С. 4–5.
284. Уголовное законодательство Норвегии / науч. ред. и вступ. статья докт. юрид. наук, проф. Ю.В. Голика; [перевод с норвежского А. В. Жмени]. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 375 с.
285. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / под ред. И.Д. Козочкина. – М.: Ин-т международного права и экономики имени А.С. Грибоедова, 2001. – 576 с.
286. Уголовное право. Общая часть: Учебник / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, доктора юридических наук, профессора А.И. Рарога, доктора юридических наук, профессора А.И. Чучаева. – М.: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2008. – 598 с.
287. Уголовное право. Часть особенная: учебник / [М.А. Гельфер, П.И. Гришаев, Б.В. Здравомыслов, С.Г. Келина и др.]; под ред. Б.В. Здравомыслова, С.Г. Келиной, Ш.С. Рашковской, М.А. Шнейдера. – М.: Юрид. лит., 1966. – 559 с.
288. Уголовное право: Часть Общая. Часть Особенная: учебник / под общ. ред. проф. Л.Д. Гаухмана, проф. Л.М. Колодкина и проф. С.В. Максимова. – М.: Юриспруденция, 1999. – 693 с.
289. Уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. – С.-Петербург: Сенатская типография, 1903. – 144 с.
290. Уголовный кодекс Австралии / науч. ред. и предисл. канд. юрид. наук, проф. И.Д. Козочкина, Е.Н. Трикоз; [перевод с англ. Е.Н. Трикоз]. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 388 с.
291. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики / науч. ред., предисл. докт. юрид. наук, проф. И.М. Рагимова; [перевод с азербайджанского Б. Э. Аббасова]. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 325 с.
292. Уголовный кодекс Албании [Электронный ресурс]. – Режим доступа: ugolovnykodeks.ru/2011/11/ugolovnyj-kodeks-albanii/.
293. Уголовный кодекс Бельгии / науч. ред. и предисл. Н.И. Мацнев; [пер. с франц. Г.И. Мачковский]. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 561 с.
294. Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. Б.В. Волженкин; [пер. с англ. И.В. Мироновой]. – [2-е изд.]. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 510 с.
295. Уголовный кодекс Испании / под ред. и с предисл. Н.Ф. Кузнецовой, Ф.М. Решетникова; [пер. с испанского В.П. Зырянова, Л.Г. Шнайдер]. – М.: Зерцало, 1998. – 218 с.
296. Уголовный кодекс Италии. Общая часть и преступления против государства / вступ. ст. и пер. с итал. А.Г. Ципия. – М., 1991. – 163 с.
297. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / под ред. А.И. Коробеева; [пер. с китайского Д.В. Вичикова]. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 303 с.
298. Уголовный кодекс Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.adviser.kg/Document/?doc_id=30222833.
299. Уголовный кодекс Литовской республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.scribd.com/doc/8451551>.
300. Уголовный кодекс Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mvd.gov.by/main.aspx?guid=101163>.

301. Уголовный кодекс Республики Болгария / науч. ред. канд. юрид. наук, проф. А.И. Лукашова; [перевод с болгарского Д. В. Милушева, А. И. Лукашова]. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 298 с.
302. Уголовный кодекс Республики Казахстан: Закон Республики Казахстан от 16 июня 1997 года № 167. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 466 с.
303. Уголовный кодекс Республики Корея / науч. ред., предисловие докт. юрид. наук, проф. А.И. Коробеева; [перевод с корейского В.В. Верхоляка]. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 240 с.
304. Уголовный кодекс Республики Молдова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lex.justice.md/ru/331268/>.
305. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1253084&subID=100116531,100116533,100117068,100117180,100117398>.
306. Уголовный кодекс Республики Таджикистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: legislationline.org/download/action/.../Tajikistan_CC_am2011_ru.pdf.
307. Уголовный кодекс Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://fmc.uz/legisl.php?id=k_ug.
308. Уголовный кодекс Румынии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hot.ee/2011/11/ugolovnyj-kodeks-rumynii/>.
309. Уголовный кодекс Швейцарии / науч. ред. предисловие и перевод с немецкого А. В. Жмени. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 350 с.
310. Уголовный кодекс Швеции / науч. ред. проф. Н.Ф. Кузнецова и канд. юрид. наук С.С. Беляева; [перевод с шведск. С.С. Беляева]. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 320 с.
311. Уголовный кодекс Эстонской республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hot.ee/estonianlegislation/0201.htm>.
312. Уголовный кодекс Японии / науч. ред. докт. юрид. наук, проф. А.И. Коробеев. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 226 с.
313. Уланов В.Я. Волочная помера и устава: и ее назначение в истории литовско-русского государства / В.Я. Уланов. – Минск: Издатель В. Хурсик, 2005. – 256 с.
314. Уложение о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ. – Санкт-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. – 922 с.
315. Устименко В.В. Специальный субъект преступления / В.В. Устименко. – Харьков: Выща школа. Изд-во при ХГУ, 1989. – 104 с.
316. Федоров В. Н. Вопросы совершенствования законодательства о самовольном захвате земли / В.Н. Федоров // Уголовно-правовая охрана экономической системы СССР: Сборник науч. трудов. – М., 1987. – С. 77–79.
317. Федоров В.Н. Уголовная ответственность за самовольный захват земли: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В.Н. Федоров. – Киев, 1986. – 16 с.
318. Фесенко Є. В. Цінності як об'єкт злочину / Є.В. Фесенко // Право України. – 1999. – № 6. – С. 75–78.
319. Фефелов П.А. Критерии установления уголовной наказуемости деяний / П.А. Фефелов // Советское государство и право. – 1970. – № 11. – С. 101.
320. Флетчер Дж. Основные концепции современного уголовного права / Дж. Флетчер, А.В. Наумов. – М.: Юрист, 1998. – 512 с.

321. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / упоряд. А. С. Чайковський. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
322. Цивільне право України: Академічний курс: у 2-х томах: підручник / за заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1: Загальна частина. – 520 с.
323. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV// Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 376.
324. Чеботарьова Г.В. Правопорядок як об'єкт кримінальноправової охорони / Г.В. Чеботарьова // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2008. – № 2. – С. 224–229.
325. Чеботарьова Г.В. Проблеми визначення поняття об'єктивної сторони злочину / Г.В. Чеботарьова // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2009. – № 1. – С. 249–254.
326. Чепка О.В. Заходи щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 1971 КК України / О.В. Чепка // Право і суспільство. – 2010. – № 2. – С. 144–149.
327. Чепка О.В. Детермінанти злочинів, пов'язаних із самовільним зайняттям земельної ділянки та самовільним будівництвом в Україні / О.В. Чепка // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2012. – № 2. – С. 320–324.
328. Чиж Ю.В. Самовільне зайняття земельних ділянок як наслідок недосконалості адміністративного та земельного законодавства України / Ю.В. Чиж // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: збірник наукових праць Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – 2009. – № 4. – С. 119.
329. Швець А.Ю. Предмет самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / А.Ю. Швець // Митна справа. – 2011. – № 1. – С. 307–314.
330. Шудляк Н. Самовільне зайняття земельної ділянки: останні зміни відповідальності / Н. Шудляк // Земельне право. – 2008. – № 2. – С. 36–47.
331. Шульга А.М. Некоторые аспекты уголовной ответственности за самовольный захват земли / А.М. Шульга // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 1999. – Спец. вип. у 4-х ч. – Ч. 3. – С. 70–74.
332. Шульга А.М. Проблеми відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок / А.М. Шульга // Земельне право України. – 2006. – № 1. – С. 65–70.
333. Шульга Є.В. Адміністративно-правовий аспект поняття «надра» / Є.В. Шульга // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – № 165. – С. 299–306.
334. Шульга М. Самовільне зайняття земельної ділянки / М. Шульга // Юридичний вісник України. – 2004. – № 32. – С. 9.
335. Щодо застосування терміна «самовільне зайняття земельної ділянки»: Лист Державного комітету України по земельних ресурсах від 11 листопада 2008 року // Офіційний вісник України. – 2008. – № 14. – Ст. 733.
336. Щодо надання роз'яснення щодо нарахування і стягнення шкоди, заподіяної внаслідок використання земельної ділянки без правовстановлюючих документів: Лист Державної інспекції з контролю за використанням і охороною земель від 16 жовтня 2007 року № 6-8-1833/1018 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN33139.html.

337. Щодо правомірності використання громадянами земельних ділянок на підставі актів на право довічного успадкованого володіння землею: Лист Державного комітету України із земельних ресурсів від 25 листопада 2008 року № 6-10-3897/1695 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN48620.html.
338. Щодо роз'яснення понять «посадова особа» та «службова особа»: Лист Міністерства юстиції України від 03 листопада 2006 року № 22-48-548 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS4926.html.
339. Щодо скоєння особою триваючого правопорушення: Лист Міністерства юстиції України від 01 грудня 2003 року № 22-34-1465 [Електронний ресурс] / Портал ЛІГА-ЗАКОН. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS2974.html.
340. Эфендиев Э.М. Уголовно-правовая ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство: автореф. дис. на соиск уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Э.М. Эфендиев. – Москва, 1993. – 23 с.
341. Ярмыш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): монография / Н.Н. Ярмыш. – Харьков: Право, 2003. – 512 с.
342. Criminal Code of the Republic of Macedonia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/unct/unpan016120.pdf>.
343. Criminal Code of the Republic of Montenegro [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legislationline.org/documents/action/popup/id/4023/preview>.
344. Criminal Code of the Republic of Serbia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legislationline.org/documents/action/popup/id/8038/preview>.
345. Criminal Code of Vietnam [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://luatkosy.com.vn/new/en/a536/criminal-code-of-vietnam-chapter-i-to-chapter-xvi.html>.

Наукове видання

ЗАХАРЧУК
Віктор Миколайович

**САМОВІЛЬНЕ ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ
ДІЛЯНКИ ТА САМОВІЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО
ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ**

Монографія

Коректор — **Н.М.Захарчук**
Комп'ютерне складання — **В.М.Захарчук**
Комп'ютерна верстка та дизайн — **Л.В.Масловська**

Підписано до друку 10.11.15р.
Формат 60×84 1/16. Ум. др. арк. 12,4
Наклад 300 прим. Зам № 199.

Віддруковано у Хмельницькому університеті управління та права.
29013, м. Хмельницький, вул. Героїв Майдану, буд. 8
Тел.: (0382) 71-75-91
Ел. адреса: nauka@univer.km.ua
www.univer.km.ua

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 2105 від 21.02.2005 р.

